

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

OSMANLI DÖNEMİNDE ARNAVUT ASILLI MÜELLİFLERİN
KUR'ÂN İLİMLERİ VE TEFSİR ALANINDAKİ
ÇALIŞMALARI

DOKTORA TEZİ

ALFRED PIKU

İSTANBUL, 2020

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

OSMANLI DÖNEMİNDE ARNAVUT ASILLI MÜELLİFLERİN
KUR'ÂN İLİMLERİ VE TEFSİR ALANINDAKİ
ÇALIŞMALARI

DOKTORA TEZİ

ALFRED PIKU

131111009

Danışman

Prof. Dr. AHMET TURAN ARSLAN

İSTANBUL, 2020

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

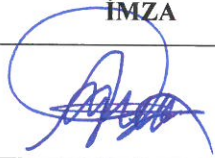

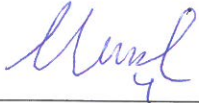
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Doktora Programı'nda 131111009 numaralı Alfred PIKU'nun hazırladığı "Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kuran İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları" konulu Doktora Tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, 24 /01/ 2020 Cuma günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE/REDDİNE/DÜZELTİLMESİNE**'ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20..., tarihinde, saat da yapılacaktır.

Tez adı değişikliği yapılması halinde :

Tez adının
.....
..... şeklinde değiştirilmesi uygundur.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI (*)	İMZA
Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN.	Kabul	
Prof. Dr. Abdülaziz HATİP	Kabul	
Prof. Dr. Ömer ÇELİK	Kabul	
Prof. Dr. İsmail YİĞİT.	Kabul	
Doç. Dr. Muhammet ALBAY.	Kabul	

BEYAN/ ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

ALFRED PİKU
İmza

TEŞEKKÜR

Bu tezin yazılmasında desteklerini hiç bir zaman esirgemeyen muhterem hocalarıma, değerli aileme ve katkıda bulunan herkese çok teşekkür ederim.

ALFRED PİKU
İmza

OSMANLI DÖNEMİNDE ARNAVUT ASILLI MÜELLİFLERİN KUR'ÂN İLİMLERİ VE TEFSİR ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

ÖZET

Müslümanlar Arnavutluk topraklarına yaklaşık 14'üncü yüzyılda girmişlerdir. Bu tarihlerden sonra Arnavutluk'ta İslam dinini benimseyenlerin sayısı artmış, Osmanlı Devletinin burada idareyi almasından sonra bu topraklardan çok sayıda devlet adamı ve alim yetişmiştir. Ancak Arnavutluk'tan yetişen ilim insanlarının ilim tarihine ne gibi katkılar yaptıkları yeteri kadar işlenmemiştir. Dolayısıyla bu çalışma Osmanlı döneminde yetişen Arnavut kökenli ilim insanlarının ortaya koyduğu tefsir ilmi alanına yaptıkları katkıları ele alır. Çünkü bölgeden yetişen devlet adamlarına dair önemli çalışmalar bulunmasına rağmen İslami ilimler sahasında sunulan eserlerle ilgili çalışmalar son derece azdır. Araştırmamız farklı ülkelerdeki kütüphane ve arşivlerden tespit ettiğimiz tefsir çalışmalarını muhteva, diğer tefsir eserleri ile ilişkileri, yazım dili ve sosyal siyasal yansımaları açısından analiz etmeyi amaçlar. Elde ettiğimiz bulgular müelliflerin eserlerini kaleme alırken ağırlıklı olarak klasik ve modern tefsir yazımı ekollerinden herhangi birini takip ettiğini göstermektedir. Müfessirler arasında devlet kademesinde önemli görevler almış vezirler de bulunmaktadır. Ayrıca tefsirlerin sadece medreselerde değil cami ve tekkelerde de yaygın olarak okunduğu anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan bu tablonun Osmanlı dönemi ilmi çalışmaların göz ardı edildiği Arnavut milli tarih yazımındaki hakim bakış açısına da katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Müfessirleri, Arnavutluk Müfessirleri, Osmanlı Tefsirleri, Arnavutça Tefsirler; Balkanlarda Tefsir İlmi.

ALBANIAN ORIGIN SCHOLARS AND THEIR WORKS IN THE FIELD OF KUR'AN SCIENCES AND TAFSIR DURING THE OTTOMAN PERIOD

ABSTRACT

Muslims entered the territory of Albania at about the 14th century. After these dates, the number of people who adopted Islam in Albania increased, and after the Ottoman Empire took over the administration, many statesmen and scholars came from these lands. However, what kind of contributions these people who grew up in Albania made to the history of science have not been studied sufficiently. Therefore, this study deals with the contributions made by the people of Albanian origin who grew up in the Ottoman period in the field of Tafsir. Although there are important studies about the statesmen who borned and grew up in the region, the studies on the works presented in the field of Islamic sciences are very few.

Our research aims to analyze the tafsir studies we have handled from libraries and archives in different countries in terms of content, relations with other tafsir works, writing language and social political reflections. Our findings show that while the authors wrote their works, they mostly followed any of the classical and modern tafsir writing schools. There are also viziers who took important positions at the state level among the counselors. It is also understood that tafsirs were widely read not only in madrasas but also in mosques and tekke (lodges). This emerging painting is expected to contribute to the dominant perspective in Albanian national historiography, in which the scientific studies of the Ottoman period were ignored.

Keywords: Ottoman Interpreters, Albanian Interpreters, Ottoman Interpretations, Albanian Interpretations; Tafsir Science in the Balkans.

ÖNSÖZ

Osmanlı dönemi boyunca çeşitli alanlarda hizmet veren pek çok Rumeli asıllı şahsiyetler olduğu bilinmektedir. Pek tabii ki Osmanlı Devleti'nin Rumeli ile arasındaki bağlar her alanda olduğu gibi ilmî alanda da yüzyıllarca devam etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesiyle birlikte bu tarihî bağlar birer birer kopmaya başlamıştır.

Balkanlarda yeni kurulan millî devletler ve daha sonra ortaya çıkan siyasal sistemler sırasında uygulanan devlet politikaları gereğince önce bu gibi şahsiyetlerin varlığı gizlenmiş ve unutturulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte bu üzücü duruma rağmen sevindirici bir durum ise Balkanlar'da ve Osmanlı Devleti'nin diğer taraflarında oluşan Rumeli kökenli kültürel mirasın izlerinin Türkiye ve Balkanlar'daki kütüphanelerde bir şekilde bulunabiliyor olmasıdır. Bu kültürel miras içerisinde ise Arnavut asıllı müelliflerin çalışmalarının mümtaz bir yeri vardır. Son yıllarda artan bilinç sayesinde Osmanlı-Arnavutluk ilişkilerine dair çalışmalarda bir artış vardır. Bu çalışmalarda Arnavut asıllı Osmanlı devlet adamlarına daha çok yer verildiğine şahit olunmaktadır. Arnavut asıllı Osmanlı âlimleri ve o dönemin ilmî faaliyetleri hakkında ise ciddi bir çalışma sayısı son derece mahduttur. Oysa kütüphanelerde ve arşivlerde yaptığım ön araştırmalarda bu alanda kıyıda köşede kalmış yeterince veri olduğunu tespit ettim. Ancak bunlar daha ziyade müelliflerin kendi el yazması kitaplarının ve arşiv belgelerinin satır aralarında bulunmaktaydı ve bunları bir tez çalışmasına dönüştürmek oldukça zahmetli idi. Bununla birlikte bu âlimlerin ilmî faaliyetlerinin ortaya çıkarılması da tarihî bir görev sayılırdı. Bu önemli ve tarihî görevden hareketle Arnavut asıllı âlimlerin ilmî çalışmalarına dikkatleri çekmeyi ne zamandır istiyordum. Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan hocamın da beni cesaretlendirmesiyle Arnavut asıllı âlimlerin tefsir ve Kur'an ilimlerine yaptıkları katkıları doktora tez konusu olarak çalışmaya karar verdim.

Bu tezi hazırlamaktaki amacım Osmanlı dönemi boyunca Arnavut asıllı âlimlerin ilmî faaliyetlerine ve özellikle tefsir ve Kur'an ilimlerine yaptıkları katkıları

ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Çalışma tefsir ve Kur'an ilimleri ile sınırlı olduğundan tespit ettiğim âlimler de sınırlıdır. Diğer yandan bu çalışmada tefsir alanına dair bütün Arnavut asıllı Osmanlı müelliflerini bulup araştırdığım iddiasında da değilim. Bu çalışma, araştırmamız gereken Arnavut asıllı âlimlerin çalışmalarına yönelik sadece bir başlangıç niteliğindedir. Temennim odur ki yeni araştırmacılar, Osmanlı döneminde siyasî, ictimai, edebî, dînî vb. konularda yazan bu müellifleri daha detaylı şekilde ele alıp okuyucunun önüne koysunlar. Bunu yaparken hem bu unutulmuş âlimlere ve önemli şahsiyetlere karşı üstümüze düşen görevi ifâ etmiş hem de geçmişte Osmanlı ile var olan bağları şimdi yeniden güçlendirerek Türkiye ile Arnavutluk arasında her alanda gelişen ilişkilere katkı sağlamış olacağız.

Bu zevkli ve aynı zamanda zor çalışmada, beni bu tezi hazırlamaya teşvik eden ve danışmanlığımı yapan değerli Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan hocama, tez metnini oluştururken muhteva ve biçim açısından her zaman desteğini gördüğüm değerli Doç. Dr. Muhammet Abay hocama, önemli ilmî mülâhazalarda bulunan Prof. Dr. İsmail Yiğit hocama ve emeği geçen diğer bütün hocalarıma çok teşekkür ediyorum. Aynı zamanda beni sabırla destekleyen değerli aileme, araştırma süreci esnasında katkıda bulunan bütün kurumlara ve arkadaşlarıma çok teşekkür ediyorum.

Alfred Piku

İstanbul, Ocak 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
TABLO LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
1. BALKANLARDA EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI	7
1.1. A. MEDRESELER	7
1.1.1. Genel Olarak Osmanlı Medrese Sistemi.....	7
1.1.2. Balkanlardaki Önemli Osmanlı Medreseleri	9
1.1.3. Balkan Medreselerinde Tefsir Eğitimi.....	15
1.1.3.1. İshak Bey Medresesi	18
1.1.3.2. İsâ Bey Medresesi	19
1.1.3.3. Gâzî Hüsrev Bey Medresesi.....	19
1.2. CAMİLER	20
1.3. TEKKELER.....	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	25
2. KLASİK DÖNEM MÜELLİFLERİ VE ÇALIŞMALARI.....	25
2.1. İŞKODRALI SADRAZAM LÜTFİ PAŞA.....	25
2.1.1. Hayatı.....	25
2.1.2. Eserleri.....	27
2.1.3. Kur'ân İlimlerine ve Tefsire Dair Çalışmaları	28
2.1.3.1. Havass-ı Kur'ân-ı Şerif	29
2.2. DIRAÇLI MEVLANA FEVRÎ.....	31
2.2.1. Hayatı.....	31
2.2.2. Eserleri.....	33
2.2.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	34
2.3. DEBREVÎ ÖMER FÂNÎ EFENDİ	35
2.3.1. Hayatı.....	35

2.3.2.	Eserleri	37
2.3.3.	Tefsir ile ilgili eserleri	38
2.3.3.1.	Beyânü Akvâli Tefsiri'l-Kâdî fi Âyâti'l-Mevâzîn	38
2.3.3.2.	Fethü'l-Gitâ an Vechi'l-Azrâ	39
2.4.	ÜSKÜBÎ ALTIPARMAK MEHMED EFENDİ	42
2.4.1.	Hayatı	42
2.4.2.	Eserleri	44
2.4.3.	Tefsir ile ilgili eserleri	44
2.4.3.1.	Terceme-i Sittîn li-Câmi'î'l-Besâtîn	45
2.4.3.2.	“Mâ kâne ale'n-Nebiyi min Harec” âyetin tefsiri	46
2.5.	ÜSKÜBÎ MUSTAFA ZİHNÎ EFENDİ	46
2.5.1.	Hayatı	46
2.5.2.	Eserleri	47
2.5.3.	Tecvid ile ilgili çalışmaları	47
2.5.3.1.	Tecvid Usûlü	47
2.6.	KÖPRÜLÜZÂDE NUMÂN PAŞA	48
2.6.1.	Hayatı	48
2.6.2.	Eserleri	49
2.6.3.	Kur'ân ilimleri ile ilgili eserleri	50
2.6.3.1.	Risâletu Köprülüzâde	50
2.7.	KÖPRÜLÜZÂDE ESAD PAŞA	51
2.7.1.	Hayatı	51
2.7.2.	Eserleri	51
2.7.3.	Tefsir ilmi ile ilgili eserleri	51
2.7.3.1.	el Ferâidü'l-Haseniyye fi Halli'l-Müşkilâti'l-Hafiyye.....	51
2.8.	KÖPRÜLÜZÂDE ABDULLAH PAŞA	52
2.8.1.	Hayatı	52
2.8.2.	Eserleri	53
2.8.3.	Kur'ân İlimlerine dair eserleri	53
2.8.3.1.	el-İfâdetü'l-Muknia fi Kırâeti'l-Eimmeti'l-Erbaa.....	53
2.9.	PRİZRENÎ MAHMÛD B. SÜLEYMAN EFENDİ	54
2.9.1.	Hayatı	54
2.9.2.	Tecvid Risalesi	54
2.10.	İŞKODRAVÎ el-HAC İBRAHİM SIDKI EFENDİ	55

2.10.1. Hayatı.....	55
2.10.2. Eserleri.....	57
2.10.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	58
2.11. YAKOVALI BÜYÜK TAHİR EFENDİ.....	59
2.11.1. Hayatı.....	59
2.11.2. Eserleri.....	60
2.11.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	60
2.11.3.1. Tefsîrü'l-Âyât 'alâ Lisâni'l-Arnaûd.....	60
2.11.3.2. İhlâs ve Felak sûrelerin tefsiri.....	61
2.12. İLBASANLI ALİ B. MUSTAFA EFENDİ.....	61
2.12.1. Hayatı.....	61
2.12.2. Kur'ân ilimlerine dair eserleri.....	62
2.12.2.1. el-Âdâbu'l-Kur'âniyye alâ Menheci'l-Hanefiyye fî Nehci'l-Mustafeviyye	62
62	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	64
3. MODERN DÖNEM MÜELLİFLERİ VE ÇALIŞMALARI.....	64
3.1. PRİZRENLİ ABDURRAHİM FEDÂÎ EFENDİ.....	64
3.1.1. Hayatı.....	64
3.1.2. Eserleri.....	65
3.1.3. Tefsir ile ilgili eserleri.....	65
3.1.3.1. Tefsîru Sûreti'l-Kevser.....	65
3.2. 2. PRİŞTİNELİ el-HAC İLYAS EFENDİ	66
3.2.1. Hayatı.....	66
3.2.2. Tefsir ile ilgili eserleri.....	67
3.2.2.1. Huzur Dersi Takrirleri.....	67
3.3. YANYALI el-HAC ÖMER LÜTFİ EFENDİ	69
3.3.1. Hayatı.....	69
3.3.2. Tefsirle ilgili eserleri	69
3.3.2.1. Mecmûatü'd-Durûs	70
3.4. İLBASANLI ALİ MURTAZA B. HASAN EFENDİ	71
3.4.1. Hayatı.....	71
3.4.2. Tefsirle ilgili eserleri	72
3.4.2.1. Zübdetü'l-Besmele.....	72

3.5. DEBRELİ HOCA ABDÜLKERİM EFENDİ	73
3.5.1. Hayatı	73
3.5.2. Kur’ân ilimlerine dair eserleri	73
3.5.3. Mîzânü’l-Hurûf ve Şifâü’l-Ebdân	73
3.6. YANYALI HÂFİZ REFÎ’ EFENDİ	74
3.6.1. Hayatı	74
3.6.2. Eserleri	75
3.6.3. Tecvid ile ilgili çalışmaları	75
3.6.3.1. Tecvid.....	75
3.7. PREVEZELİ ÂBİDİN PAŞA.....	76
3.7.1. Hayatı	76
3.7.2. Eserleri	78
3.7.3. Tefsir ile ilgili eserleri	79
3.7.3.1. Meâli-i İslâmiyye	79
3.7.3.2. Âlem-i İslamiyyet: Müdafaâ	81
3.8. ÜSKÜPLÜ HÂFİZ FERİD EFENDİ	82
3.8.1. Hayatı	82
3.8.2. Eserleri	83
3.8.3. Kur’ân ilimlerine ve tefsire dair risale ve makaleleri	84
3.8.3.1. Sualli ve Cevaplı Tecvid	84
3.8.3.2. Ufak bir Me’vizem.....	85
3.8.3.3. Kur’ân ve Fen.....	85
3.8.3.4. Kur’ân-ı Celilülünvân İlm-i Heyetin Keşfiyât-ı Ahîresiyle Terakkiyât-ı Âtiye-yi Beşeriyeyi İhtivâ Eder	86
3.9. DEBRELİ VİLDAN FÂİK EFENDİ.....	87
3.9.1. Hayatı	87
3.9.2. Eserleri	89
3.9.3. Kur’ân ilimlerine ve Tefsire dair eserleri	90
3.9.3.1. el-Multekat fi Usûli’t-Tefsîr.....	90
3.9.3.2. Tavdîhü’l-Mübhemât fîmâ Verede fi’l-Kur’âni mine’l-Kelimât .90	
3.9.3.3. Tebyînü’l-Edevât fî-mâ Verede fî’l-Kur’âni mine’l-Kelimât	91
3.9.3.4. el-Mevâizu’l-Hisân fî mâ Kurrîre beyne Yedeyi’s-Sultân.....	91
3.9.3.5. Kâf Sûresi Tefsîri	92
3.9.3.6. “İnnallahe Ye’muru bi’l-Adli ve’l-İhsani” Âyetinin Tefsîri	93

3.10. PRİZRENLİ ÖMER LÜTFİ PAÇARİZİ.....	93
3.10.1. Hayatı.....	93
3.10.2. Eserleri.....	94
3.10.3. Tefsir ile ilgili eserleri.....	95
3.10.3.1. ed-Dürrü'l-Yetîm fi Tefsîri Elif Lâm Mîm	95
3.10.3.2. Zıyâu'l-Budûr fi Telmîhâti Ayeti'n-Nûr	95
3.10.3.3. İcrâû'l-Fülk fi Âyeti'l-Mülk.....	96
3.11. DEBRELİ MEHMED VEHBİ EFENDİ	96
3.11.1. Hayatı.....	96
3.11.2. Eserleri.....	98
3.11.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	98
3.11.3.1. Ç'urdhnon Kur'âni (Kur'an ne Emreder)	98
3.12. İŞKODRALI YUSUF FAİK B. İSMAİL EFENDİ.....	100
3.12.1. Hayatı.....	100
3.12.2. Tefsirle ilgili eserleri	102
3.12.2.1. Risâle fi't-Tefsîr	102
3.13. SÂBİT NUMAN EFENDİ EL-ARNAÛTÎ	103
3.13.1. Hayatı.....	103
3.13.2. Eserleri.....	104
3.13.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	104
3.14. TİRANLI HÂFİZ İBRAHİM DALLÛ	105
3.14.1. Hayatı.....	105
3.14.2. Eserleri.....	106
3.14.3. Tecvid ve Tefsir alanındaki çalışmaları.....	106
3.14.3.1. Texhvidi i Kur'ânit.....	106
3.14.3.2. Ajka e Kuptimeve te Kur'âni Qerimit.....	106
3.15. STRUGALI HÛSREV AYDINLAR EFENDİ.....	108
3.15.1. Hayatı.....	108
3.15.2. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	109
3.15.2.1. Risâletü'l-Mevâhibi'l-İlahiyye.....	109
3.16. DEBRELİ HÂFİZ İSMET EFENDİ.....	111
3.16.1. Hayatı.....	111
3.16.2. Eserleri.....	112
3.16.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları.....	113

3.16.3.1. A Ka Dyshim ne Qenien e Zotit?	113
3.17. GÖRİCELİ HÂFİZ ALİ EFENDİ	114
3.17.1. Hayatı.....	114
3.17.2. Eserleri.....	116
3.17.3. Tefsir ile ilgili eserleri	117
3.17.3.1. Tefsiri i Kur'ânit	117
SONUÇ	119
KAYNAKLAR	122
EKLER	138

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 Yanya vilayetindeki medreseler.....	11
Tablo 2 İşkodra vilayetindeki medreseler	12
Tablo 3 Kosova vilayetindeki medreseler.....	12
Tablo 4 Manastır vilayetindeki medreseler.....	14

KISALTMALAR

A.g.e	Adı geçen eser
a.mlf	Aynı müellif
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bk.	Bakınız
ev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi (TDV)
Ed.	Editör, Edisyon
H.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
İA.	İslâm Ansiklopedisi (MEB)
Ktp.	Kütüphane
Nr.	Numara
s.	Sayfa
thk.	Tahkik eden
v.	Vefat, Vefatı
vb.	Ve benzeri
vr.	Varak

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

Osmanlıların Balkanlara girmeleri XIV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Balkan halklarının hayatında çeşitli yönlerden önemli değişimler meydana gelmiştir. Bu bölgelerin askerî, siyasi, iktisadî ve ictimâî yapısı değiştiği gibi, dinî alanın haritası da değişmeye başlamıştır. Osmanlılar girmeden önce Balkan bölgesindeki yerel halklar büyük ölçüde Hristiyanlığın Ortodoks ve Katolik mezheplerine mensuptular. Osmanlılar ile birlikte İslam inancı da bölgede varlık kazanmaya başlamıştır. Bazı araştırmacılara göre, Osmanlı döneminden önce, dar bir alanda ve az sayıda müntesibi bulunsa da İslamiyet Balkan milletleri için tanımadıkları bir din sayılmazdı. Ancak İslamiyet yerel halklar tarafından benimsenmiş bir inanç olmaktan ziyade sadece bölgeye uğrayan veya belli şehirlerde ikamet eden Müslüman tüccarlardan ibaretti. Bu nedenle bölgede onlar tarafından yapılan birkaç ibadethane ve cami de bulunmaktaydı. Bu sebeple diyebiliriz ki Osmanlılar ile beraber İslamiyet de Balkanlara resmen girmiş ve halklar tarafından da benimsenen bir din haline gelmiştir.

Kaynakların belirttiğine göre İslamiyet'i ilk kabul edenler yerel feodal liderler ve aristokrat aileler olmuştur. Sonra şehir sakinleri, askerler, idareciler, esnaflar ve bunlara benzer kesimler düzenli bir şekilde İslamiyet'e girmişlerdir. Yerel köy sakinleri XVII-XVIII. yüzyıllar esnasında yoğun bir şekilde İslam dinini seçmişlerdir. İslamiyet'i din olarak kabul eden Balkan yerel halklarına baktığımızda Arnavutlar ve Boşnaklar öne çıkmaktadır. Arnavutların galib ekseriyeti Müslüman olurken Boşnakların da büyük bir kısmı İslamiyet'i seçmişlerdir.

İslamiyet'in yayılışı esnasında cami, mektep, medrese, tekke ve zaviyeler gibi kurumlar Balkanların en önemli eğitim müesseseleri haline gelmiştir. Bu müesseseler Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Rumeli hem de Anadolu topraklarına hizmet eden başarılı idarî, askerî ve ilmî kadrolarını yetiştirmiştir. Balkanlarda yetişen ve Osmanlı'ya hizmet eden binlerce asker, idareci ve vezir yanında yine bu bölgeden

yetişen çok sayıda meşhur ve önemli âlimler bulunmaktadır. Osmanlı tarihi çalışmalarında özellikle siyasi tarih ağırlıklı araştırmalar Rumeli kökenli devlet adamlarına dair önemli bulgular sunmuşlardır. Bu çalışmalarda Arnavut kökenli olup Osmanlı devlet sisteminde önemli rol oynamış birçok bürokrat ve asker tespit edilmiştir. Ancak ilim ve düşünce hayatında benzeri araştırmaların sayısı oldukça azdır. Bunun yanında gerek milliyetçi fikirler gerekse komünizm döneminde yaşanan süreçler neticesinde Osmanlı dönemi düşünce hayatı göz ardı edilmiştir. Günümüz Arnavut kimliğinde Osmanlı'yı dışlayıcı, İslamî kültüre uzak bir algı öne çıkarılmaktadır. Osmanlı dönemi ilim hayatında büyük çalışmalar üreten isimler ise tamamen yok sayılmaktadır. Araştırmamızda ele aldığımız tefsir çalışmaları günümüz Arnavut tarih yazımında herhangi bir şekilde kayda geçmemiştir. Halbuki bu çalışmalar Osmanlı ilmiye tarihine yer veren çalışmalarda zikredilmiş, bunların bir kısmı Osmanlı ilim hayatının birer parçası olarak gerek Rumeli'deki medreselerde gerekse İstanbul ve civar şehirlerdeki eğitim kurumlarında okutulmuş, bir çok nüshaları günümüze gelmiştir. Bu sebeplerden dolayı Balkan bölgelerinde yetişmiş ve ilim alanında hizmet vermiş ulemânın hizmetlerinin bir şekilde literatüre yansıtılması gerektiği açıktır. Bu sayede Balkan milletlerinin köklü bir İslamî geleneğe sahip olup olmadıkları da anlaşılabilir olacaktır. Ayrıca içinde yaşadıkları ülkenin kültürel hayatına ne oranda katkı sağladıkları da ortaya çıkacaktır. Bu da Balkan milletlerinin kendi kimliklerini oluşturmalarına önemli katkılar sunacaktır.

Günümüzde Balkan ülkeleri arasında en kalabalık Müslüman nüfusu oluşturan toplumların başında Arnavutlar gelmektedir. Dolayısıyla onların İslamiyet ile olan bağlantılarının ne kadar güçlü olduğunun ortaya çıkarılabilmesi ve bu sayede onların kendi tarihleriyle bağlarını yeniden kurabilmeleri için, geçmişte içlerinden yetişen önemli şahsiyetlerin bilinmesi gerektiği açıktır. Daha önce de ifade edildiği üzere özellikle idarî alanda isim yapmış Arnavut kökenli şahsiyetler hakkında yeterli oranda bilgi bulunabilir iken özellikle ulema tarafında ciddi bir boşluk olduğu dikkati çekmektedir. Halbuki onca idareci ve asker yetiştiren bir milletin ilim alanında da söz sahibi olmuş kişiler yetiştirmesi beklenir. Nitekim bugün Arnavut nüfusunun en yoğun bulunduğu Arnavutluk'ta, birer eğitim öğretim müesseseleri olan medrese ve tekke gibi Osmanlı'dan kalmış bazı yapılar hala ayaktadır. Bu da bu bölgelerin köklü bir ilmiye

geleneğine sahip olduğunu göstermektedir. Öte yandan konuyla ilgili Arnavutça literatüre daha kolay ulaşabilecek olmamız da bu konunun şekillenmesine etki etmiştir.

Bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti 1385-1912 yılları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Ancak Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ettiği 1912 yılından sonra da Arnavut asıllı bazı talebeler Dersaadet'e giderek Osmanlı medreselerinde okuyup mezun olmaya devam etmiştir. Bu sebepten dolayı tezimizde kullandığımız "Osmanlı dönemi" kavramı, 1912 ile Türkiye'de medreselerin kapatıldığı tarih olan 1924 yılı arasındaki süreci de içine almaktadır.

Ayrıca bu medreselerden mezun olan öğrencilerin yazdıkları kitapların neşri daha sonraki dönemlere rastlarsa da bu tezimizde onları da araştırma alanımıza dâhil ettik. "Arnavut asıllı müellifler" ile kastımız birinci derecede Kosova, İşkodra, Yanya ve Manastır gibi vilayetlerde doğmuş ve yetişmiş Arnavut kökenli hocalar ve âlimlerdir. Ancak zikredilen vilayetler dışında doğmuş ve yetişmiş aslının Arnavut olduğunu tespit ettiğimiz müellifleri de çalışmamıza dâhil ettik. Araştırma süreci esnasında Arnavut asıllı müelliflere ve yazdıkları eserlerine sınırsız ve geniş bir şekilde bakmamızla birlikte, tezimizde sadece tefsir ve Kur'an ilimleriyle meşgul olan alimlere yer verdik. Dolayısıyla bu çalışma boyunca cevabını arayacağımız soru, Osmanlı döneminde yetişen Arnavut kökenli ulemanın İslam ilim ve kültür mirasına ne tür ve hangi oranda katkıda buldukları olacaktır. Bunun için tefsir alanında yazılan eserler örnek olarak seçilip incelenecek, bu eserler çeşitli yönleriyle tahlil edilip değerlendirilerek İslam ilim geleneğine hangi açıdan nasıl bir katkı yaptıkları belirlenmiş olacaktır.

B. Literatürün Değerlendirilmesi

Konu hakkında yapılmış akademik çalışmalar oldukça azdır. Tefsir alanında çalışma yapan Arnavut asıllı müellifler hakkında yapılan araştırmalara baktığımızda önümüzde şöyle bir tablo çıkmaktadır. Edmir Maxharri *XX. yüzyılda Arnavutluk'ta Tefsir ile Meâl Çalışmaları ve Tanınmış Müfessirler* adlı yüksek lisans tezinde, sadece yirminci yüzyılın başlarından günümüze kadar yapılan Arnavutça meâller üzerinde durmaktadır. Konu ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışma ise İbrahim Bardhi'nin *İbrahim Dalliu ve Tefsiri'ndeki Metodu* adlı doktora tezidir. Bu çalışmada müellif İbrahim Dalliu'nun *Ajka e Kuptimevet të Kur'ani Qerimit* (Kur'an-ı Kerim'in Anlamalarının Özü) adında Arnavutça olarak yazılmış meâl ve veciz tefsiri üzerinde

analitik ve derinlikli bir araştırma yapılmıştır. Bu çalışma, daha sonra *İbrahim Dalliu dhe Ekzegjeza e tij Kuranore* (İbrahim Dalliu ve onun Kur'an Tefsiri) ismiyle kitap olarak da basılmıştır.

Hajreddin Hoxha tarafından Malezya'da *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye ve'd-Dînîyye fi'd-Dirasâti'l-Kur'âniyye lede'l-Ulemâi'l-Albân fi'l-Asri'l-Hadîs* başlıklı bir doktora çalışması da yapılmıştır. Hoxha'nın araştırması büyük ölçüde XX yüzyılında yaşayan ve vefat eden Göricele Hafız Ali Korça'nın tefsirleri üzerinedir. Daha sonra bu çalışma genişletilerek Arnavutça ile birlikte Türkçeye de tercüme edilmiş ve *Modern Döneme Ait Arnavut Âlimlerinin Tefsir Çalışmaları: XIX, XX. Yüzyıllar* adı altında kitap halinde basılmıştır. Bu çalışmanın bir kısmında da genellikle XX. yüzyılın son yıllarına ait bazı müelliflerin yazdıkları eserlerde serdettikleri bazı görüşlere de yer verilmiştir.

Bunların yanında YÖK tez sistemi verilerinde hala devam eden Zymer Ramadani'nin *Kosova ve Arnavutluk Kütüphanelerinde Bulunan Yazma Tefsir Eserleri* başlıklı bir çalışmayla ilgili kayıt bulunmaktadır. Başlığından anlaşıldığı üzere çalışma daha ziyade bu bölge kütüphanelerinde bulunan tefsir eserlerinin nüsha tespiti ve tarihlerine yöneliktir. Tamamlanmasında, bu çalışma da aynı zaman bölgenin tefsir mirasına katkı sağlayacaktır.

Görüldüğü üzere bu çalışmalar genellikle özel müelliflere yönelik nitelikte olup Arnavutların tefsir ilmine yaptıkları katkılara bir bütün halinde yer vermemektedir. Bizim çalışmamız için de önemli veriler sunan bu çalışmalar belirli isimlerin tefsir çalışmalarını detaylı bir incelemeye tâbi tutmaktadır. Ayrıca bu araştırmalar ağırlıklı olarak XIX ve XX. yüzyıldaki müfessirler ve eserlerini ele aldıkları için, Osmanlı dönemine dair bir boşluk göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bizim çalışmamız bu açıdan yeni bir kapı aralamakta ve gelecekte yapılacak araştırmalar için kayda değer kaynaklar sunmaktadır.

C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmamız bir yönüyle kurumlar tarihi, bir yönüyle biyografi, bir yönüyle eser tahlili niteliği taşıdığından bu alanlarda yapılan çalışmalarda uygulanan ana yöntemler bizim çalışmamızda da takip edilmiştir. Bu açıdan öncelikle belge ve kaynakların taraması yapılmış, bulunan bilgiler mantıki bir tutarlılık içerisinde tasnif edilmiş, bu

çalışma için yeterli olup olmadıkları yönünde çözümleme yapılmış ve ardından bulgular birleştirilerek kurumların tarihçesi veya şahısların biyografileri tespit edilmiş ilgili eserlerin tahlili yapılmıştır. Çalışmamızın özellikle birinci bölümünü oluşturan Balkanlardaki medrese, cami, tekke gibi eğitim öğretim kurumlarının araştırılması, ikinci ve üçüncü bölümünde incelenen şahısların biyografilerinin tespitinin yapılması genel olarak bu yöntem çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümünde tanıtım ve değerlendirilmesi yapılan eserlerin incelenmesinde ise daha ziyade şekil ve muhteva tanıtımı ve değerlendirmesine dayanan bir yol izlenmiştir. Eserlerde ele alınan konular ile müellifinin yaşadığı çevre ve zaman arasında bir bağlantı olması beklenir. Nitekim her iki dönemde telif edilen eserler mukayese edildiğinde ileri sürülen fikirler bakımından iki dönem arasında farklar bulunduğu göze çarpmaktadır. Bunun tefsir ve Kur'an ilimlerine dair yazılmış eserlere ne oranda yansıdığına ortaya çıkarılabilmesi için müellifler ve yazılan eserler klasik ve modern dönem şeklinde iki bölüme ayrılarak incelenmiştir.

Müelliflerimizi belirlemek için Türkiye Yazma Kütüphaneleri elektronik kaynaklarında müellifin şehir nispetinden hareketle doğduğu şehir, yetiştiği ortam, aldığı eğitim ve yazdığı eserleri tespit ettikten sonra o müellifin tefsir ve Kur'an ilimlerine yönelik bir çalışması olup olmadığı araştırılmıştır. Bunun yanında, tespit edilmiş veya yeni müellifler için *Osmanlı Müellifleri*, *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri*, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, *Sicill-i Osmânî ve Zeyilleri*, *Son Dönem Osmanlı Âlimleri*, *Kâmûsu'l-A'lâm*, *Salnâmeler*, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilü'r-Reşâd* gibi kaynaklarda sık sık tarama yapılmıştır. Osmanlı Arşivi, Meşihat Arşivi, Arnavutluk ve Kosova Devlet Arşivleri, Arnavutluk ve Kosova Milli Kütüphaneleri, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi gibi arşivler ve kütüphanelerde de tarama yapılmıştır.

Son olarak, tezimizin kapsayıcı ve geniş bir formata tabi tutulmasına rağmen, Arnavut asıllı müellifler tarafından yapılan bütün tefsir çalışmalarını kapsadığını söylemek mümkün değildir. Kanaatimizce bu eserler bulduğumuz miktardan daha fazladır ve dolayısıyla bizim çalışmamız Osmanlı döneminde Arnavut asıllı müelliflerin tefsir çalışmaları hakkında sadece bir başlangıç niteliğindedir. Ayrıca komünizm döneminde birçok hocanın zengin kütüphaneleri ya yöneticiler tarafından yok edilmiş

veya hocaların aileleri tarafından saklanıp unutulmuştur. Kaybolmuş o kütüphanelerde nadir İslamî eserlerin yanında, Arnavut hocaların kendi tefsir çalışmalarının da bulunma ihtimali yüksektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BALKANLARDA EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

İslam dünyasında eğitim faaliyetleri önce camilerde başlamış ve bu durum uzun yıllar devam etmiştir. Sonraki yüzyıllarda eğitim faaliyetleri bu iş için ayrılmış özel öğretim kurumlarına devredilmiştir. Ancak cami ve benzeri toplanma mekânları eğitim alanı olarak görev icra etmeye devam etmiştir. Bu geleneksel yapı Osmanlı'da da devam etmiş ve eğitim öğretim faaliyetleri öncelikle medreselerde olmak üzere camilerde ve tekkelerde de devam etmiştir.

1.1. A. MEDRESELER

1.1.1. Genel Olarak Osmanlı Medrese Sistemi

Müslümanlar Kur'ân-ı Kerim'in ilk nâzil olan ayeti¹ başta olmak üzere pek çok ayetin yanında onlarca nebevî hadisin çizdiği çerçeveden hareketle, tarih boyunca ilmi ve ilim ehlini daima baştaacı etmiş ve derin bir saygı göstermişlerdir. Müslümanların ilim alanında gösterdikleri gayretleri ispat etmek için kanaatimizce pek zorlanmaya gerek yoktur. Ne kadar uzak olursa olsun ilim için yapılan yolculuklar (rihle) tarihimizin inkâr edilemeyen bir gerçeğidir. Bilgi edinmek maksadıyla uzun seyahatler yapmayan hemen hemen hiçbir Müslüman âlim yok gibidir. Ayrıca, Müslümanlar camide ibadetlerle beraber, yolculuk esnasında kurdukları çadırlarda, pazarda ticaret ile birlikte, cihadda silahların yanında kesintisiz bir şekilde ilim tahsiliyle uğraştılar.²

İslam tarihinde ilk ilim merkezi Mekke'de Erkam bin Ebi'l-Erkam'ın evidir. Hz. Muhammed (a.s.) orada Müslümanlara Kur'ân öğretiyordu. Aynı şekilde Mus'ab b. Umeyr, hicretten önce Medine'de Benu Zafir'in evinde yeni Müslüman olanlara Kur'an öğretiyordu. Evlerde yürütülen bu ilim geleneği asırlar boyunca devam etmiştir.

¹ Kur'ân-ı Kerim'de "ayn-lam-mîm" kökünden türeyen kelimeler, 854 yerde 14 farklı kalıpta geçmektedir. Bk. <http://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=Elm> (Erişim tarihi: 01.01.2020).

² Bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, I, 30.

İlim müessesesi olarak evlerden sonra cami ve mescitler gelir. Müslümanlar açısından mescidler hem bir araya gelip dertlerini paylaşarak çözüm aradıkları, hem ibadet ettikleri, hem ilim tahsil ettikleri, hem de sosyal ve siyasi işlerini görüştükleri yerlerdir.³ Nitekim Mescid-i Nebevî’de Ashabu’s-Suffe’nin oturdukları yer aynı zamanda bir öğrenim müessesesi olarak tanzim edilmişti.⁴

Ev ve mescidler dışında, küttab ve sonra mektep denilen mekânlar, büyük âlimlerin kurdukları ilim halkaları, beytü’l-hikme (beytü’l-ilm), zamanla ortaya çıkmış olan ilim müesseseleridir.

İlim tahsilinin resmi bir faaliyet olarak yürütüldüğü müesseseler olması bakımından medreseler ayrı bir önem taşımaktadırlar. Önemli bir altyapı örneği teşkil eden Bağdat Nizamiyesi ve daha sonra onu takip eden diğer medreseler, ilim, kültür ve medeniyetin menbaı olarak faaliyet icra etmişler; devletin ileri gelenleri de bu müesseselere büyük önem vermişlerdir.⁵

Osmanlılar da devraldıkları ilmî gelenekleri devam ettirerek, “medreseyi” daha sağlam zeminlere oturtup devletin temel müesseselerinden biri haline getirmişlerdir. Böylece Osmanlı’nın önemli şehirlerinde çok sayıda medrese inşa edildiği gibi yeni fethedilen şehirlerde de medrese inşa etmek bir âdet haline gelmiştir. Medrese, İslâm dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devletin yönetim kadrolarının temin edilmesinde de ana kaynak olmuştur.

Osmanlılarda ilk medreseler İznik’te, daha sonra Bursa ve Edirne’de kurulmuştur. Özellikle 1361 yılından sonra gerçekleştirilen Edirne fethi, Balkan yarımadasında yeni fütûhât kapılarını açmış ve orada yeni medreselerin kurulmasına vesile olmuştur. Bu fetihlerin ardından Balkan şehirlerinde medreselerin kurulmasına özellikle önem verilmiştir.⁶

İstanbul’un fethinden sonra Sultan Fatih, Fatih Camii ve civarında Sahn-ı Semân Medreselerini kurmuş ve Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve Mahmûd Paşa gibi değerli

³ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983, s. 25.

⁴ Bk. Mustafa Baktır, “Suffe”, *DİA*, XXXVII, 469-470.

⁵ Şehabettin Tekindağ, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 4.

⁶ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 328.

âlimlere vermiştir.⁷ Sahn-ı Semân Medreselerinin sonrasında da Tetimme ismini taşıyan ve talebe yetiştirmek üzere eğitim yapan sekiz tane medrese daha yapılmıştır.⁸

Sahn-ı Semân ve Mûsıla-ı Sahn yapıldıktan sonra Osmanlı hudutları içindeki medreseler de yeni teşkilata tabi tutularak Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırklı Hâriç, Kırklı Dâhil ve Sahn-ı Semân olarak beş sınıfa ayrılmıştır.⁹

Fatih dönemi medreselerinde sadece dinî ilimler tahsil edildiği için müspet ilimlere de yer veren Süleymaniye Medreseleri kurulmuş ve sistem olarak Fatih Medreseleri takip edilmiştir.¹⁰ Böylece Sahn-ı Semân sistemine ilave olarak Tıb, Riyaziye ve Daru'l-Hadis isimli yeni medreseler ortaya çıkmıştır.¹¹

Genel olarak medreselerde kelam, mantık, belagat, lügat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi “âlet ilimleri” yanında “ulûm-ı aliyye” denilen Kur’ân ilimleri, hadis ile fıkıh gibi ilimler okutuluyordu.¹² Tefsir ilmi ise medrese tahsilinin en son mertebeleri olan ellili ve altmışlı seviyelerinde ve ancak kibâr-ı müderrisîn tarafından verilmekteydi.

1.1.2. Balkanlardaki Önemli Osmanlı Medreseleri

Arnavutluk, XIV. yüzyıl sonlarında Osmanlı idaresine girmeye başlamış, bölgede güdülen siyaset neticesinde Arnavutlar İslam’ı benimsemişlerdir. Balkan Müslümanları İslam dinine girdikten hemen sonra siyasi, ekonomik, dini ve ilmi alanlarda hızlı bir şekilde gelişme gösterdiler. Osmanlılar tarafından kurulan Manastır, İlbasan, Tesalya Yenişehir gibi şehirler kısa süre zarfında Müslümanların merkezi haline geldi. Bu gelişmenin bir sonucu olarak, XV. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı’nın gerek devlet idaresinde, gerekse ilmiye teşkilatında Arnavut kökenli çok sayıda devlet adamının hizmet vermeye başladığı görülmektedir.¹³ Bölgede ilmî faaliyetler ve özellikle İslamî ilimler geliştikçe hemen her şehirde âlimler yetişmiş ve sonuç olarak bütün İslâm coğrafyasında olduğu gibi, bu coğrafyada da Saraybosna,

⁷ Baltacı, *a.g.e.*, I, 46-47.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 9.

⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Hüseyin Atay, “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, XIII, 171-235; a.mlf., *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 75-130.

¹¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 39.

¹² Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016, s. 112.

¹³ Bk. Mustafa Bilge, “Arnavutluk”, *DİA*, III, 387.

Üsküp, Manastır, Selanik, Yanya, Prizren ve İşkodra gibi bazı şehirler önemli ilim merkezleri, meşhur âlimlerin çoğunun doğup yetiştiği şehirler haline gelmiştir.¹⁴

Osmanlı dönemi boyunca Bulgaristan'da 144, Romanya'da 9, Yunanistan'da 189, Eski Yugoslavya'da (Bosna, Makedonya, Kosova, Yeni Pazar vs.) 239, Arnavutluk'ta 28 medrese olmak üzere Balkanlar'da toplam 609 medresenin varlığı tespit edilmiştir.¹⁵ Bütün bu kurumlar sayesinde, Balkan Müslümanlarının içerisinde sadece siyasi ve askeri kademelerde değil, hemen her alanda söz sahibi insanlar, çok çeşitli ilim dallarında şöhret bulmuş âlimler yetiştirilmiştir.

Balkan coğrafyasında Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde de, farklı seviyelerde eğitim veren çok sayıda medrese inşa edilmiş ve bu medreseler bölgedeki eğitimin omurgasını oluşturmuştur. Bu medreseleri ilk kuranlar sultanlar, beylerbeyi ve ümera gibi devlet erkânıdır. Mesela Yanya'da Arslan Paşa, Görice'de Mirahor İlyas Bey, Yakova'da Murat Paşa, İşkodra'da Buşatlı Mehmet ve Kara Mahmud Paşa, İpek'te Mere Hüseyin Paşa, Prizren'de Mahmûd ve Emin Paşa ve bunlar gibi birçok Arnavut asıllı devlet erkânının vakfettikleri hayratlar arasında çok sayıda medrese de vardır.

*Osmanlı Arşivleri, Maarif Salnamesi, Son Devir Osmanlı Uleması*¹⁶ ve *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* gibi kaynaklara baktığımızda Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Yanya, İşkodra, Manastır ve Kosova vilayetlerinde çok sayıda medrese bulunduğu görülmektedir. Bunlardan tespit edebildiğimiz medreseler şunlardır:

¹⁴ Bk. Ahmet Yıldırım, "Balkanlarda İslami İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Alimler", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Tika Yayınları, Ankara 2016, III, 81-115.

¹⁵ Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1998, s. 243.

¹⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Matbaa-yi Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye*, (1316/1899-1321/1904 yılları arasında); Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Belediyesi, 1996, c. I-V ve Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* eserlerine bakarak Arnavutların yoğun yaşadıkları beldelerde zikredilen medrese isimleri sayılmak sùretiyle elde edilmiştir.

Tablo 1 Yanya vilayetindeki medreseler

Şehir	Medresenin İsmi	Hakkında Bilgi
Yanya merkezi ve çevresi	Arslan Paşa Medresesi Ayşe Hanım (Hacı Mehmed Paşa'nın kızı) Medresesi Namazgâh Medresesi Celal Ali Paşa Medresesi Tepedelenlizada Veliyyüddin Paşa Medresesi Defterdar Mustafa Bey Medresesi Filat (Veysi Ağa) Medresesi Koniçe (Hüseyin Şah) Medresesi Konispol Medresesi Aydonat ve Margılıç (Hasan Çelebi ve Piri Reis Bey) Medresesi Narda Medresesi Preveze (Kaleiçi) Medresesi	Sene 1020/1612 Sene 1193/1780
Ergirikasrı	İskendol (Muhtar Ağa) Medresesi ¹⁷ Delvine Medresesi Libhova Medresesi Leskovik Medresesi	Sene 1180/1767
Tepedelen	Tepedelenli Ali Paşa Medresesi	Sene 1229/1814
Berat (Arnavut Belgradı)	II. Bayezid Medresesi el-Hac Sinan Medresesi (Evkaf Medresesi) Rabia Hanım bint-i Uzgurizade Ahmed Bey Medresesi Mustafa Paşa Medresesi	Yirmi beşli medrese
Avlonya	Kanine (Sinan Paşa) Medresesi	

¹⁷ En meşhur müderrislerinden Ergiri müftüsü Zeynelâbidin Efendi'dir.

Tablo 2 İşkodra vilayetindeki medreseler

Şehir	Medresenin İsmi	Hakkında Bilgi
İşkodra	Ulama Paşa Medresesi Medrese-i Bâlâ (Medreseja e Qafes) ¹⁸ Medrese-i Zîr (Medreseja e Re) ¹⁹	
Akçahisâr (Kruje)	Şemsi Efendi Medresesi	
Dıraç (Durrës)	Beşirzade Medresesi	
Tiran	Hacı Abdurrahman Bey Toptan Medresesi Hacı Edhem Bey (Şehîdî) Medresesi	Muderrisi Tiran müftüsü Hacı Adem Hakkı Sene 1240/1825
Kavaya ve Çevresi	İbrahim Bey Alltuni Medresesi Mahmut Paşa Medresesi Şiyak medresesi Loşna medresesi	

Tablo 3 Kosova vilayetindeki medreseler

Şehir	Medresenin İsmi	Hakkında Bilgi
Üsküp	İshak Bey Medresesi İsâ Bey Medresesi Yahya Paşa Medresesi Gâzî Mustafa Paşa Medresesi Sultan Murad Medresesi Meddah Medresesi Karli Zâde Medresesi	Sene 813/1411 Sene 873/1469

¹⁸ Kurucusu İşkodra valilerinden Buşatlı Gazi Mehmet Paşa'dır (v.1188/1775). İlk müderrisi İşkodra müftüsü Murtaza (Sâfi) Şoşi Efendi (v.1188/1775).

¹⁹ Kurucusu Vezir Buşatlı Kara Mahmut Paşa'dır (v.1210/1796).

Prizren	Mehmet Paşa Medresesi ²⁰ (Bayraklı Medresesi) Müderris Ali Efendi'nin ²¹ Medresesi Emin Paşa Rotla Medresesi ²² Sofi Sinan Paşa Medresesi Tahir Paşazâde Mahmûd Paşa Medresesi	Sene 980/1573 Sene 988/1581 1220-1246/1806-1831 Sene 1271/1855 Sene 1280/1864
Priştine	Beşaret Bey Medresesi Pir Nazır Medresesi ²³ Sultan Selim Han (Medrese-i Cedid) Medresesi	Sene 1084/1674 ²⁴
Preşova	Cami-i Cedid Medresesi	
Vulçitern	Vulçitern Medresesi	
Gilan	Cami-i Atik Medresesi	
Mitroviçe	Mitroviçe Medresesi	
İpek	Bolazade Mehmed Bey Medresesi Osman Çavuş Medresesi	Sene 921/1516
Yakova	Medrese-i Atîk (Murad Bey Medresesi) Medrese-i Cedid	Sene 1118/1707 Sene 1225/1811
Yeni Pazar	Seniçe Medresesi Yeni Pazar Medresesi Akova Medresesi	
Gostivar	Cami-i Cedid Medresesi Saat Mahallesi Medresesi	

²⁰ Medresenin kütüphanesinde yaklaşık 400 eser bulunmuştur. Bunlardan bazıları Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından hediye edilmiştir. Bk. Nehat Krasniqi, *Kontribute Albanologjike*, Prishtine 2011, s. 208.

²¹ Müderris Ali Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında pek bilgi yoktur. Ancak onun müderris, mevlana ve hoca unvanlarına sahip olduğu, Beyzâvî tefsirine haşiye yazdığı bilinmektedir. Ayrıca Mehmed Paşa Medresesinde müderrislik yaptığı kaydedilmektedir. Hacı Ömer Lütfü Efendi, Müderris Ali Efendi için yazdığı şiirinde onun 1031/1621 yılında vefat ettiğini söylemiştir. Bk. Hasan Kaleshi, *Prizren kao Kulturni Centar za Vreme Turskog Perioda*, Albanoloska Istraivjanja, Prishtina 1962, I, 96; Raif Virmiça, *Hacı Mehmet Tahir Efendi-Menakıb*, Yeni Dönem Yayınları, Prizren 2001, s. 58.

²² İlk müderrisi Prizren müftüsü ve tarihçisi Mehmed Tahir Efendi'dir.

²³ Pir Nâzır III Selim'in (1789-1807) vezirlerindedir.

²⁴ Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeye göre 29 Recep 1085/29 Ekim 1674 tarihinde mezkûr medreseye bir tevcih yapılmıştır. Bu da medresenin o tarihten önce açıldığını göstermektedir. *BOA. C. MF., 84/4175*.

Kumanova	Eski Medrese Yeni Medrese	Mehmed Bey Medresesi
Kalkandelen	Cami-i Kebir Medresesi Çarşı-i Zir Cami Medresesi Saatli Medresesi	Oruç Paşa medresesi
Kırçova	Hacı Ali Ağa Medresesi	

Tablo 4 Manastır vilayetindeki²⁵ medreseler

Şehir	Medresenin İsmi	Hakkında bilgi
İlbasan	Köşe Medresesi	
Peklin	Nuri Beg Medresesi	
Naslıç	İshakiye Medresesi	
Göriçe	Göriçe Medresesi (Mirahor İlyas Bey Medresesi	901/1495 yılından sonra
Kesriye	Hacı Ahmet Paşa ²⁶ Medresesi	
Filorina	Abdülkerim Medresesi	
Debre-i Bâlâ	Tekke Medresesi Sultan Mehmet Han Medresesi Yeni Camii Medresesi Hususi Medrese Kara Mustafa Paşa Medresesi Hacı Abdi Ağa Medresesi Rakkalar Medresesi	Hünkar Camii Medresesi Müderri Ahmed Efendi Müderri M.Vehbi Efendi Kayalar Medresesi
Kırçova	Hacı Ali Ağa Medresesi	
Ohri	Ahmet Şerîf Bey Medresesi Ali Ağazade Medresesi Zeynelâbidîn Paşa Medresesi	

²⁵ Bu listede, Manastır vilayetine bağlı Debre-i Bâlâ, Ohri, Elbasan, Görice, Kesriye, Kırçova gibi sadece Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdeki medrese isimlerine yer verdik.

²⁶ Arnavut asıllı bir defterdar.

Zikredilen medreselerin ekserisi küçük şehirlerde ve kasabalarda yer aldığından onsekizli ile otuzlu seviyedeki medreselerden oluşmaktadır. Böylece Rumeli diyarında bu medreseler öğretimin ilk basamaklarında herkese imkân sağlamıştır. Öğretimin ileri dereceleri olan kırklı ile altmışlı medreseler ise, başta İstanbul olmak üzere, daha ziyade büyük şehirlerde yer almaktaydı.²⁷

1.1.3. Balkan Medreselerinde Tefsir Eğitimi

Osmanlı Devleti, Kur'ân'a karşı son derece hürmetkâr bir toplum yapısına sahipti. Kadın erkek pek çok kişinin Kur'ân'ı ezberlemiş olması,²⁸ halktan birçok ferdin medrese, cami ve diğer ilim halkalarında tefsir, hadis ve kıraat gibi dersleri takip etmeleri Kur'ân'a duyulan sevgi ve hürmetin bir göstergesidir.²⁹ Ulema arasında bazı tefsirleri ezberleyenlerin olması³⁰ da Osmanlı toplumunun tefsir ilmine duyduğu ilginin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz Osmanlı'da ilim tahsilinin ana gayelerinden birisi Kur'ân'ı doğru anlamaktı. O yüzden medrese sisteminde tefsir derslerine, tahsil aşamasının ileri safhalarında yer verilmiştir. Bu şekilde bir öğrenci gereken alt ilimlere sahip olduktan sonra tefsir metinlerini ve böylece Kur'ân-ı Kerim'i kolay ve doğru bir şekilde anlayabiliyordu. Vezîriazam Mahmut Paşa'nın gayretleriyle Osmanlı medrese sistemi tanzim edildiğinde tefsir dersleri ve bu derslerde okutulan *el-Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* en yüksek ders statüsüne yerleştirilmişti.³¹ Bu nedenle Osmanlı medreselerinde tefsir derslerinde ekseriyetle *el-Keşşâf* ile *Envâru't-Tenzil* okutulmuştur.³² Nitekim 933/1565 tarihli bir vesîkada, müderrislere tefsir derslerinde okutmaları tavsiye edilen kitaplar arasında *el-Keşşâf*, Kutbuddîn eş-Şîrâzî, Sa'deddîn et-Teftazânî, Kâdî Beydâvî, Kurtubî, Kâşânî ve Ragıb el-İsfahânî tefsirlerinin ismine yer verilmiştir.³³ Osmanlı medreselerinde tefsir derslerinin en üst seviyelerde yer alması hasebiyle bu dersleri

²⁷ Mustafa Kemal Özergin, "Eski bir Ruzname'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1974, sayı 4, s. 269.

²⁸ Mesela Evliyâ Çelebî, İstanbul'daki 9000 hâfızın üçte birinin kadınlar olduğunu söylemektedir. Bk. Muhammed Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1959, s. 109.

²⁹ Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, s.112.

³⁰ Nitekim Bahşi Halife (v. 930/1525) bir çok tefsiri ezbere bilmekteydi. Bk. Taşköprizade, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, thk. Ahmet Suphi Furat, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1985, s. 413.

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, II, 537.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 28.

³³ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Basım Evi, İstanbul 1984, s. 63.

okutacak hocaların da tefsir derslerini vermeye ehil şahsiyetler olmasına itina gösterilmiştir.³⁴

Osmanlı klasik döneminde tefsir ilmini okutmak için özel medreseler kurulmamıştır. Bir istisnâ olarak Sufi Mehmed Paşa tarafından sadece tefsir ve hadis dersleri okutulmak üzere İstanbul'da bir medrese kurulmuş ve Bedruddin Mahmûd el-Aydî'nî (v.1543) bu medreseye müderris olarak atanmışsa da³⁵ bu tür medreseler yaygınlık kazanmamıştır.

Yirminci yüzyıl başlarında medreseler üzerinde yapılan ıslah çalışmaları ile birlikte Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreselerinde çeşitli sınıflara tefsir dersleri konulmuş ve bu dersler dönemin en meşhur âlimleri tarafından okutulmuştur. Tefsir dersi bu medresenin Tâlî kısmında, 7'nci sınıfta haftada üç saat, 8'inci sınıfta haftada iki saat, Âli kısmında ise 1, 2, 3 ve 4'üncü sınıflarda haftada üç saat veriliyordu.³⁶ Ders ve kitap programı olarak Tâlî kısım 7'nci sınıflarda Fetih sûresi Cuma sûresine kadar, 8'nci sınıflarda ise Cuma sûresinden Nâs sûresine kadar Celâleyn tefsirinden ders veriliyordu. Âlî kısmında ise yine Celâleyn tefsirinden 1'nci sınıfta Bakara sûresinden Mâide sûresine, 2'nci sınıfta Mâide sûresinden Yûsuf sûresine, 3'ncü sınıfta Yûsuf sûresinden Şuarâ sûresine, 4'ncü sınıfta ise Şuarâ sûresinden Fetih sûresine kadardı.³⁷

Ayrıca Mütihazsısîn kısmı, Tefsir ve Hadis şubesinde Tefsir adı altında nesh, nüzul sebepleri, tefsir usûlü, tefsir ve tabakatü'l-kurra ve'l-müfessirîn konuları okutulmaktaydı.³⁸ Yine Medresetü'l-Vâizîn ile Medresetü'l-Kudât'ta³⁹ da tefsir dersi okutuluyordu. Müderrisleri arasında Musa Kazım Efendi, Mustafa Efendi ve Ahmed Mahir Efendi gibi dönemin önde gelen âlimleri vardı.⁴⁰ Bir de Dârülfünûn'a bağlı olarak kurulan Ulûm-ı Aliyye-i Dinîyye Şubesinde ve medrese dışı bir eğitim kuruluşu olan Mekteb-i Mülkiye'de bir müddet tefsir dersleri okutulmuştur.⁴¹ Taşra

³⁴ Ziya Demir, *XIII-XVI. Y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 88.

³⁵ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şekâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, I, 507.

³⁶ *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul 1330/1912, s. 14-16.

³⁷ *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi*, s. 20-22.

³⁸ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 226.

³⁹ Bk. İbrahim Ateş, "Medresetü'l-Vaizîn", *Diyanet Dergisi*, XXIV/4, 25-40, Ankara 1988.

⁴⁰ Atay, a.g.e, s.304-307, 309.

⁴¹ Atay, a.g.e, s. 201-203, 208-209, 251-254.

medreselerinde ise Tefsir dersi ancak 4 ve 5'inci sınıflarda haftalık iki saat olarak okutuluyordu.⁴²

Bir rapora göre İstanbul'daki Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi örnek alınarak 1922 yılında Tiran'da açılan Yüksek Medrese'nin beş yıllık orta kısmında ve dört yıllık âlî kısmında, diğer İslâmî ilimler yanında tefsir dersi de okutuluyordu.⁴³ Ancak bunun gibi medreselerin bir kısmı Balkan toprakları Osmanlı'nın elinden çıktıktan sonra açılmış olduğundan idârî anlamda Osmanlı'nın etkisinden söz edilemez. Bununla birlikte İstanbul'daki ihtisas medreseleri örnek alınarak açılmış olmaları yönüyle dolaylı bir etkiden de söz edilebilir.

Osmanlı klasik medreselerinde tefsir ilminin okutulduğu ellili ve altmışlı medreselerin çoğu İstanbul ve Osmanlı devletinin diğer büyük şehirlerinde bulunuyordu. Ancak bazı önemli Balkan şehirlerinde de ellili medreselere rastlanmaktadır. Mesela Üsküp'te 2, Budin'de 1, Plevne'de 1, Sofya'da 1, Belgrad'da 1, Saraybosna'da 1, Tırnova'da 1, Yenice-i Vardar'da 1 tane olmak üzere toplamda 9 tane ellili medrese bulunduğu görülmektedir.⁴⁴ Yanya şehrinde de Arslan Bey adına kayıtlı ellili bir medrese bulunduğu tespit edilmiştir.⁴⁵

Bu bölgede az da olsa ellili medreselerin varlığı, Balkan medreselerinde de tefsir derslerinin okutulmakta olduğuna kuvvetli bir delil sayılabilir. Bosnalı Nûreddinzâde (v.981/1574), Üsküplü Altıparmak Mehmed Efendi (v.1033/1624), Debrevî Ömer Fâni Efendi (v.1033/1624), Allâmek diye meşhur Bosnalı Muhammed b. Mûsâ (v.1046/1636), Aydoslu İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725), Manastırlı İsmail Hakkı (v.1912) gibi müfessirler ilk eğitimlerini bu medreselerde görmüşlerdir.

Tefsir derslerinin okutulduğu medreseler olmaları bakımından Balkanlardaki bazı ellili medreseleri tanıtmak, bu bölgede yetişen müfessirlerin yetişme ortamları hakkında bilgi vermesi bakımından yerinde olacaktır. Bunlar arasında en dikkat çeken üç medreseyi tanıtacağız.

⁴² *İlmiye Salnamesi*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1335/1916, s. 668.

⁴³ Bk. T. Bahri, "Arnavutluk'ta Medreseler", *Sebilü'r-Reşâd [Sırât-ı Müstakîm]* c. XXIV, sayı: 622, s. 379.

⁴⁴ Özergin, "Eski bir Ruznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", s. 279-287.

⁴⁵ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 162; 371.

1.1.3.1. İshak Bey Medresesi

Balkan topraklarında Osmanlı ve Müslüman şehri hüviyetini kazanan ilk şehir Üsküp'tür. Üsküp Timurtaş Paşa tarafından 792/1389-1390 yılında fethedilmiş ve şehrin muhafazası önce Yiğit Paşa'ya, ardından da İshak Bey'e verilmiştir.⁴⁶

Üsküp Osmanlı kültür hayatında Rumeli'nin en kuvvetli ilim merkezlerinden birisidir.⁴⁷ Şehir hızlı bir şekilde medrese, cami, tekke ve kütüphaneleriyle ilmî faaliyetlerin önemli bir merkezi durumuna gelmiştir. Şehre bu özelliği kazandıran müesseselerden ilki İshak Bey Medresesidir. Bu medrese Sultan II. Murad ve Sultan Fatih devri ümerasından⁴⁸ Timurtaş oğlu İshak Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Medresenin 813/1411 yılında kurulduğu tahmin edilmektedir, ancak vakıfnamesi 847/1444 yılında yazılmıştır.⁴⁹ Bu medreseye İshakiyye-i Üsküp de deniliyordu.

Bu medresede 40 yıl ders veren Üsküp Şeyhi Şucâuddîn İlyas Efendi, Sarı Gürz Hamza Efendi, Şeyh Lütfullah Efendi, Şeyhülislam İbn Kemal Efendi⁵⁰, Taşköprülü Muslihuddîn Mustafa Efendi⁵¹, Üskübî İshak Çelebi b. İbrahim Efendi, Leyszâde Pîr Ahmed Efendi, Mimarzâde Muhyiddin Mehmed Efendi⁵² gibi ulema arasında şöhret bulmuş zevat burada müderrislik yapmışlardır. Bunların bazıları tefsir ilminde de meşhur olmuş ve bu alanda eser vermiş kişilerdir.

Medrese, paye bakımından 918/1513 yılına kadar kırklı, 954/1548 yılından itibaren de ellili medreseler grubundaydı.⁵³ Medresenin “ellili” grubundan olması ve bazı müderrislerinin tefsir ilminde şöhret bulması orada tefsir dersi okutulduğuna işaret sayılabilir.

⁴⁶ Bk. Lidiya Kumbaracı-Bogoyeviç, *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*, çev. Suat Engüllü, Enka, İstanbul 2008, s. 91.

⁴⁷ Şemsettin Sami, *Kamûsu'l-A'lâm*, Mehran Matbaası, İstanbul, 1306/1889, II, 932.

⁴⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, Türk Tarihi Vakfı, İstanbul, 1996, III, 803.

⁴⁹ Bk. Nehat Krasniqi, *Kontribute Albanologjike*, s. 206.

⁵⁰ Meşhur Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisidir (v. 940/1534). İsmi Şemseddîn Ahmed ve Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu ve İbn Kemal diye anılır. Diğer alanlarda olduğu gibi tefsir ilminde de çok meşhurdur. Tefsirle ilgili eserlerinden bazıları şunlardır: *Risâle fî Tefsîri Fâtihati'l-Kitâb; Risâle fî Tefsîri Sûreti'l-Fecr; Risâle fî Tefsîri Sûreti'l-Mülk; Risâle fî Sûreti'n-Nebe; Kıssatu Hârût ve Mârût min Tefsîri Ebi's-Suûd*. Bk. İlyas Çelebi, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, XXV, 245-247.

⁵¹ *Şakâyık-ı Nu'mâniyye* adlı eserin müellifinin babası olan Taşköprizade Muslihuddin Mustafa b. Hayreddin Halil (v. 935/1529) Efendi'nin Beyzâvi tefsirine bir haşiyesi vardır. Bkz. Muhammet Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992, s. 109.

⁵² Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 260-261.

⁵³ Bk. Özergin, “Eski bir Ruznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, s. 280.

İshak Bey, medresenin hocalarına ve talebelerine malzeme temin etmek üzere bir kütüphane de kurmuştur. Bu kütüphane Üsküp'te kurulan ilk kütüphane olmanın yanında Osmanlı döneminde kurulan en eski kütüphanelerden de birisidir.⁵⁴ Ayrıca İshak Bey'in vakfiyesine bakıldığında vakfettiği kitaplar arasında meşhur tefsirlerin ve tefsir haşiyelerinin de yer aldığı görülmektedir.⁵⁵

1.1.3.2. İsa Bey Medresesi

Üsküp'te İshak Bey Medresesinin ardından çok geçmeden, 873/1469 yılında İshak Bey'in oğlu İsa Bey tarafından yeni bir medrese daha kurulmuştur. Bu medrese de ellili medrese seviyesindedir.⁵⁶ Zamanla Osmanlı döneminde Üsküp'teki en meşhur medreselerden biri haline gelmiştir. Nitekim Evliya Çelebi onun Üsküp'teki en meşhur medreselerden biri olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ İsa Bey ayrıca medreseye zengin bir kütüphane vakfetmişti. Vakfettiği eserler arasında İslami ilimler yanında tıp ve felsefe gibi diğer ilimlerle ilgili 330 cilt kitap yer alıyordu. Onun vakfettiği kitaplar arasında Tefsir ve Kıraat ilmine dair 77 ciltten oluşan 34 eserin bulunduğu da bildirilmektedir.⁵⁸

İsa Bey Medresesi, Avusturyalı kumandan Pikolomin'in Üsküp'ü yaktığı 1100/1689 yılına kadar tedrise devam etmiştir. Bu tarihte şehirle birlikte bu medrese de yıkılmıştır. Medrese ikinci kez açılmış ve tekrar yıkıldığı İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar tedrise devam etmiştir.⁵⁹ 1984 yılında Makedonya İslam Birliği tarafından Üsküp yakınlarındaki Kondova köyünde, aynı isimle, eğitim öğretime açılan bir medrese günümüzde İsa Bey Medresesi adıyla öğretime devam etmektedir.

1.1.3.3. Gâzî Hüsrev Bey Medresesi

Gâzî Hüsrev Bey Medresesi, kurulduğu günden bugüne kesintisiz bir şekilde öğretim faaliyetlerini devam ettiren nadir medreselerden birisidir. Medresenin banisi

⁵⁴ Mahmud Gündüz, "İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 11, Ankara 1978, s. 184.

⁵⁵ Kütüphanede İshak Bey tarafından vakfedilen tefsirler arasında *Keşşaf Tefsîri* ve *Haşiyeleri, Begavî Tefsîri* gibi eserler bulunuyordu. Bk. Mevlüt Dede, *Üsküp Vakıfları - Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Doktora Tezi, Gâzî Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 178-180.

⁵⁶ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 490-491.

⁵⁷ Evliyâ Çelebî, *Seyahatname*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315/1897, V, 556.

⁵⁸ Bk. Hasan Kaleşi, "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü*, c. IV, sayı 38, Ankara 1965, s. 169.

⁵⁹ Geniş bilgi için bk. Nasir Redzepi, "Üsküp İsa Bey Medresesi'nin dünü ve bugünü", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*, Değerler Eğitim Merkezi (DEM), İstanbul 2015, s. 233-240.

Hüsrev Bey, Kanuni Sultan Süleyman devri ulemasından olup Sultan II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'ın oğludur.⁶⁰

943/1537 yılında yapılan ve 12 hücreli kesme taşlardan bir yapıya sahip bu medrese Saraybosna şehrinin ortasında bulunmaktadır. Medrese, 953/1547 yılından itibaren Sahn payesi, 954/1548 yılında altmışlı ve 992/1585 yılında dâhil payesi ile öğretim yapıyordu.⁶¹

Medresede meşhur müderrisler arasında Hüsameddin Efendi, Çirçinzade Mustafa Efendi, Mahmud Efendi ve Şemseddin Efendi gibi zevat ders vermişlerdir.⁶² Hüsrev Bey Vakfiyesine göre bu medresede de Tefsir dersi veriliyordu.⁶³ Osmanlı sonrasında bu medresede 1960 yılına kadar yüksek dereceli İslâm ilahiyatı öğretimi verilmiş, bu tarihten sonra da lise seviyesinde bir eğitim kurumu sayılmıştır.⁶⁴

1.2. CAMİLER

İslam medeniyetinde cami, diğer bütün müesseselerin başı konumunda bir yere sahiptir. Çünkü tarih boyunca camiler ibadet mekânı olma dışında, medrese, tekke, devlet yönetim merkezi, mahkeme, hastane gibi amaçlar için de bir merkez olarak kullanılmıştır.⁶⁵

Geçmişte olduğu gibi, Osmanlı döneminde de camilerde halka açık veya belirli gruplara eğitim verilmekteydi. Mesela Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra camiye tahvil ettiği kiliselerden sekizinde eğitim öğretim faaliyetlerini başlatmıştı.⁶⁶

Âlimlerin vaazlarında işlediği pek çok dinî konular yanında tefsir derslerinin de önemli bir yeri vardır. Nitekim Hâdimî, Konya'dan İstanbul'a getirilmiş ve Ayasofya Camii'nde vaaz etmesi ve vaaz esnasında Fatiha sûresini tefsir etmesi istenmiştir. Yaptığı tefsir dönemin âlimlerince takdirle karşılanmıştır.⁶⁷ Peçevi'nin nakline göre yine Şeyh Mehmed isimli bir âlim Ayasofya Camii'nde hem vaaz eder, hem de tefsir

⁶⁰ M. Tayyip Okıç, "Gâzî Hüsrev Bey", *DİA*, XIII, 453.

⁶¹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 503.

⁶² Baltacı, *a.g.e.*, s. 503-504.

⁶³ BOA. TS. MA.d., 7057.

⁶⁴ Semavi Eyice, "Gâzî Hüsrev Bey Külliyesi", *DİA*, XIII, 454-458.

⁶⁵ Baltacı, *a.g.e.*, I, 26.

⁶⁶ Baltacı, *a.g.e.*, I, 28.

⁶⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 238.

dersleri yapardı.⁶⁸ Aynı şekilde Bursalı mutasavvıf Abdülkadir Necib'in babası Eşrefzade Ahmed İzzeddin Efendi, *Enisü'l-Cinân* adlı tefsirini Ulucami'de ve Emir Sultan Camii'nde, ayrıca dedesinin tekkesindeki vaazlarında baştan sona takrir etmiştir.⁶⁹

Debreli Ömer Fânî Efendi (v.1033/1624) Sultan Selim Han ve Süleymaniye Camilerinde yirmi yıldan daha uzun süre müfessir kimliğiyle vaizlik yapmış ve aynı zamanda Kâdı Beyzâvî tefsirine güzel bir haşiye yazmıştır.⁷⁰ Aynı şekilde Üsküplü Altıparmak Mehmed Efendi (v.1033/1624) Fatih Camii'nde oniki seneden fazla vaazlarında tefsir ve hadis dersleri yapmıştır.

İstanbul ve Osmanlı'nın çeşitli şehirlerinde olduğu gibi, Balkan coğrafyasının farklı camilerinde de tefsir dersinin yapıldığı görülmektedir. Mesela İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725) Usturumca, Köprülü ve Üsküp'te iken tekke dışında farklı günlerde genel halk kitlesine yaptığı cami vaazlarında tefsir dersleri yapmıştır. Bursevî, ayrıca *Ruhu'l-Beyân* isimli meşhur tefsirini yazmadan önce Bursa'daki Ulucami'deki vaazlarında takrir de etmiştir.⁷¹

Bosna'daki kütüphane kataloglarını incelerken, Bosna'nın Foça⁷² şehrinde yapılan Meryem sûresi tefsiri ile ilgili 1099/1688 tarihli bir eserde şöyle bir ifadeye rastladık:

تمت بعون الله ولطفه في غرة شعبان من شهر سنة تسعة وتسعين بعد الألف بعد مدة مديدة. وقد وقع ذلك لأجل الرواية في مجالس الوعظ والنصيحة في كل أسبوع يوماً خصّ بالجمعة في بلدنا فوجه في جامع السلطان بايزيد...

*Allah'ın lutfu ve yardımıyla, uzun bir zaman sonra bu risale Şaban ayının birinci günü Hicri 1099/1 Haziran 1688 tarihinde tamama erdi. Bu risale beldemiz Foça, Sultan Bayezid Camii'nde her Cuma günü vaaz ve nasihat meclislerinde Meryem sûresi tefsiri anlatılmak üzere yazılmıştır.*⁷³

Bunun yanında, Osmanlı Arşivi belgeleri arasında camilerde tefsir dersi okutmak şartıyla birkaç tayin belgesi bulunmaktadır. Mesela, 1175/1761 yılına ait

⁶⁸ İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, haz. Bekir Sıdkı Baykal, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, II, 31.

⁶⁹ Eşrefzade, *Zübdetü'l-Beyan*, (Bursa Eski Eserler Ktp. Genel 994), vr. 1b. Geniş bilgi için bk. Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile ilgili Eserler Bibliyografyası", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, IV. cilt, 6 (1). sayı, 249 İstanbul 1999, s.250.

⁷⁰ Mahmûd Cemaleddin el-Hulvî, "Lemezât-ı Hulvîyye", Haz. Mehmet Serhan Tayşi, MÜİ, İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 604.

⁷¹ Bk. Ali Namlı, *Osmanlı'da Tefsir Dersi Geleneği, Saray-Tekke-Medrese*, Kur'ân ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2018, s. 301; 311, 312.

⁷² Foça hakkında geniş bilgi için bk. Nenad Moacanin, "Foça", *DİA*, XIII, 167.

⁷³ Bosna Hüsrev Beg Kütüphanesi Kataloğu, I,179.

Karaferye’de (Veria-Yunanistan) Mehmed Bey ve Atike Hatun Camii evkafından Gazi Sultan Murad Camii’nde perşembe ve pazartesi günleri tefsir, hadis ve fıkıh okutmak şartıyla⁷⁴, 1185/1771 yılına ait Edirne’de Defterdar Camii’nde Osman Ağa vakfından tefsir ve hadis okutmak şartıyla⁷⁵, 1251/1835 yılına ait, Plevne kasabasında Ali Bey Camii’nde tefsir ve hadis dersleri okutmak şartıyla⁷⁶ yapılmış birçok tevcih ve tayinler yer almaktadır.

Yine Prizren tarihine dair “Menakıb” adlı bir manzumede şehrin müderrisi ve müftüsü Mehmed Tahir Efendi (v.1300/1883) Prizren’de yaklaşık elli yerde tefsir, hafızlık ve hadis tahrici gibi dersler verildiğinden bahsetmektedir.⁷⁷

Aynı şekilde, Vildan Fâik Efendi Yeni Cami’de Kâf suresinin tefsirini işlemiş, 1920-1930 yıllarında da Arnavutluk başmüftüsü Mehmed Vehbi Efendi (v.1937) ve Tiran Yüksek Medresesi müdürü Hâfız İsmet Efendi Dibra (v.1955) gibi Arnavut âlimler bu geleneği devam ettirerek ele aldıkları sûre ve ayet tefsirini Tiran camilerinde yapmışlardır.⁷⁸

1.3. TEKKELER

Tarikatların ve tekkelerin özellikle Balkanlarda İslamiyet’in yaygınlaşmasında çok etkin bir rolü olmuştur.⁷⁹ Diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi Arnavutluk’ta da Halvetiyye, Bektaşîyye, Sa’diyye, Rifâiyye, Kadiriyye, Mevleviyye, Nakşibendiyye gibi tarikatlar faaliyet göstermiştir. Hatta Arnavutluk’un küçük bir coğrafyasında kırka yakın yerleşim biriminde 300 civarında tekke ve zâviye kurulmuştur.⁸⁰

Bu tekkeler ve zâviyeler İslamiyeti yayma, insan-ı kâmil yetiştirme, içtimaî, siyasî, iktisâdî ve askerî faaliyetler icra etmeleri yanında, bir ilim müessesesi ve eğitim kurumu olarak da görev yapmışlardır. Böylece tefsir, hadis, fıkıh, siyer, edebiyat, Arapça ve Farsça gibi ilimlerin tahsil edildiği müesseselere dönüşmüştür. Bütün

⁷⁴ BOA. C. MF., 137/6815.

⁷⁵ BOA. C. MF., 43/2109.

⁷⁶ BOA. C. MF., 123/6116.

⁷⁷ وقد كان خمسون محلاً يفسر ويقرأ محفوظاً بظهر قلوبنا وقد كان منهم من يحدث تخریجاً وقد كان منهم من يحنّي شروحنا. Geniş bilgi için bk. Nehat Krasniqi, *Kontribute Albanologjike*, s. 112.

⁷⁸ Bu çalışmada bk. Debreli Vehbi Efendi ve Hâfız İsmet Efendi.

⁷⁹ Daha geniş bilgi için bk. Metin İzeti, *Balkanlarda Tasavvuf*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004; Mensur Nuredin, “Balkanlar’da (Makedonya’da) İslamiyetin Yayılmasında Tekke, Zaviye ve Ziyaretgâhların Önemi”, *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, II, 161-184.

⁸⁰ Bk. Reşat Öngören, Arnavutluk’taki Tasavvuf Faaliyetlerinin Karakteri, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebligleri*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 344-345.

Osmanlı topraklarında olduğu gibi Balkan coğrafyasında da önce bu tekkelerde eğitim gören, daha sonra da buralarda ders veren birçok Balkan asıllı âlim, şair ve müellif vardır. Birçok tekke şeyhinin yazdığı eserler ve kurduğu kütüphanelere baktığımızda tekke mensublarının eğitim ve öğretimdeki dikkat çeken bir konumlarının olduğu görülmektedir.

Diğer yandan Osmanlı müderrislerinden bazıları müderrislikten sonra tekke şeyhliğine geçmiştir. Ayrıca müfessirlerin çoğunluğu aynı zamanda bir tarikate mensup veya en azından sûfî meşrep oldukları için tekke ve zaviyelerdeki sohbetlerde de tefsir dersleri yaptıkları söylenebilir.⁸¹ Mesela Konyalı Ali Behcet Efendi ve Hoca Hüsameddin Efendi'nin haftada bir gün tekkelerinde ömürlerinin sonuna kadar tefsir dersi okuttukları söylenmektedir.⁸² “Tefsîrî” lakabıyla meşhur olan Ömer Fanî Efendi, Dragoman postnişini ve kayınpederi Abdülmümin Efendi'nin işaretleriyle tefsir ilmine ilgi göstermeye başlamıştır. Altıparmak Mehmet Efendi Üsküp Bayramiye Tekkesi'nin şeyhi olan Câfer Efendi'nin yönlendirmesiyle özellikle tefsir ilminde daha fazla yoğunlaşmıştır. Edebiyat ve tasavvuf alanında yaptıkları gibi, Melâmî Prizren Tekkesi'nin şeyhi Prizrenli Ömer Lütfi Paçarrizi Efendi, Üsküp Melamî tekkesinin şeyhi Abdurrahim Fidaî Efendi gibi tekke şeyhleri tefsir alanında da eser yazmışlardır.

Ayrıca camiler ve tekkeler halkın geniş kesimlerine açık olduğu için orada yapılan çeşitli derslerin arasında tefsir dersi de bulunmaktadır. Örneğin Kaçanikli⁸³ Mehmed Paşa'nın (v.1017/1608) vakıfları arasında yer alan bir zaviyeye tayin olacak şeyhten, dervişlere ders verirken başta *Tefsîr-i Kâdî* ve ehâdis ve *Mesnevi-i Şerîf* olmak üzere diğer kitaplardan yararlanması, Cuma günlerinde ise camide tefsir ve hadis nakletmesi istenmiştir.⁸⁴ Aynı şekilde Öziçe (Uzice) Halvetî Tekkesi örneğinde, bazı Halvetî tekkelerinde hadis ve tefsir dersleri okutulmuş, bölge vaizleri buralardan ders almışlardır.⁸⁵ Balkanlarda Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları şehirlerde 300

⁸¹ Bk. Mustafa Öztürk, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I*, İstanbul 2011, s.100.

⁸² Bk. Hür Mahmûd Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 798.

⁸³ Kaçanik şehri Kosova vilayetine bağlı idi. Bugün de Kosova Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde bulunmaktadır.

⁸⁴ Bk. Dede, *Üsküp Vakıfları - Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.167.

⁸⁵ Bk. Metin İzeti, *Balkanlarda Tasavvuf*, s. 192.

civarında tekke ve zaviye bulunmaktaydı.⁸⁶ Bu durum bölgedeki ders halkalarının sayısı hakkında yaklaşık bir tahmin yürütmeye imkân vermektedir.

Balkan coğrafyasının her yerinde gerek medrese gibi örgün öğretim sistemi içerisinde, gerekse cami ve tekkeler gibi sivil öğretim kurumlarında yaygın şekilde tedris faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir. Medreselerde müstakil olarak tefsir derslerinin okutulduğu ellili medreselerin sayısı az olsa da alt seviyedeki medreselerde öğrenciler tefsir derslerini okuyup anlayabilmek için gereken alt yapıyı sağlıyor ve bu sayede bütün İslamî ilimler alanında olduğu gibi tefsir alanında da kendilerini geliştirebiliyorlardı. Cami ve tekkelerde yapılan derslerle tefsir ve hadis gibi ilimler halkın bütün kesimlerine yayılmış oluyordu. Osmanlı coğrafyasının her bölgesindeki bu durum, Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Balkan coğrafyasında da farklı değildi. Özellikle tekkelerde yetişen veya buralarda şeyhlik yapan çok sayıda Arnavut âlimin görülmesi, bölgedeki tedris-tekke ilişkisinin son derece kuvvetli olduğunun en açık delilidir. Sonraki bölümlerde ele alınacak olan ulemanın hayat hikâyeleri ve yazdıkları eserleri de bu açıdan ayrı bir önem taşımaktadır.

⁸⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, Seçil Ofset, İkinci Baskı, İstanbul 2000, c. III-IV.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KLASİK DÖNEM MÜELLİFLERİ VE ÇALIŞMALARI

Bu bölümlerde Arnavut asıllı klasik ve modern dönem müelliflerinin hayatları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra⁸⁷ telif ve terceme eserleri ile özellikle Kurân ilimleri ve tefsire dair çalışmaları tanıtılıp değerlendirilecektir.

2.1. İŞKODRALI SADRAZAM LÜTFİ PAŞA

2.1.1. Hayatı

Lütfi Paşa'nın Arnavut asıllı olduğu birçok kaynakta belirtilmektedir.⁸⁸ Bursalı Mehmed Tahir, onun İşkodralı,⁸⁹ Hammer ise Avlonyalı⁹⁰ olduğunu ifade etmektedir. 893/1488 yılı civarında doğmuştur. II. Bayezid (1481-1512) zamanında, Rumeli asıllı olan diğer bazı önemli şahsiyetler gibi o da devşirilerek⁹¹ Osmanlı sarayına alınmış ve Enderun'da⁹² iyi bir tahsil görmüştür.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân* ve *Âsafnâme*'de verdiği kısa hayat hikayesinde, Şah İsmâil'in Dulkadir Beyi Alâüddevle üzerine yürüdüğü tarihten (913/1508) itibaren olayları takip ettiğini, Yavuz Sultan Selim'in cülûsunda (917/1512) çuhadarlıktan⁹³ elli

⁸⁷ Müelliflerin sıralaması kronolojik tertibe göre yapılmıştır. Ölüm tarihleri tespit edilemeyenler için yaşadıkları yüzyıl esas alınmıştır.

⁸⁸ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kitâbu't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 2009, c. I Tıpkıbasım, vr. 358a; İbrahim Peçevî, *Târih-i Peçevî*, İstanbul 1283/1866, I, 21; Osmanzâde Tâib Ahmed, *Hadikatü'l Vüzerâ*, İstanbul 1271/1854, s. 27; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 903; Şemseddin Sâmî, *Kâmusu'l-A'lam*, İstanbul 1314/1897, V, 3993.

⁸⁹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M.A. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2016, III, 1073.

⁹⁰ Joseph von Hammer Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. Mehmed Ata, İstanbul 1330/1911, V, 330.

⁹¹ Devşirme, Osmanlı Devleti'nde çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere Osmanlı tebasına mensup bazı hristiyan çocukların bir kanun dâhilinde toplanması işidir. Devşirme için çoğunlukla Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar, Sırp ve Hırvat çocukları tercih edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, 254-257.

⁹² Osmanlılarda idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen saray eğitim kurumudur. Geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Enderun", *DİA*, XI, 185-187.

⁹³ Çuhadar, Osmanlı Devleti'nde Enderun teşkilâtında Has Oda ağalarından biridir. Farklı dönemlerde farklı görevler yapmıştır. Bk. Abdülkadir Özcan, "Çuhadar", *DİA*, VIII, 381-382.

akçe müteferrikalık⁹⁴ ile taşraya çıktığını, daha sonra çaşnigîrbaşılık,⁹⁵ kapıcıbaşılık,⁹⁶ ve mîrialemlik⁹⁷ görevlerinde bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁸ Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in terbiyesi altında yetiştirildiği ve onun nezdinde “çok muteber” olduğu bilinmektedir.⁹⁹

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde sırasıyla Kastamonu, Aydın ve Yanya sancak beyliğini yapmış ve ardından 940/1534 yılında Karaman beylerbeyi olmuştur. 945/1538 Temmuzunda ikinci vezir sıfatıyla padişahın yanında Boğdan seferine çıktığı sırada padişaha Mimar Sinan'ı takdim ederek tanıtmıştır. Böylece Mimar Sinan'ın Prut nehri¹⁰⁰ üzerine kurduğu köprü vasıtasıyla ordunun kısa sürede karşıya geçmesi sağlanmıştır. Lütfi Paşa 26 Safer 946/13 Temmuz 1539'da Arnavut Ayas Paşa'nın ölümünden sonra vezîriâzamlığa getirilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca Sultan I Selim'in kızı olan Şah Sultan ile evlenerek saraya damat olmuştur.

Vezîriâzamlığı sırasında Osmanlı-Venedik savaşına son veren antlaşmanın imzalanmasında (947/1540) aktif rol oynamıştır. Lütfi Paşa'nın Habsburgların temsilcisi ile yürüttüğü görüşmelerde Avrupa ahvaline tam vâkıf olduğu belirtilmektedir.¹⁰²

Lütfi Paşa, sancak beyliği, beylerbeyliği ve özellikle de vezaret görevleri esnasında önemli tecrübeler edinmiş ve dikkat çeken icraat yapmıştır. Ulaştırma alanında, müsadere sisteminde, malî hakları koruma, hazineye yük getiren fazla harcamaları yapmama gibi faydalı değişiklikler sağlamıştır.¹⁰³ Diğer taraftan bahriye işlerine çok önem vermiş, denizcilik konusunda ayrı teşkilat kurmuş ve bu husustaki masraflar için ayrı bir emanet tesis etmiştir.¹⁰⁴

Lütfi Paşa Budin seferine hazırlık yapılırken (Muharrem 948/Mayıs 1541) ansızın vezîriâzamlıktan azledilmiştir. Görevden alınma sebebi olarak, zina suçlusu bir

⁹⁴ Osmanlılar'da hükümdarla vezirlerin maiyetinde bulunan bir tür hizmetli sınıfıdır. Bk. Erhan Afyoncu, “Müteferrika”, *DİA*, XXXII, 182-185.

⁹⁵ Hükümdar sofralarına nezaret edip yemekleri kontrol eden saray görevlisine verilen isimdir. Bk. Aydın Taneri, “Çaşnigir”, *DİA*, VIII, 232.

⁹⁶ Osmanlılar'da hükümdar sarayının kapılarını bekleyen görevlinin unvanıdır. Bk. Abdülkadir Özcan, Kapıcı, *DİA*, XXIV, 345-347.

⁹⁷ Türk ve İslâm devletlerinde hükümdarın bayrağını taşımakla görevli kumandana verilen unvanıdır. Bk. Abdülkerim Özeydin, “Mîr-i alem”, *DİA*, XXX, 123-124.

⁹⁸ Mehmet İpşirli, “Lütfi Paşa”, *DİA*, XXVII, 234.

⁹⁹ Mustafa İsen, *Sehi Bey Tezkiresi Heşt-Behişt*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 70.

¹⁰⁰ Ukrayna'nın güneybatısında Karpat Dağlarından çıkıp Tuna Nehrine karışıp Karadeniz'e dökülüyor.

¹⁰¹ İpşirli, *a.g.e.*, s.234.

¹⁰² İpşirli, *a.y.*

¹⁰³ Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, s. 12-13.

¹⁰⁴ Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 21.

kadını şer'î ve örfî hukuka aykırı bir uygulama ile cezalandırması, bu yüzden de eşi ve aynı zamanda Kanunî Sultan Süleyman'ın kız kardeşi olan Şah Sultan'la aralarında sert bir tartışmanın zuhur etmesi gösterilir.¹⁰⁵ Lütfi Paşa ise görevden kendisinin istifa ettiğini söyler. İstifa sebebini de şöyle îzâh etmiştir:

*"Ba'dehû sa'âdetlü padişahımıza bazı münâfikîn-i ehl-i garaz kim nifâk idüb bazı husûsla haremimize müte'allik mağlûb-ı nisâ olmayub onların keyd u mekrinden emin olmak için sadrazamlıktan fariğ olmağı evla görmeğın..."*¹⁰⁶

Ayrıca bu azlin sebebi, sadrazamlığı sırasında devlet çıkarlarını gözetemeyen icraatları nedeniyle kişisel çıkarları sekteye uğrayan ve kendisi aleyhine çalışan muhalif bir zümrenin faaliyetleri ile de îzâh edilebilir.¹⁰⁷

Azlından sonra Dimetoka'nın¹⁰⁸ Saray köyündeki çiftliğine çekilmiş ve 958/1551 yılında padişaktan izin alarak hacca gitmiştir. Paşa, 971/1563 yılında vefat etmiştir.

Lütfi Paşa, İstanbul'da bir çeşme, Edirne'de bir mescit, Tire'de bir vakıf kurmuştur. Ayrıca, Dimetoka'ya yerleştikten sonra evinin bulunduğu Saray (Müslim) köyüne bir câmi, bir sıbyan mektebi, bir çeşme ve Yenice-i Karasu'da bir köprü yaptırmış, birçok menkul ve gayr-ı menkulünü de hayratına vakfetmiştir.¹⁰⁹

2.1.2. Eserleri

Lütfi Paşa, öğrenim hayatı ve memuriyet görevi sırasında, bulunduğu çevredeki âlimler ve şairler ile bir araya gelerek onlardan ilim tahsiline gayret etmiştir. Vezirlikten azledilmiş olması Lütfi Paşa'ya kitap telif edebilmek için iyi bir fırsat sağlamış ve devlet adamlığı yanında âlim kişiliği ile de meşhur olmuştur.¹¹⁰ Böylece bir yandan devletin en üst kademelerine kadar çıkmış bir devlet adamı olarak, öte yandan da medrese dışında kendini yetiştirmiş bir âlim olarak dikkat çekmiştir. Ayrıca Lütfi Paşa'nın yaşadığı dönem Kemalpaşazâde, Taşköprizâde Ahmed Efendi, Kınalızâde Ali Efendi, Ebussuud Efendi gibi Osmanlı'nın en dikkat çeken ulemasının yaşadığı bir dönemdir.

¹⁰⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. E. 7924.

¹⁰⁶ Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, s. 8-9.

¹⁰⁷ İpşirli, "Lütfi Paşa", s. 234.

¹⁰⁸ Bugün Didimoticho adıyla bilinen Yunanistan sınırın içinde bir beldedir.

¹⁰⁹ İpşirli, *a.g.e.*, s. 235.

¹¹⁰ Fuat Köprülü, "Lütfi Paşa", *Türkiyât Mecmûası*, Darü'l-Fünun Türkiyyât Enstitüsü, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1935, I, 130.

Âli Mustafa Efendi, Lütfi Paşa'nın ilmî kudretine gereğinden fazla güvendiğini, mağrur ve kendini beğenmiş bir kişi olduğunu zikretmektedir.¹¹¹ Ancak buna karşılık Edirneli Sehî Bey ve Celalzâde, Lütfi Paşa'nın pek çok ahlâkî meziyete sâhip olduğunu belirterek devlet hizmetlerindeki başarılarını övmüşlerdir.¹¹²

Lütfi Paşa'nın Türkçe ve Arapça toplam yirmi altı tane eseri vardır. Bunlar tarih, siyaset, devlet idaresi, tıp ve dinî konularla alakalıdır. Fıkıh ve kelam ile ilgili eserleri daha ziyade genel meseleler üzerinde durmaktadır. Ancak tarihle ilgili eserleri onun iyi bir tarihçi olduğunu, Osmanlı tarihine önemli ve değerli katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır.¹¹³ *Tevârih-i Âli Osman* adındaki Türkçe tarih eserini, katıldığı seferlerde edindiği tecrübeleri kendinden sonrakilere aktarmak için yazmıştır. Bu eser, 960/1553 tarihinden önceki yarım asırlık dönemde yaşadığı, müşahede ettiği, içinde bulunduğu hadiseleri ihtiva etmesi yönüyle, birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır. *Âsafnâme* isimli risalesi de Osmanlı devlet teşkilatına dair olup siyasetnâme türünün Osmanlı dönemindeki ilk örneklerinden biridir ve kıymetli bir tarihi vesika sayılmaktadır.¹¹⁴

Lütfi Paşa, *Tenbîhü'l-Gâfilîn ve Te'kidü'l-Kâsilîn* (diğer ismi *Tenbîhü'l-Âkilîn ve Te'kidü'l-Gâfilîn*) isimli risalesinde ilim, iman, İslam, tevhid gibi dinin temel esaslarını ele almıştır. Bunun dışında fıkha dair *Tuhfetu't-Tâlibîn*, *Zübdetü'l-Mesâil*, *Suâl ve Cevabl İlmihâl*, hadise dair *Risâletü'l-Kunûz fi Letâfi'r-Rumûz*, itikada dair *Hayât-ı Ebedî*, *Risâle-i Fırak-i Dâlle Tercümesi ve Kur'an ilimlerine dair Havass-ı Kur'an-ı Şerif* gibi Türkçe ve Arapça risaleler yazmıştır.

Osmanlı padişâhlarının hilafet meselesi meşruiyetini desteklemek amacıyla Arapça yazdığı *Halâsü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme* adlı risalesi gerek yazıldığı dil, gerekse konusu bakımından Araplara hitap etmektedir. İlmihal niteliğindeki *Zübdetü'l-Mesâil fi'l-İ'tikâdâtı ve'l-İbâdât* isimli hacimli eserinde toplumda görülen bazı yanlış davranışları ele almıştır.¹¹⁵

2.1.3. Kur'an İlimlerine ve Tefsire Dair Çalışmaları

¹¹¹ İpşirli, *a.g.e.*, s. 235.

¹¹² Mustafa İsen, *Sehi Bey Tezkiresi*, s.70; Koca Nişancı Celâlzade Mustafa Çelebî, *Tabakâtü'l-Memâlik fi-Derecâtü'l-Mesâlik*, Wiesbaden 1981, Tıpkıbasım, vr. 285b, 301a.

¹¹³ Köprülü, *a.g.e.*, s. 144.

¹¹⁴ Mehmet İpşirli, "Âsafnâme", *DİA*, III, 456.

¹¹⁵ Asım Cüneyd Köksal, "Lütfi Paşa", *Osmanlı Bilgeleri*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 51.

2.1.3.1. Havass-ı Kur'ân-ı Şerîf

Lütfi Paşa'nın Kur'ân ilimlerine dair tespit edebildiğimiz tek eseri *Havass-ı Kur'ân-ı Şerîf* isimli risalesidir. Aslında bu risale, daha büyük bir eserin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Birinci kısımda ibadet ve itikat ile ilgili bazı sorular ve bunlara verilmiş cevaplar yer alır. İkinci kısım sûrelerin havas ve esrarı, üçüncü kısım ise bazı duaların faydalarını ele almaktadır.

Bu risalede müellif Fâtiha sûresinden başlayarak Nâs sûresine kadar bütün sûreleri okumanın faziletleri, faydaları ve hangi hastalık ve sıkıntılara iyi geldiklerini anlatır.

Kur'ân'ın havas ve esrarı hakkında çok sayıda eser telif edilmiştir.¹¹⁶ Bunlardan birisi de *Menâfiu'l-Kur'âni'l-Azîm* adında İmam Câfer es-Sâdık'a nispet edilir.¹¹⁷

Lütfi Paşa da bu eserinde İmam Câfer es-Sâdık'a nispet edilen çok sayıda görüşe yer vermektedir. Bunun yanında, eserde Muhyiddin-i Arabî'ye nispet edilen pek çok nakil de bulunmaktadır.

Risalenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 6385'te kayıtlı olup 32 varaktır. Ancak nüshanın sonu eksiktir.

Lütfi Paşa'nın bir sûre veya bir ayet tefsiri ile ilgili müstakil bir risalesi olmamasına rağmen, yazdığı birçok eserinde başta Beyzâvî olmak üzere birçok müfessirin görüşleriyle istişhad etmiştir. Bunun yanında görüşlerini ispat edebilmek için delil olarak getirdiği her ayetin veya sûrenin meâlini ve kısa açıklamasını yapmıştır. Büyük ihtimalle eserlerin çoğunu çevresindeki halk tabakasına mensup kişilere yönelik yazdığı için böyle bir yöntem kullanmıştır. Mesela *Hayât-ı Ebedî* adlı eserinde Asr sûresinin meâlini şu şekilde vermiştir:

والعصر: Yani, ya Muhammed, ikindi namazı vakti için veya senin asrın (zamanın) için ki o, zamanların en iyisi.

¹¹⁶ Bunlardan biridir Gazâlî'nin (v.1111) *ez-Zehbü'l-İbrîz fî Esrâri Havâssi Kitabillahi'l-Azîz* adlı olan kitabıdır. Bk: Hacı Halife, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Rıfat Kilisli, Dâru'l-İhyâ li't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, (t.y), I, 828.

¹¹⁷ *Menâfiu'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Ali Musa el-Ka'bi, el-Emânetü'l-Âmme li'l-Atabeti'l-Hüseyniyyeti'l-Mukaddese, Üçüncü Basım, Kerbelâ 2015.

إن الإنسان لفي خسر : İnsanlar elbette ziyândadır. Yani kâfirler ziyândadırlar veya Müslümanlığa geçip ve şeytanın sözüne uyup imanı ale't-tafsîl bilmezler. Ve ömürlerini zâyî edip kendi heveslerine tâbi olanlar dahî ziyândadır.

إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر : Yani meğer şunlar ziyândan kurtuldular ki iman getirdiler, Allah Teala'ya ve meleklerine ve kitaplarına ve resullerine ve kıyamet gününe ve dahî eğer hayır ve eğer şer Allah Teala'dan kaderlenmiş idiğine gönlüyle tasdik eyleyip dahî dille ikrâr eylediler, dahî amel-i salih işlediler. Ve dahî vasiyyet eylediler kendinden sonra gelenlere imanı ale't-tafsîl bileler ve dahi amel-i salih işleyeler. Dahi vasiyet ettiler tâat üzerine ölmesinin sabrına, dahî şeytan aleyhillane sözüne uyup ma'siyet etmemesine.¹¹⁸

Ayrıca, *Tevhîd ve Müteşâbihât Beyanında*¹¹⁹ (Risalenin diğer adı *Faslun fi Beyâni't-Tevhîd ve'l-Müteşâbihât*) adlı risalesinde Lütî Paşa, *Fıkh-ı ekber ve İhyâu ulûmiddin*'den aktararak Allah'ın zâtî sıfatlarını şerh etmek için bazı sûrelerin ve âyetlerin Osmanlıca meâllerini verip onları kısa bir şekilde anlatmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

İhlas sûresi: “De ki Allah Teâlâ Birlik'tir¹²⁰. Allah Samed'dir, Ganî'dir. (Her kimse O'na muhtaç ola, Ol ise kimseye muhtaç olmaya ve böyle olacak). Ol doğurmaz ve dahî kimseden doğmadı (Birliğinden bir nesne vücûda gelmek olmaz ve her nesneyi Ol halkeder). Ve O'nun gibi nesne olmaz.”

قالوا اتخذ الله ولدا سبحانه هو الغني : “Nesârâ Hakk Teala'nın veledi var dediler. Ben Allah Teâlâ'yı veledi olmaktan tenzîh ederim. Nice veled ola ki Ol her nesneden Ganî'dir, hiçbir nesneye muhtaç değildir dahî.”¹²¹

يا أيها الناس أنتم الفقراء إلى الله والله هو الغني الحميد : “Ey mahlûkât! Sizler Allah Teala'ya muhtaçsınız. Allah Teala ise Ganî'dir, Hamîd'dir.”¹²²

ونحن أقرب إليه من حبل الوريد : “Ben size şâh damarınızdan daha yakınım.”¹²³

¹¹⁸ Bk. Lütî Paşa, *Hayat-ı Ebedî*, Süleymaniye Ktp, Ali Emiri SRY Koleksiyonu, Nr. 257, vr. 11b.

¹¹⁹ Lütî Paşa, *Tevhîd ve Müteşâbihât Beyanında*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Koleksiyonu, Nr. 820.

¹²⁰ Bir'dir.

¹²¹ Yunus 10/68.

¹²² Fatir 35/15.

¹²³ Kâf 50/16. Lütî Paşa'nın, âyetin mealini gaip olarak değil muhatap olarak verdiği dikkati çekmektedir.

وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحيا أو من وراء حجاب أو يرسل رسولا فيوحى بإذنه ما يشاء: “Hiçbir beşere câiz değildir Hakk Teâla ona söyleye, meğer ki vahyile ola; nitekim nebîlere olmuştur. Veya perde ardından söyleye; Tûr’da Musâ’ya ve Miraç’ta Hazret-i Resul’e söylediği gibidir. Onlar perde içinde idi, Hakk Teâla onlara perde ardından söyledi. Yahût bir resul melek göndere, Hakk izniyle halka dilediği nesnelere bildire, bu resullerin ümmetine erişen kelimelerdir...”¹²⁴

كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام : “Her kimse kim yeryüzünde vardır fenâ olur illâ Rabbi’nin vechi değil. Ol Rabb ki celâl ve ikrâm sahibidir.”¹²⁵

2.2. DIRAÇLI MEVLANA FEVRÎ

2.2.1. Hayatı

Fevrî Ahmed b. Abdullah Efendi, Arnavutluk’un Adriyatik kıyısındaki Dıraç (Durres) şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Söylediği bir beyitte Arnavut asıllı olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶

Devşirme olarak İstanbul’a getirilen Fevrî henüz erken yaşta İslam dinine girerek Ahmed b. Abdullah adını almıştır. Bazı kaynaklarda rüya âleminde İbn Arabî’nin telkiniyle İslam’a girdiği ifade edilmiştir.¹²⁷

Ferhad Paşa’nın¹²⁸ kethüdası Pulad’ın himayesinde tahsile başladı. Kethüda Câfer Efendi tarafından zamanın Rumeli Beylerbeyi Lütfi Paşa’ya hediye edildi. Fevrî Efendi paşaya sunduğu bir kaside sebebiyle özgürlüğüne kavuştu. Daha sonra Defterdâr İskender Çelebi’nin¹²⁹ himayesinde yetişti.¹³⁰

¹²⁴ Şûrâ 42/51.

¹²⁵ Rahmân 55/27.

¹²⁶ N’ola mürğân ma’anî ile itse bâzı / Arnavûd aslıdır ol taşlı yerün şehbâzı. Bkz. Besir Neziri, *Fevrî Ahmed Efendi’nin Ahlâk-ı Süleymânî Adlı Eseri Vr.2a-Vr.38b* - (İnceleme-Metin-Dizin), Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016, s. 1. Ayrıca bkz. Atâi, *Şekaik Zeyli*, s. 142.

¹²⁷ Aşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, III, 1221; Şemsettin Sâmî, “*Kamûsu’l-A’lâm*”, V, 3448; Bursalı, “*Osmanlı Müellifleri*, I, 410.

¹²⁸ Arnavut asıllı bir Osmanlı veziriâzamı (v.1595). Bk. Mehmet İpşirli, “Ferhad Paşa”, *DİA*, XII, 383-384.

¹²⁹ Zamanın şairlerine destek veren ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin zengin bir devlet adamıdır.

¹³⁰ Mehmet Kalpaklı, *DİA*, “Fevrî”, XII, 505.

Fevrî Efendi, dönemin âlimlerinden Edirne’de Beylerbeyi müderrisi Dursun Efendi, Kalenderhâne müderrisi Taşköprizade Ahmed Efendi¹³¹ ve Sahn-ı Semân müderrislerinden Arapzâde Abdülbâki Efendi¹³² gibi zevattan ilim tahsil etmiştir.

950/1544 yılında hac yolculuğunda iken yakın arkadaşı Prizrenli Âşık Çelebi’ye gönderdiği bir mektupta, hac yolculuğunun detayları ve orada görüştüğü âlimler ve hocalar hakkında bilgi vermiştir.¹³³ Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’ye Arapça bir kasîde sunduktan sonra şöhreti artmıştır. 953/1547 yılında Edirne Anbar Kâdı Medresesi’ne tayin edilmiş, daha sonra Hasköy Mahmûd Paşa ve Vize Medreselerinde müderrislik yapmıştır.¹³⁴

Kanûnî Sultân Süleymân ile birlikte Nahçivân seferine katılmış ve bu esnada söylediği kasidelerden dolayı şöhreti daha da artmıştır. Sonra Bursa’da Kaplıca ve Hüdâvendigâr Medreseleri, İstanbul’da Atık Ali Paşa, Haseki Sultân Kariye (Hankah), Haseki Sultan, Sultâniye ve Semâniye Medreselerinde ders vermiştir. 976/1569 yılında ise Şam’da Hanefî mezhebi müftüsü ve oradaki Sultan Süleyman Medresesi’nin müderrisi olmuştur.

Fevrî şâir, nesir üstadı ve aynı zamanda bir hattat idi. Devrinin tanınmış hattatlarından Şeyh Hamdullah’ın damadı ve öğrencisi Şükrullah Halife’den sülüs ve nesih öğrenmiştir. Hat sanatına dair bir risalesi¹³⁵ de vardır.

Fevrî Türkçe, Arapça ve Farsça’ya çok hâkimdi. Yaşadığı dönemde daha çok bir âlim olarak tanınmıştır. Ders arkadaşı Prizrenli Âşık Çelebi (v.980/1572), Fevrî’nin öğrencilik yıllarında iken ilme çok hevesli olduğunu ve çok çalıştığını, müderrislik döneminde de geceleri sabaha kadar ilimle meşgul olduğunu anlatır. Arapça, tefsir ve hadis ilimlerinde gayet derin ve güçlü birisiydi. Devrinin uleması tarafından âdeta Begavî¹³⁶, Sa’lebi¹³⁷ ve Ferrâ¹³⁸ ile beraber bir yerde buluştuğu benzetmesi yapılıyordu.¹³⁹

¹³¹ *eş-Şakâik en-Numâniye ve Miftâhu’s-Seâde*’nin müellifi. Osmanlı âlimi (v.1561).

¹³² Sahn-ı Semân müderrisi Arapzâde Abdülbâki Efendi.

¹³³ *Risâle fi’l-Menâsik*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2828.

¹³⁴ Kalpaklı, *a.g.e.*, s. 505.

¹³⁵ *Risâle fi’l-ilmî’l-hutût*, Köprülü Ahmed Paşa Ktp, nr.361; *er-Risâletü’l-Kalemiyye*, Süleymaniye Ktph., Esad Paşa Kol., nr. 03415.

¹³⁶ *Meâlimu’t-Tenzîl* adlı tefsir kitabının müellifi, Muhammed el-Huseyn ibn Mes’ud el-Ferrâ el-Begavî eş-Şâfi’î (v. 1122)

Fevrî Efendi, 979/1571 yılında Şam'da Hanefî müftüsü iken vefat etmiş ve Kubûrî's-Sâlihîn Mezârlığı'nda Üsküplü İshak Çelebi'nin¹⁴⁰ ayakucuna defnedilmiştir.¹⁴¹

2.2.2. Eserleri

Fevrî'nin edebiyat yanında dinî ilimlerle ilgili çok sayıda eseri olup bunların çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat kaynaklarda zikredilip de günümüze ulaşmamış olan eserleri de vardır. Bunlar Sokullu Mehmed Paşa'yı anlatan *Ahlâk-ı Mehmed Paşa* ile *Miftâhü'l-Meânî* ve *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*'dir.¹⁴²

Elimizde bulunan eserleri şunlardır:

1- *Dîvân-i Fevrî*: En büyük eseridir. Türkçe olup yaklaşık üç bin beyit içermektedir. Divanda Fevrî'nin kullandığı çok zengin ve sâde bir dil vardır. Gelibolulu Âlî, şiirde atasözleri ve halk deyimlerini kullanmada Necâtî'den¹⁴³ sonra Fevrî'nin geldiğini söyler.¹⁴⁴ Eser, Mehmet Kalpaklı tarafından bir doktora tezi olarak neşredilmiştir.¹⁴⁵

2- *Kühl-i Dîde-i A'yân*¹⁴⁶: Müellif bu risalede kırk üç hadis seçip Arapça metnini verdikten sonra manzum olarak Türkçe'ye çevirmiştir. Misâl olarak “من تواضع لله رفعه” hadisini¹⁴⁷ şu şekilde tercüme etmiştir:

Hakk'ı ırzayıcün tevazu' iden
Hakk onun kadrini ref' eyler
Halk-ı Hakk'a tekebbür eyleyenün
*Zât u şânını Hakk vaz' eyler*¹⁴⁸

¹³⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî (v.1035). Arap dili âlimi ve müfessir.

¹³⁸ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah el-Absî el-Ferrâ' (v.822). Arap dili ve tefsir âlimi.

¹³⁹ Âşık Çelebî, *Meşâiru's-Şuarâ Tezkiresi*, III, 1222.

¹⁴⁰ Kılıçcızâde Üsküplü İshak Çelebî Efendi'dir. Divan şairi ve Selimnâme adlı eserinin yazarıdır. Vefatı 943/1537 yılındadır. Bk. Hamdi Savaş, “İshak Çelebi, Kılıçcızâde”, *DİA*, XXII, 528-529.

¹⁴¹ Kalpaklı, *DİA*, XII, s. 505.

¹⁴² Kalpaklı, *a.g.e.*, s. 506.

¹⁴³ Necâtî Bey (v. 914/1509) Divan şiirinin temelini atan en büyük sanatkârlardan biridir. Bk. Bayram Ali Kaya, “Necâtî Bey”, *DİA*, XXXII, 477-478.

¹⁴⁴ Kalpaklı, *a.g.e.*, s. 505.

¹⁴⁵ Mehmet Kalpaklı, *Divan Şiirinin Edisyonunda Bilgisayar Kullanımı Metoduna Giriş ve Fevrî Divanının Elektronik Formu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

¹⁴⁶ Fevrî, İÜ Ktp., TY, nr.2873, vr. 1b-6b; Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 190, vr.24b-27a.

¹⁴⁷ Mahmûd el-Haddâd, *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Darü'l Âsime li'n-Neşr, Riyad 1987, I, 236.

3-*Ahlâk-ı Süleymânî (Münşeât-ı Süleymânî)*: Bu risale Kanuni Sultan Süleyman'ın faziletlerine dairdir. Risalede Kanûnî'nin şiirleri açıklanarak onun dünya görüşü ortaya konulmuştur.¹⁴⁹ Fevrî, Kânuni Sultân Süleyman'ın divanını cem' ve tertip etmiştir.¹⁵⁰

4-*Risâle-i Seyfiyye*¹⁵¹: 6 varaklık edebî Arapça bir risaledir. Risale “kılıcın” özellikleri ve faziletleri ile başlar. Sonra Kânûnî Sultan Süleyman'ın idarecilikteki adaletinden bahseder.

5-*Risâle-i Kalemîyye (Risâle fî İlmi'l-Hutût)*¹⁵². Hat ilmi ile ilgili Arapça bir risalesidir. Risalede kolay anlaşılır bir üslup kullanılmıştır. Bu risale Fevrî'nin hattat olduğunu ve hattatlık mesleğini profesyonel bir seviyede tanıdığını göstermektedir. Müellif bu risalede kalem ile ilgili âyetleri, hadisleri, sahabe, tabiîn ve evliyâ sözlerini zikretmiştir.

2.2.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları

Daha önce de ifade edildiği gibi Fevrî'nin tercüme-i halini veren müellifler onun tefsir ilmine büyük bir ilgisi olduğunu kaydederler. Ancak tefsir ile ilgili telifâtı sadece *Hâşiye alâ Bâ'zı Mevâdî'î Tefsiri'l-Kâdî* adında, Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiye ve ta'liklerden ibarettir.¹⁵³ Ne var ki bunun da herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

Öte yandan Şeyhülislam İbn Kemal Paşa¹⁵⁴ tarafından yazılan Mülk sûresi tefsirinin Fevrî tarafından 30 Ramazan 995/3 Eylül 1587 tarihinde istinsah edilen nüshası dikkat çekmektedir.¹⁵⁵ Bu nüsha Fevrî'nin hem hattat hem de müfessir kimliğine işaret etmektedir. Nitekim kendisi bu nüshaya zaman zaman haşiyeler eklemiştir. Bunlardan *وقالوا لو كنا نسمع أو نعقل ما كنا في أصحاب السعير* ayetinin¹⁵⁶ tefsirine yazdığı haşiye şöyledir:

¹⁴⁸ Bk. Hasan Aksoy, “Fevrî'nin Kırk Hadis Tercümesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 13,14,15, İstanbul, 1997, s.130.

¹⁴⁹ Kalpaklı, “Fevrî”, XII, 506.

¹⁵⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 411.

¹⁵¹ *Risâle-i Seyfiyye*, Fevrî, Süleymaniye Ktp., Esad Paşa Kol., nr. 03415.

¹⁵² Süleymaniye Ktp, a.y.

¹⁵³ Bk. Ziya Demir, *XIII-XVI. Y.y Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 496.

¹⁵⁴ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa (v.1534).

¹⁵⁵ Süleymaniye Ktp, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr.1602, vr.102-104.

¹⁵⁶ Mülk 67/10.

(وقالوا لو كنا نسمع) سماعا نفهم بتفهيم الغير لنا كقوله تعالى "ولو علم الله فيهم خيرا لأسمعهم..."
﴿أو نعقل﴾ من عند أنفسنا بالتأمل في الآيات الظاهرة الدالة على وجوده تعالى ووحدانيته والبيانات الباهرة
القائمة على صحة دعوى الرسل. وقيل: أي نسمع سماع قبول وطاعة أو نعقل بعقل متفكر ومتأمل. و"أو" هنا
بمعنى الواو كما في قوله تعالى: "إن يشأ يرحمكم أو إن يشأ يعذبكم..."

"Dediler ki: 'Eğer işitmiş olsaydık...' yani başkalarının bize anlatmasıyla anlamış olsaydık... Mesela, "Allah onlarda bir hayır görseydi elbette kendilerine işittirirdi"¹⁵⁷ ayetinde olduğu gibi.

"Veya akletseydik..." lafzının manası ise, Allah'ın varlığına delalet eden açık âyetler ve peygamberlerin davetlerinin doğru olduğunu açıkça gösteren deliller üzerinde düşünmek suretiyle kendiliğimizden akletmiş olsaydık şeklindedir.

Ayetin tefsiri hakkında şöyle de söylenmiştir: 'İşitmek' kabul ve itaat etmek demektir. 'Kulak vermek' ise iyice düşünüp taşınan kimse gibi düşünüp taşınmak demektir. Ayrıca ayetteki "ev" (veya) ifadesi "ve" manasına gelmektedir. Tıpkı "Dilerse size merhamet eder, dilerse sizi cezalandırır..."¹⁵⁸ ayetinde olduğu gibi.¹⁵⁹

Fevrî'nin bu kısa açıklamaları, onun tefsir hâşiyelerinde çokça görülen bir üslup içerisinde âyet-i kerimelere anlam verdiğini göstermektedir. Öte yandan bu açıklamayı İbn Kemal Paşa'ya ait bir risalenin kenarına eklemesi, onun eserde gördüğü bir noktayı îzâh etmek veya tamamlamak istediğine de işaret eder.

2.3. DEBREVÎ ÖMER FÂNÎ EFENDİ

2.3.1. Hayatı

İsmi Şeyh Ömer, babasının ismi de Muhammed Efendi'dir.¹⁶⁰ Mahlası Fânî'dir. Üsküb'e bağlı Debre-i Bâlâ kasabasında doğduğundan, buraya nispetle bazen Debrevî bazen de Üskübî nispetiyle anılmıştır. Doğduğu yıl belli değildir. Çocukluk yıllarını Debre'de geçirdiği ve ilk tahsilini orada yaptığı söylenebilir.¹⁶¹ Sonra şer'î ilimlerde ilerlemek için İstanbul'a gelmiştir. Süleymaniye Medresesi'nde okumuş ve Hocasâde Mehmed Efendi'nin¹⁶² mülazimi olmuştur. Ayrıca Mısırlı Şeyh Abdurrahman el-Bâhûtî el-Hanbelî'den¹⁶³ hadis rivayet etmek üzere icazet almıştır.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Enfal 8/23.

¹⁵⁸ İsra 17/54.

¹⁵⁹ Süleymaniye Ktp, a.y.

¹⁶⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l- Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, haz. Rifat Bilge, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, I, 797.

¹⁶¹ Nevizâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti 'ş-Şakâik*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1268/1851, s. 759.

¹⁶² Muhammed b. Sa'duddîn Muhammed b. Hasan Cân er-Rûmî el-Hanefî'dir.

¹⁶³ Abdurrahman b.Yusuf b. Ali el-Mısrî el-Hanbelî (v.1678). Beyzâvî tefsirine hâşiyeleri vardır. Bk. Bağdatlı, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 550.

¹⁶⁴ Ömer Fânî Efendi, *el-Hucetü'n-Neyyire fi Beyâni't-Tarîkati'l-Münîre*, İstanbul Üniv. Ktp, AY, vr. 52a.

Ömer Fânî Efendi'nin yaşadığı dönem, Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminden itibaren IV. Murâd (1623-1640) döneminin ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Bu dönem aynı zamanda Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi (v.1008/1599), Selanîkî Mustafa Efendi (v.1008/1599), Bergamalı İbrahim Efendi (v.1014/1605), Taşköprülüzâde Muhammed Kemâleddîn Efendi (v.1030/1621), Altıparmak Muhammed Efendi (v.1033/1627) ve Peçevî İbrahim Efendi gibi meşhur ulemanın da yaşadığı bir dönemdir.¹⁶⁵

990/1582'da Üsküp'te kassâm-ı askerî¹⁶⁶ oldu. Bu görevde çok kalmadı. İstanbul'a dönüp ilk önce Şeyh Sofyalı Bâlî Efendi'den el alıp sonra Bosnalı Dragoman Postnişini Abdülmümin Efendi'nin mülazimi ve damadı oldu. Kayınpederinin 1004/1595 yılında vefatından sonra yerine Ömer Efendi şeyh oldu. Aynı yılda Sultan III. Mehmed ve Şemseddin Sivasî ile birlikte Eğri seferinde bulundu.

Ömer Efendi'nin yaşadığı dönemin başka bir özelliği de tarikat şeyhlerinin çoğunun aynı zamanda zahiri ilimlere de hâkim olmalarıdır. Bunlar arasında müderris, kadı, müftü, hatta şeyhülislam vekîli dahi bulunmaktaydı.¹⁶⁷ Fânî Efendi de şeyhliği yanında Sultan Selim ve Süleymaniye gibi selatîn camilerinde uzun yıllar vaâz vermiş¹⁶⁸ ve vefat edinceye kadar Ayasofya Camii'ndeki vaizlik görevini sürdürmüştür.

Yaşadığı dönemde Kadızâdeli-Sivasî mücadelesinde ehl-i tarîk tarafında yer almış ve onların Melâmilere yaptıkları eleştirileri sürdürmüştür. Nitekim hem Ömer Fânî Efendi hem de Abdülmecid Sivasî aşırıya kaçan Melâmilere karşı mücadele etmiş ve vaâzlarında onlara karşı sert ifadeler kullanmışlardır.¹⁶⁹

Hulvî, ünlü şeyhlerin hayatından bahsederken Ömer Fânî Efendi'yi müfessirlerin serçeşmesi olarak nitelendirmiş ve ona duyduğu saygıyı şu şekilde anlatmıştır:

Her kim ister bağı-ı irfândan semer,

¹⁶⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II,236.

¹⁶⁶ Yeniçeri Ocağı efrad ve zabitanından ölenlerin geride bıraktıkları işlerle meşgul olan heyet arasındaki şer'i memur hakkında kullanılan tabirdir. (Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, 210.)

¹⁶⁷ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: (XVII. Yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 475.

¹⁶⁸ IV. Murâd döneminde Ayasofya'ya dört ayaklı bir mermer kürsü yapıldığı, burada her gün vaaz vermekle 8 vâizin görevlendirildiği, bunlardan birisinin de Ömer Fânî Efendi olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Müstakîmzade Sa'deddîn, *Tercüme-i Ahval-i Şuyuh Ayasofya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, Nr. 1716, vr. 12a.

¹⁶⁹ Bk. Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik*, s. 602-603.

*Hulviyâ bûs eylesin pâ-yı Ömer*¹⁷⁰

Peçevî İbrahim Efendi ise ilmî seviyesinin yüksekliğine, özellikle de tefsirdeki engin bilgisine şöyle işaret etmektedir:

*"Kibâru'l-ulemâ, sultânu'l-müfessirîn deyu târif ve tavsîf ederlerdi. Eline asla bir kitap (varak) almayıp, tefâsîr-i müteaddideden metn-i şerîfi kıraet eder, ondan tefsîr ve tahkîke mübaşeret eylerdi."*¹⁷¹

Peçevî, ayrıca Ömer Efendi'nin katıldığı Estergon seferinde pek çok kerametinin zuhur ettiğini, ancak riyâ karışır diye onlardan bahsetmeyeceğini de söyler.¹⁷²

Ömer Fânî Efendi kaynaklarda "Tercüman Şeyhi, Drağman (Dragoman) Şeyhi, Tefsîrî Ömer Fânî Efendi, Umdetü'l-Müzekkirîn ve Sülânü'l-Müfessirîn" gibi sıfatlarla anılmıştır.¹⁷³ Bu da onun yaşadığı dönemde muteber bir âlim, özellikle de bir vaiz ve müfessir kabul edildiğini göstermektedir.

Ömer Fânî Efendi ömrünün sonuna doğru hacca gitmiş ve hacdan döndükten sonra muhtemelen 1033/1624 yılında vefat etmiştir. Kabri Fatih'te, Drağman tekkesinin haziresindedir.

Yerine oğlu İbrahim Efendi geçmiş, o 1054/1644 yılında vefat edince de torunu Çelebi Efendi şeyh olmuştur.¹⁷⁴

2.3.2. Eserleri

Ömer Fânî Efendi Osmanlıca, Arapça ve Farsça'yı ileri seviyede bilmektedir. Ancak eserlerinin çoğunu Arapça yazmıştır. Çoğu da tarikat âdâb ve erkânı ile ilgilidir. Ömer Fânî'nin yazdığı eserler şunlardır:

1- *el-Hüccetü'n-Neyyire fî Beyâni't-Tarîkati'l-Münîre*: Ömer Fânî Efendi bu eserini, mutasavvıfların dayandıkları esasları belirtmek, Müslümanlar hakkında sûüzânda bulunmayı önlemek maksadıyla yazmıştır.¹⁷⁵ Zikir, semâ' ve deverân gibi konuları ele alıp, bunların cevazı hakkında Kur'ân, sünnet ve âlimlerin görüşlerinden deliller getirmektedir. Sonuç kısmında ise, aynı konulardaki bâtinî delillere ve bunlar

¹⁷⁰ Mahmûd Cemâleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulvîyye ez-Lemeât-ı Ulviyye*, haz. Mehmet Serhat Tayşi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 604-605.

¹⁷¹ *Tarih-i Peçevi*, II, 359.

¹⁷² Peçevi, *a.g.e.*

¹⁷³ Atâi, *Hadâik*, s. 759.

¹⁷⁴ Hüseyin Ayvansarayı, *Hadikatü'l-Cevami'*, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İşâret Yayınları, İstanbul, 2001, s.166.

¹⁷⁵ Ferzende İdiz, *Ömer Fânî Efendi ve Tasavvufa Dair Üç Eseri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s.104.

hakkında sūfîlerin görüşlerine yer vermiştir. Bu eser, 43 varaktır. Kenarlarında, müellif tarafından yazılan hâşiyeler de yer almaktadır.

2- *Kitâbu Âdâbi't-Tarîka*: 8 varaklık küçük bir risaledir. Sülûk âdâbı, kılık kıyafet âdâbı, zikir ve vird âdâbı, yemek meclisinde uyulması gereken âdâb, şeyh ve ihvâna karşı âdâb, nâfile oruç ve namaz âdâbı, şeyhe hizmet ederken uyulması gereken âdâb ve diğer bazı genel âdâb konularını ele almaktadır.

3- *Samsâmü'l-Hisâm (صمصام الخصام)*¹⁷⁶: Ömer Fânî Efendi bu eserini, Nebî b. Turhân b. Durmuş es-Sinobî'nin tasavvufa ve ehline karşı ağır eleştirilere yer verdiği *Hayâtü'l-Kulûb* isimli eserine reddiye olarak yazmıştır.

4- *Kıyafetnâme*: Bursalı Mehmed Tahir Efendi ve Bağdadlı İsmail Paşa'nın ismen bahsettiği, ismi dışında konusu ve özelliklerine dair hiçbir bilgi vermediği bu eserin herhangi bir nüshasını tespit edemedik. Eserin isminden hareketle tarikat kıyafetleri ile ilgili bir eser olduğu düşünülebilir.¹⁷⁷

5- *Bedriü'l-Budûr fi Fezâilî's-Şuhûr*: Hicri ayların faziletleri ile ilgili bir risaledir. Tespit edebildiğimiz tek nüshası Amasya İl Halk Kütüphanesi'nde 1133/2 numarada kayıtlıdır.

2.3.3. Tefsir ile ilgili eserleri

Yukarıda da geçtiği gibi Ömer Fânî Efendi tefsir alanındaki yetkinliğinden dolayı “Tefsîrî” diye anılmıştır. Tefsir ilmindeki şöhretine rağmen tefsir ile ilgili müstakil eserlerinin sayısı azdır. Bunları özellikle selatîn camilerinde vaaz verdiği dönemde yazmıştır. Bunun yanında tefsir dışındaki başka risalelerinde çeşitli ayetlerin tefsirine yer vermiştir. Tefsir ile ilgili aşağıda bahsedeceğimiz en meşhur eseri *Fethü'l-Gutâ an Vechi'l-Azrâ*'dır.

2.3.3.1. Beyânü Akvâli Tefsiri'l-Kâdî fi Âyâti'l-Mevâzîn

Ömer Fânî Efendi Ayasofya camiinde vaaz ve nasihat yapmakla görevlendirildiğinde A'raf sûresinden seçmiş olduğu ayetlerle vaazlarına başlamıştır. Vaazlarından birinde “Mevâzîn” ayeti¹⁷⁸ vesilesiyle Kur'ân-ı Kerim'deki “Mîzân” ile

¹⁷⁶ Keskin kılıç demektir.

¹⁷⁷ İdiz, *Ömer Fânî Efendi ve Tasavvufa Dair Üç Eseri*, s. 139.

¹⁷⁸ 7/ A'raf, 8. “وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ ۚ مَنْ تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْلِحُونَ”.

ilgili ayetlerin tefsirini yapmış ve bunları bir risalede toplamıştır. Müellifin gayesi Kâdi Beyzâvî'nin mizan ile ilgili ayetlerin tefsirinde isâbetli olduğunu ortaya koymaktır. Zira bu konuda Beyzâvî'ye bazı eleştiriler yöneltmiştir.¹⁷⁹ Ömer Fânî Efendi bu çalışmasıyla adeta konulu tefsire dair bir eser kaleme almış gibidir. Eser Sultan III. Ahmed'e ithafen yazılmıştır. Müellif bu eserini tamamını daha sonra *Fethü'l-Gitâ an Vechi'l-Azrâ* isimli eserlerine de derc etmiştir.

Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu, nr. 1965'te kayıtlı olup 31 varaktır.

2.3.3.2. Fethü'l-Gitâ an Vechi'l-Azrâ

Kaynaklar arasında bu eserin varlığına sadece Bağdatlı İsmail Paşa yer vermiştir.¹⁸⁰ Eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır ve eser çeşitli sûrelerden seçilmiş ayetlerin tefsirinden ibaret bir risaledir.

Müellif kayınpederi ve şeyhinin¹⁸¹ işareti ile tefsir ilmine karşı özel ilgi duymuş, bu da onu vaazlarında ayetleri tefsir etmeye yöneltmiştir. Bu faaliyetlerin semeresini müellif *Fethü'l- Gitâ an Vechi'l-Azrâ* ismini verdiği bir risalede toplamıştır. Eserin mukaddimesinde, zâhirî ve işarî tefsirlerin her ikisinin de meşrûiyeti hakkında delliller getirdikten sonra, kendisi bu eserinde Beyzâvî tefsirini esas alarak bazı ayetlerde açıklamalar, nükteler, tartışmalar ve talikatlar yapacağını söylemiştir.¹⁸²

Ömer Fânî Efendi Muharrem 1004/Eylül-Ekim 1595 tarihinde başta Ayasofya olmak üzere İstanbul'daki selâtin camilerinde vaaz vermeye başlamış ve bu görevini 9 Zilhicce 1027/27 Kasım 1618 tarihine kadar sürdürmüştür.¹⁸³ Bu vaazlarında tefsirini yaptığı ayetleri daha sonra bir risalede toplamıştır. Vaazlarında, daha geniş bir yer verdiği A'raf sûresinden başlamış olsa da risalede ayetlerin tefsirine Fatiha ile başlamıştır.

¹⁷⁹ Ömer Fânî Tefsiri, *Beyanü Ahvali Tefsiri'l-Kadi fi Ayati'l-Mevazin*, Süleymaniye Ktp, Yazma Bağışlar, nr. 1965, vr. 3a.

¹⁸⁰ Bağdatlı, *Hediyetü'l-Arifin*, I, 797.

¹⁸¹ Kayınpederi ve şeyhi Drağman Tekkesi Tercüman Yunus Efendi'nin Postnişi Bosnalı Abdülmü'min Efendi (v. 1595).

¹⁸² Ömer Fânî, *Fethü'l- Gitâ an Vechi'l-Azrâ*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, A. 2134. vr. 2b.

¹⁸³ Ömer Fânî, a.y.

Müellifin risalede ele aldığı sûreler ve ayetler şunlardır:

Fatiha (es-Seb'ü-l Mesânî)

Bakara 2/ 1; 9; 16; 38; 40; 62; 113; 139

Âl-i İmrân 3/ 77; 166; 169; 191

Mâide 5/ 114

En'âm 6/ 34; 148

A'râf 7/ 2; 8; 12-20; 34-37; 54; 85; 89; 143; 146; 149; 172; 177; 195; 206

Enfâl 8/ 12; 41; 42; 47

Tevbe 9/ 3; 73; 74; 81; 84; 86; 109; 110; 116

Yûnus 10/ 27; 61; 105; 107

Hûd 11/ 17; 58

Yûsuf 12/ 13; 67; 106

Hicr 15/ 46

Nahl 16/ 1; 14; 15; 30; 102; 104; 105

İsrâ 17/ 1; 17; 36; 109

Kehf 18/ 29; 33; 42; 45; 59; 60; 63

Meryem 19/ 26; 90

Tahâ 20/ 9; 96; 98

Mü'minûn 23/20; 50

Şuarâ 26/ 46

Kasas 28/ 14; 15; 24; 37; 59; 76

Ahzâb 33/ 7; 8; 10; 28; 49; 50

Sebe' 34/ 16; 17; 20; 34; 38

Fâtır 35/39; 41

Yasîn 36/ 7; 8; 9

Saffât 37/ 22; 31; 87

Sâd 38/ 69

Zümer 39/ 21; 56

Fetih 48/ 25

Kamer 54/ 28

Vâkia 56/ 66

Hucurât 49/ 4; 9

Rahmân 55/1; 2

Mülk 67/ 2; 19; 28; 29

Hâkka 69/ 1; 2

Gâşiye 88/ 23; 24

Fecr 89/ 1; 2; 23; 24

Leyl 92/ 5; 8

Tîn 95/ 3

Kureyş 106/ 1; 2; 3

Mesed 111/ 4; 5

İhlas 114/ 1-4

Müellif, ayetlerin tefsirine başlamadan önce ele aldığı her sûrenin başlangıcında sûre ismine uygun kısa bir mukaddime yazmıştır. Kaynak olarak Nizamuddîn Hasan Nisâbûrî,¹⁸⁴ Kadı Beyzâvî, Begavî, Ebussuûd Efendi, İbn Kemal Efendi tefsirleri yanında Sa'di Çelebi,¹⁸⁵ Şeyhzâde,¹⁸⁶ İsmâuddîn,¹⁸⁷ Sinan Efendi,¹⁸⁸ İbn Temcîd Efendi¹⁸⁹ haşiyeleri gibi tefsir haşiyelerinden nakillerde bulunmuştur. Zikredilen muhaşşilerle sık sık nahvî ve kelimî konulara dair tartışmalara girmiş ve bu konularda kendi fikrini ve tercihini ortaya koymuştur. Ayrıca müellif birçok yerde Mutezilîlere, Zamahşeri'nin mutezilî fikirlerine ve tasavuffî tefsirine karşı çıkanlara eleştiriler yöneltmiştir.¹⁹⁰ Mesela اللهم ربنا أنزل علينا مائدة من السماء (Maide 4/114) ayetin tefsirinde, Beyzâvî, bazı sûfilere nispetle, “mâide” kelimesinin marifet hakikatlerinden ibaret olduğunu, yiyeceklerin bedenin gıdası olması gibi hakikatlerin de ruhun gıdası olduğunu belirtmektedir. Ömer Fânî Efendi, ise İsmâuddin'in Beyzâvî'nin sözüne yaptığı “Zahir odur ki maide, maarif hakikatlerini içine alan bir amelden ibarettir” şeklindeki açıklamayı şöyle eleştirmiştir:

“Muhaşşi her gıdanın her insan için uygun olduğunu zannetmiş, sufilerin her adam için bir söz, her söz için de bir adam vardır sözünü unutmuştur. Uygun olan kişinin bilmediği konuda konuşmamasıdır. Şüphesiz sufilerin kendilerine mahsus sırları vardır ve bunlar zahir ehlin bilgisi dışındadır. Onların gıdaları da sadece o işin ehli için

¹⁸⁴ *Garâibü'l-Kurân ve Regâibü'l-Furkân* adlı tefsirin müellifi. Vefatı 850/1446'den sonra.

¹⁸⁵ Osmanlı Şeyhulislami, Kastamonulu Sa'dullah Sa'di b. İsa b.Emirhan (v.945/1538). Bk. Mehmet İpşirli, Ziya Demir, “Sâdi Çelebi”, *DİA*, XXXV, 404-405.

¹⁸⁶ Muhyiddîn Mehmed b. Muslihuddîn Mustafa b. Şemseddîn el-Kocevî (v.951/1544).

¹⁸⁷ İsmâuddîn el-İsraîni (v.944/1538)

¹⁸⁸ Amasyalı Sinaneddin Yusuf b. Hüsameddin b. İlyas (v.986/1578).

¹⁸⁹ Mustafa b. İbrahim Efendi. Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından. Sene 886/1481-1482 yılında vefat etmiştir. Beyzâvî'ye haşiye yazmış, o haşiyeye de İsmail Konevî (v.1195/1781) bir haşiye yazmıştır.

¹⁹⁰ Bk. mesela, *Fethü'l-Gitâ*, vr.10a; 16b; 54a

uygundur. Beyzavi'nin söylediği sözün herhangi bir takdire ihtiyacı yoktur. Aksine halin gereği ne ise ona göredir.”¹⁹¹

Ömer Fânî Efendi bir tarikat mensubu olması hasebiyle bazı ayetlerin tefsirinde işâri tevillere yer vermiştir. Bu tarzdaki tevillere İhlas sûresinin tefsiri ilginç bir örnektir:

قلعل أنه تعالى أول ما دعا عباده دعاهم إلى كلمة واحدة فمن فهمها فهم ما ورائها وهو قوله: "قل هو" فتم به المراد لأخص الخواص. ومن هذا قد تحقق أن الكتب المنزلة مجموعة في القرآن الكريم وهو مجموع في "هو". فاعرف هذا تخرج من "البيين" تدخل "الزین" وقل على الدوام "هو" مع "هو" له وبه وفيه ومنه وإليه وهو منزه عن كل حرف ولفظ وعبارة فاترك العبارة تفهم الإشارة.

ثم زاد بيانا للخواص فقال "الله أحد"، ثم زاد للأولياء فقال "الله الصمد"، ثم زاد بيانا للخلق فقال: "لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد"

"Muhtemelen Allah Teâlâ, kullarına yaptığı ilk davette onları tek kelimeye davet etmiştir. O daveti anlayan kimse, o davetin ötesini de anlamıştır. Onun ötesi de "De ki: O... (Hû)" ifadesidir. Bununla da havassın havassı için murad tamamlanmış demektir. Bundan ötürü ortaya çıkmıştır ki münzel kitaplar Kur'an-ı Kerim'de toplanmıştır; Kur'an-ı Kerim de "Hû"da toplanmıştır. Bunu anla ki "beyn"den çıkıp "zeyn"e girmiş olası. Ve sürekli "Hû" de, bunu da "Onun için", "Onunla", "Onda", "Ondan", "Ona hû" diyerek yap. O (Hû) bütün harflerden, lafızlardan ve ibarelerden münezzehdir. Öyleyse ibareyi terk et ki işareti anlayasın.

Sonra havas için açıklamaya devam etti ve dedi ki "Allah birdir." Sonra evliya için açıklamaya devam etti ve dedi ki "Allah sameddir". Sonra halk için açıklamaya devam etti ve dedi ki "O, doğurmamıştır, doğmamıştır ve hiçbir kimse ona denk değildir." ¹⁹²

Eserin bir nüshası İstanbul Kütüphanesi, A.2134 numarada kayıtlı olup 57 varaktır. Bu nüsha, müellif hayatta iken 1031/1622 yılında, Yenice Vardar Evrenos Bey Camii vâizi Mehmed b. Mustafa Efendi tarafından istinsah edilmiş ve müellifin müsvedde nüshasıyla mukabele olunmuştur. Eserin Kahire Darü'l-Kütüp el-Mısriye, nr. 1/39 da kayıtlı eksik bir nüshası daha bulunmaktadır.

2.4. ÜSKÜBÎ ALTIPARMAK MEHMED EFENDİ

2.4.1. Hayatı

Üsküp'te doğmuştur. Doğum tarihine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak medrese eğitiminin tamamlaması, İstanbul ve Kahire'de camilerde ders verme müddeti ve vefat ettiği tarih göz önüne alındığında onun 933/1527 yılında doğduğunu

¹⁹¹ A.g.e., vr.10b.

¹⁹² A.g.e., vr.57a.

söyleyebiliriz.¹⁹³ Babası Mehmed Efendi Mekke ve Medine kadılıklarında bulunmuştur. Memleketinde Çıkrıkçızâde ve Altıparmak lakaplarıyla tanınmış ise de, ikinci lakabı daha çok yayılmıştır. Eserlerinde kendisini “Mehmed b. Mehmed el-meşhûr bi-Altıparmak hâdimü’l-fukarâ” olarak tanıtmıştır. Tahsilini Üsküp’te tamamlamıştır.

Memleketinde tahsil ettiği ilimlerin sayısı kırka varmaktadır.¹⁹⁴ *Delâil-i Nübüvvet* adlı tercüme eserinden öğrendiğimize göre çeşitli hocalardan ders almış, iyice yetiştikten sonra özellikle tefsir ve hadis ilimleri için büyük gayret sarfetmiştir. Üsküp kalesinde medfûn olan Şeyh Cafer Bayrami’ye intisâp ederek Bayramiyye tarikatına girmiş ve kendi ifadesine göre ondan çok etkinlenmiş ve hayatında olumlu değişimler meydana gelmiştir.¹⁹⁵

Ömrünü ders, tezkir, nakl-i hadis ve tefsir ile geçirmiş ve ayrıca Rumeli’den gelen talebelere uzun müddet ders vermiş ve sohbet yapmıştır.¹⁹⁶

İstanbul’a geldikten sonra Fatih Camii’nde 12 sene boyunca hadis, tefsir, fıkıh dersleri ve vaaz vermiştir. Ardından 1010/1602 yılında Kahire’de, Safiyye Sultân tarafından inşa edilen câminin imamı ve vâizi olmuş ve sonra yine Kahire’de bulunan ve kendisine nispet edilen Altıparmak Camii’nde Hanefi fıkıh hocası ve Bayramiye tarikatı şeyhi olarak kırk yıldan fazla faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁹⁷ Oradayken hac farizasını îfâ etmiş ve tekrar Kahire’ye dönmüştür. Altıparmak Efendi, dönemin meşhur hocaları arasına girmiş ve Mısır ulemâsının saygısını kazanmıştır. Ulema onu, “azbu’l-beyân, muntaliku’l-lisân, hulvü’l-muhâvere, latîfü’l-mücâvere, şerîfü’n-nefs, azîmü’l-câh” şeklinde tanıtmışlardır.¹⁹⁸

¹⁹³ Medrese tahsili tahminen 20-25 yaşına kadar sürmüş, 12 sene İstanbul’da ve 40 seneden fazla da Mısır’da kalmış ve 1010/1602 yılında vefat etmişti.

¹⁹⁴ Altıparmak Efendi, *Tefsîru mâ Kâne ale’n-Nebiyi min Harec*, Süleymaniye Ktp, Laleli, nr.139M1, vr. 1b.

¹⁹⁵ Altıparmak, *Tefsîru mâ Kâne ale’n-Nebiyi min Harec*, vr. 2a.

¹⁹⁶ Altıparmak Mehmed Efendi, *Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî*, Şirket Sahafiyye Osmaniyye Matbaası, Dersaadet, 1305/1888, I, 6-7.

¹⁹⁷ Aslında caminin banisi Altıparmak değildir. Ancak kendisi camiye yenilemiş, daha sonra da cami onun adıyla meşhur olmuştur. Bk. Suâd Mâhir Muhammed, *Mesâcidu Mısır ve Evliyâüha’s-Sâlihûn*, el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Kahire, 1983, V, 175.

¹⁹⁸ *Şakâik-i Numâniye ve Zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, 1989, II, 758-759.

Altıparmak Mehmed Efendi'nin, 1033/1624 yılında Kahire'de vefat etmiştir.¹⁹⁹ Cenazesi büyük bir kalabalık tarafından kaldırılarak, Sûk-ı Gâr Mahallesi, Altıparmak Câmii mihrabının önünde defnedilmiştir.²⁰⁰

Altıparmak Efendi tüm eğitim seviyelerini memleketinde tamamlayıp İstanbul'da ve sonra uzun süre Kahire'de hocalık yapması dikkat çekicidir. Bu durum muhtemelen Üsküp'teki İshak Bey ve İsa Bey Medreselerinde verilen eğitimin çok iyi seviyede olduğuna bir işaret sayılabilir.

2.4.2. Eserleri

Altıparmak Mehmed Efendi'nin bir taraftan eserler yazarken bir yandan da bazı eserleri tercüme etmiştir. Müellif Türkçe, Arapça ve Farsça'ya hâkimdir. Ayrıca kendisinden bahsederken nice ve farklı eserler yazdığını belirtmektedir.²⁰¹ Ancak günümüze ulaşan tercüme ve telifleri şunlardan ibarettir:

Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî: Molla Miskin'in²⁰² (v. 953/1547) siyer ile ilgili *Meâricü'n-Nübüvve fî-Medâricü'l-Fütüvve* adındaki Farsça eserinin Türkçe tercümesidir.

Nüzhet-i Cihân ve Nâdire-i Zamân: Kazvînî'nin (v. 974/1567) İslâm tarihine dair *Nigâristân* adlı Farsça eserinin Türkçe tercümesidir.

Terceme-i Sittîn li-Câmi'i'l-Besâtîn: Tâceddîn et-Tûsî'nin Yûsuf suresi tefsirine dair yazdığı eserinin Türkçe tercümesidir. Eserin diğer adı da *Yusufnâme*'dir.

Ayrıca onun Ahzâb suresinden "Mâ kâne ale'n-Nebii min Harac..."²⁰³ âyetinin (Ahzab 33/37-39) tefsirine dair bir risalesi ile Müslümanlığın Hristiyanlıktan üstünlüğüne dair bir başka risalesi²⁰⁴ vardır.

2.4.3. Tefsir ile ilgili eserleri

Altıparmak Efendi'nin günümüze tefsir alanında biri tercüme diğeri telif olmak üzere, elimize iki eseri ulaşmıştı.

¹⁹⁹ *Şakâik*, s. 759.

²⁰⁰ Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi", *DİA*, II, 542.

²⁰¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 222.

²⁰² Bk. Abdülkadir Şenel, "Molla Miskîn", *DİA*, XXX, 259.

²⁰³ Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli Kol, nr. 139/M01.

²⁰⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Kol, nr. 998, vr. 236-260.

2.4.3.1. Terceme-i Sittîn li-Câmi'î'l-Besâtîn

Altıparmak Efendi'nin tercüme ettiği eserinin asıl ismi *Kitabü's-Sittîn el-Câmi'î li-Letâîfi'l-Besâtîn*, Farsça yazılmıştır.²⁰⁵ Müellifi Hoca Taceddîn Cemaleddîn b. Ebubekir Ahmed b. Muhammed et-Tusî'dir. Altıparmak'ın tercümesi ise, yaklaşık 190 varak olup, 60 meclis ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Mütercimmin belirttiğine göre eser 1031/1622 yılı, Ramazan ayının başında tercüme edilmeye başlanmıştır. 1030/1621 yılında ikinci kez tahta çıkan padişah I. Mustafa'ya ithaf edilmiştir. Altıparmak onun hakkında, "Rûzigâr elinden vebî-vefâ insândan çok cefâ ve mukâsât ve türlü türlü ezâ ve mihnet çekmiş idi, Hazret-i Yûsuf aleyhi's-selâmın, ihvânından çektiği mihnetler gibi" demek sûretiyle I. Mustafa'yı çektiği cefâ ve sıkıntılar konusunda Yûsuf peygambere (a.s.) benzetmektedir.²⁰⁶ Onun bu ifadesinden hareketle sultanı teselli etmek maksadıyla da bu eseri tercüme ettiğini söyleyebiliriz.

Altıparmak "Ahsenü'l-Kasas" diye nitelediği Yusuf kıssasıyla alakalı bir eser yazmayı istemesine rağmen buna fırsat bulamamıştır. Mısır'da, Belde-i Yûsuf diye bilinen Feyyûm beldesinde iken bu niyetini yerine getirmek maksadıyla bu eseri tercüme etmiştir.²⁰⁷ Yûsuf sûresi ile ilgili eserler arasında en geniş ve kapsamlı olarak *Kitabü's-Sittîn el-Câmi'î li-Letâîfi'l-Besâtîn* adlı eseri gördüğünden tercüme etmek için bunu seçmiştir.²⁰⁸

Müellif tercümeyle başlamadan önce sûrenin sebab-i nüzulünü, sonra sûredeki ayet, kelime ve harflerin sayısını, ardından da Yûsuf sûresinin faziletlerini zikretmektedir.

Eser, sadece bir Yusuf ve Züleyha kıssası tercümesi değildir. Müellif maksadın anlaşılması için çok yerde ayet, hadis, nasihat, latîfe ve farklı hikayelere yer vermektedir. Bu nedenle tercümeden ziyade vaâz u nasihat özelliği kazanmıştır. Geniş kitlelere hitap edebilmek için tercümede sade ve kolay anlaşılabilir bir üslup kullanılmıştır.²⁰⁹ Muhtemelen müellif camilerdeki vaazlarında bu eseri kullanmıştır.

²⁰⁵ Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-Meknûn*, II, 302.

²⁰⁶ Sultan Mustafa, uzun zaman sarayın bir odasında hapis hayatı yaşamıştır. Bk. Feridun Emecen, "Mustafa I", *DİA*, XXXI, 272-275.

²⁰⁷ Altıparmak, *Terceme-i Sittîn li-Câmi'î'l-Besâtîn*, Süleymaniye Ktp, Çelebî Abdullah, nr. 188, vr. 2a.

²⁰⁸ Altıparmak, *a.g.e.*, vr. 2a.

²⁰⁹ Bu eserle ilgili daha geniş bilgi için bk. Arzu Çiftioğlu, *Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensûr Yusuf ve Zeliha'sı Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük*, Basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

2.4.3.2. “Mâ kâne ale’n-Nebiyi min Harec” âyetin tefsiri

Müellif bu eserde Ahzâb sûresi 37, 38 ve 39’ncu ayetlerin tefsirini yapmıştır. Telif sebebi olarak müellif şu bilgi vermiştir: Dönemin padişahı, âlimler ve müfessirlerden bu ayetlerin tefsir ve şerhini yapmalarını istemiş, Altıparmak Efendi’nin arkadaşları da kendisinden ısrarla bu ayet ile ilgili bir risale yazmasını talep etmişlerdir.²¹⁰

Risalenin sonunda, müellif bu eserini akşam namazının ardından yazmaya başlayıp gece yarısına doğru tamamladığını belirtmiştir. Yine müellifin belirttiğine göre bu risalede temas ettiği nüktelerin çoğu kendisine ait izahlar olup başka kitaplarda bulunmamaktadır.²¹¹

Müellif eserinde nadir kullanılan kelimelerin anlamını haşiyelerde zikretmiştir. Buralarda kelime izahı dışında da bilgiler vermiştir. Eser içinde sarf ve nahiv ayrıntılarına girmiş ve buna binâen bazı tefsir nükteleri de eklemiştir. Müellif, Zeyd b. Hârîse’nin (r.a.) Hz. Zeynep binti Cahş (r.a.) ile evlenmesi ve ardından boşanması ile ilgili ayetlerin tefsirini yaparken, Hz. Peygamber (a.s.) hakkında yahudi ve münafıkların ortaya attıkları şüpheleri reddetmeye büyük ehemmiyet vermiş ve risalenin büyük kısmını bu konuya ayırmıştır.

Arapça yazılan bu risalenin tespit edebildiğimiz tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli koleksiyonu nr. 139M’da kayıtlı olup 9 varaktır. Nüshanın kapak kısmında müellif hattıyla olduğuna dair bir kayıt vardır.

2.5. ÜSKÜBÎ MUSTAFA ZİHNÎ EFENDİ

2.5.1. Hayatı

İsmi Mustafa b. Mehmed, mahlası ise Zihnî’dir. Hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulamadık. Ancak bir eserini 10 Şaban 1038/4 Nisan 1629 tarihinde tamamladığına göre²¹² onyedinci yüzyıl ulemasından olduğu anlaşılmaktadır. Aynı

²¹⁰ فبينما كذلك إذ ألح بعض أصحابي إلحاح غُمر وكلف حُلص أصحابي تكليف ذي غُمر أن أكتب نبذة مما لاح في خاطري بعين المعقول وظهر بيالي من معاني الأصول في الآية الكريمة التي أمر السلطان الأعظم والحقان المعظم إلى العلماء العظام والموالي الكرام أن يفتحوا أستارها من جواهرها ويكشفوا أسرارها من زواهرها...

Bk. Altıparmak, *Tefsîru mâ Kâne ale’n-Nebiyi min Harec*, Süleymaniye Ktp, Laleli, 139M-1, vr. 2b.

²¹¹ Altıparmak, *a.g.e.*, vr. 8a.

²¹² Mustafa b. Muhammed Zihni Üskübî, *Mefhûmu’l-Ferâiz*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi Koleksiyonu, nr. 000289, vr. 18b.

yüzyılda yaşamış olan ve istinsah edilen birçok nüshada adı geçen Mustafa b. Hüseyin el-Üskübî bir zatın müellifimizle isim benzerliği olup karıştırılmamasıdır.²¹³

2.5.2. Eserleri

Ulaşabildiğimiz kadarıyla müellifin iki eseri vardır. Birisi ferâiz ilmi ile ilgili *Mefhûmu'l-Ferâiz* adını taşıyan hacimli bir eserdir. Diğeri ise tecvid ilmine dairdir.²¹⁴

2.5.3. Tecvid ile ilgili çalışmaları

2.5.3.1. Tecvid Usûlü

Müellif, risalenin mukaddimesinde tecvid ilminin önemi ve değerini bir şiir ile vurgulayarak eserine başlamıştır.²¹⁵

Birinci bölümde mehâric-i hurûf ve Kur'ân okunurken hata (lahn) yapma hakkında bilgi vermiştir. Bu konuda kurrânın ve râvilerinin ihtilaflarını da ayrıca zikretmiş ve risalenin sonunda âyetlerden örnekler vermek suretiyle lahn konusunda okuyucuların dikkatini çekmiştir. Müellifin ayrıntılı bir şekilde ele aldığı ondokuz konu arasında sıfât-ı hurûf, kalkale, idgâm, ihfâ, izhâr, işmâm, revm, vakf gibi meseleler yer almaktadır.

Müellif ele aldığı tecvid kurallarını önce dil açısından tanımlamış, sonra da konu ile ilgili ayrıntılara geçmiştir. Daha kolay anlaşılın diye bazı yerlerde bu kurallar manzum bir şekilde ifade edilmiştir. Eser düzenli ve geniş bir eserdir ve Osmanlıca olması bakımından yazıldığı dönem açısından tecvid alanında önemli bir boşluğu doldurduğunu söyleyebiliriz.

Risâlenin bir nüshası, Rüstem Paşa Camii müezzini Süleyman b. Ahmed Efendi tarafından Ramazan 1093/Eylül 1682 tarihinde istinsah edilmiş olup 28 varaktan ibarettir.²¹⁶

²¹³ Bk. mesela Süleymaniyye Ktp, A-Tekelioğlu Kol., nr. 766.

²¹⁴ Beyazid Devlet Kütüphanesi'nde, 137'ncü numara altında kayıtlıdır.

²¹⁵ Dinle tecvidin usulün ihtisâr ede kelâm / Zihnî Üskübî'nin recâsı bir duâdır ve's-selâm Okumak Kur'ân'ı tecvid ile hatm-i lazım / kim musahhîh olmadı Kur'ân'a oldu âsim. Bk. Zihnî Mustafa el-Üskübî, *Usul-i Tecvid*, Beyazid Devlet Kütüphanesi, Nr.137, vr. 3a.

²¹⁶ Bk. Zihnî Üskübî, *Tecvid Usûlü*, Beyazid Devlet Kütüphanesi, nr. 137.

2.6. KÖPRÜLÜZÂDE NUMÂN PAŞA

Osmanlı tarihinde Köprülüler bir “sadrizam ailesi” olarak tanınmaktadır. Bu aileden çok sayıda sadrazam, vezir ve üst seviyede idareci, Osmanlı devletinde farklı yerlerde hizmet etmiştir. Ailenin kurucusu “Köprülü” lakabıyla meşhur olan Mehmet Paşa’dır. Mehmet Paşa, 982/1575 yılında, Arnavut Belgradı (Berat) sancağı, Timoriçe kazasına bağlı, Ruşnik (Rudnik) köyünde dünyaya gelmiştir.²¹⁷ Edirne’de 1070/1660 yılında düzenlettirdiği bir vakfiyesinde, “Benim asıl vatanım Arnavut Belgradı’na tabi Ruşnik nâm kasabadır” demiştir. Ayrıca bu köyde bir camii yaptırmış olması da²¹⁸ bu bilgiyi desteklemektedir.

Bu ailenin “Köprülüler” diye anılmasının sebebi, Mehmet Paşa’nın karısının Amasya sancağına bağlı Köprü (Vezirköprü) kasabasına mensup olmasıdır.²¹⁹ Mehmet Paşa, hemşehrisi mimârbaşı Kasım Ağa’nın yardımıyla Valide Turhan Sultan ile görüşüp onun desteğini alarak Osmanlı sadrazamı oldu. Böylece “Köprülü dönemi” diye bilinen devir 1066/1656 yılında başladı ve uzun bir müddet devam etti. Mehmet Paşa’dan sonra bu ailenin en meşhur şahsiyetleri Fazıl Ahmet Paşa, Fazıl Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa, Abdullah Paşa, Numan Paşa gibi şahsiyetler olup çoğu sadrazamlık görevi de yapmıştır. Köprülüler siyasî ve idarî işler yanında, ilim ve edebiyata da çok önem vermişlerdi. Vakfettikleri hayrat ve eserler arasında kütüphane, darü’l-kurrâ, darü’l-hadîs, mektep ve medreseler bulunmaktadır.²²⁰ Kitap ve ilmî faaliyetlere meraklı olmalarının yanında bu aile fertleri arasında eser yazan çok sayıda kişi de vardır. Bunlardan ele alacağımız Numân Paşa, Abdullah Paşa ve Esad Paşa’dır.

Köprülü ailesi, kendi evlatlarını Arap hocalar nezaretinde yetiştirdiklerinden dil açısından Arapça’ya iyi derecede vakıftılar. Öte yandan bu aile birçok Arap hocanın da İstanbul’a gelmesine vesile olmuştur.²²¹

2.6.1. Hayatı

²¹⁷ Şemsettin Sami, *Kamusü’l-A’lam*, V, 3907.

²¹⁸ Bk. Sultan Murat Topçu, *Gücün Mimariye Yansıması-Köprülüler*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2015, s.36.

²¹⁹ Vahid Çabuk, *Osmanlı’da Bir Sadrazam Ailesi-Köprülüler*, İstanbul 2015, s.11.

²²⁰ Bk. Abdullah Paşa Vakfiyesi, Süleymaniye Ktp, Köprülüler İlavesi Kol, nr. 00009, v.13a-14b, sene 1133.

²²¹ Bk. Kadir Ayaz, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcâzet ve Kütüphane)”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 307-340.

Numân Paşa, Köprülü Mehmet Paşa'nın torunu ve Fâzıl Mustafa Paşa'nın büyük oğludur. 1080/1670 yılında İstanbul'da doğdu. Çok iyi bir medrese eğitimi aldıktan sonra Süleyman Fâzıl²²² ve Kayserili Hâfız Seyyid Ahmed Efendilere talebe oldu. Babası Fâzıl Mustafa Paşa'nın vefatından sonra Köprülü ailesine ait vakıfların mütevelliliğini yaptı. Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığı sırasında kubbe vezirlerinin altıncısı olarak Divân-ı Hümayûn üyesi oldu. Ardından Erzurum, Anadolu, Eğriboz, Kandiye'de valilik ve muhafızlık yaptı.²²³ Sultan İkinci Mustafa'nın kızı Aişe Sultan ile evlendi. Çorlulu Ali Paşa'nın yerine sadrazam oldu. Vaktinin çoğunu ibadet ile geçirdiğinden 63 gün sonra sadrazamlık görevinden kendi isteği ile ayrıldı. Vefat edene kadar Yanya, Karadağ, Belgrad, Silifke, Menteşe, Kandiye gibi farklı yerlerde görev yaptı. 1131/1719 yılında, Kandiye valiliği esnasında henüz 50 yaşında iken humma hastalığından vefat etti. Fazıl Ahmet Paşa'nın yaptırdığı caminin haziresine defnedildi.

Köprülüzâde Numan Paşa dürüst, vakûr, riya bilmez, doğruluktan ayrılmaz bir kimse idi. Görevleri dolayısıyla devletin kendisine tahsis ettiği gelirlerini almaz, bütün masraflarını babasından kalan mülklerin gelirinden karşılardı. Dinî konulardaki hassasiyetinden dolayı Hoca Paşâ lakabıyla anılırdı. Kanunlara ve dinî hükümlere titizlik ile bağlılık gösterdiği için dönemin Fransız elçisi De Ferriol, paşayı sadâretten ziyâde şeyhülislâmlığa lâyık görmüştür.²²⁴

2.6.2. Eserleri

Numan Paşa babası ve kardeşleri gibi ilimle meşgul olmuş, özellikle kelâm ve hadis ilimlerinde ilerlemiştir. İstanbul'da iken Vefa'daki konağı ilim meclislerinin toplandığı bir yer haline gelmişti. Yazdığı eserler şunlardır:

*Risâletü'l-Adl fî Beyâni Hâli'l-Hıdr*²²⁵: Risale Hızır a.s'ın ismi, yaşı, vefat edip etmediği, enbiyâ zümresinden olup olmadığını ele almaktadır. Müellif bu risalede ulemanın görüşlerini ve delillerini tek tek zikrettikten sonra kendi görüşünü de yazmaktadır. Bu risale müellifin özellikle mantık, kelam ve tefsir ilimlerindeki yüksek

²²² Ayasofya kürsü şeyhi, vâiz ve muhaddistir. 1669 yılında Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa ile birlikte hac ibadetini eda etmek ve ilim tahsili için Arap yarımadasına gitmişti.

²²³ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, V, 3909.

²²⁴ Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Numan Paşa", *DİA*, XXVI, 267.

²²⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Mehmed Asım Bey, nr.148.

mevkiini göstermektedir. Eser Arapça olup Veliyyuddin b. Mustafa b. Ali Carullah tarafından 1132/1720 yılında şerh edilmiştir.

*Kelimâtu Sehl et-Tüsterî ve Kerâmâtuhû*²²⁶: Müellif bu risalede İmam Sehl et-Tüsterî'nin sözlerini ve kerametlerini toplamıştır. En önemli kaynakları *eş-Şerh ve'l-Beyân mimmâ Eşkele min Kelâmi Sehl el-İmâm*²²⁷, *Kûtu'l-Kulûb*²²⁸, *er-Risâle*²²⁹, *Mesâriu'l-Uşşâk*²³⁰, *Sıfetu's-Safve*²³¹ ve *Avârifü'l-Maârif*²³² tir.

Bu risale Arapça olup esere el-Hac Hâfız Ahmet Paşa tarafından, Numan Paşa'ya övgü dolu kısa bir takriz yazılmıştır.²³³

2.6.3. Kur'ân ilimleri ile ilgili eserleri

2.6.3.1. Risâletü Köprülüzâde²³⁴

Kıraat ilmi ile ilgili Arapça bir risaledir. Müellif Kur'ân'ın tamamındaki farklı kırâat vecihleri ve bu vecihlere ait kâideleri uzunca ele alıp şerh etmektedir. Ayrıca müellif Duhâ sûresinden sonraki kısa sûrelerde İstiâze, Besmele ve sûreler arası geçiş hususlarını detaylı bir şekilde anlatmıştır. Risâlenin sonunda ise tekbîr lafzının (Allahu Ekber) okunuş vecihleri ve fazileti ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Bu risale müellifin kırâat ilmine vukufiyetini açıkça göstermektedir.

كبرلي زاده kelimesinin yanlış okunması sebebiyle eser ismi birçok katalogda *Risâletü Kibirlizâde* şeklinde kayıtlıdır.²³⁵

²²⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, nr.00121.

²²⁷ Müellifi Ebu'l-Kasım Abdurrahman es-Sıkillî (v.1122).

²²⁸ Ebu Talib el-Mekkî (v.996).

²²⁹ Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (v.1072).

²³⁰ Câfer es-Serrâc el-Bağdâdi el-Kârî (v.1106).

²³¹ Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (v.1201).

²³² Şehabeddin es-Sühreverdî (v.1234).

²³³ Takriz metni şöyledir: جمع هذه الرسالة الميمونة المباركة الإمام العلامة الفهامة قطب دائرة الإسلام وذروة أعالي العلماء الأعلام أوج أفاضل الفضلاء الكرام أفضل المتأخرين أكمل المتبحرين أشرف الغزاة المجتهدين ممد قواعده الطريقة الزهراء مؤسس مباني الشريعة الغراء الجامع للرياستين في الدين والدنيا المشرف بالشرفين من العلماء والقراء نعمان عصره وفريد دهره أشرف الوزراء نعمان باشا ابن الصدر الشهيد المرحوم المبرور مصطفى باشا الشهير ب كوبريلي زاده أفاض الله عليهما من الرحمة ما يشاء. آمين

²³⁴ Bu risale Süleymaniye Ktp, Erzincan Koleksiyonu, 8-007 numaralı mecmuanın 96-104 varakları arasında yer almaktadır.

²³⁵ Bk. *Risale-i Kibirlizâde*, Süleymaniyye Ktp, Erzincan Kol., nr. 8.

2.7. KÖPRÜLÜZÂDE ESAD PAŞA

2.7.1. Hayatı

Esad Paşa, Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın üçüncü oğludur. Mahlası Hicrî, künyesi de Ebu Seâde'dir. Büyük kardeşi Numan Paşa'nın terbiyesi altında yetişmiştir.²³⁶ 1129/1717 yılında vezirlik rütbesiyle Eğriboz ve 1131/1719 yılında da Hanya²³⁷ valisi olmuştur. 1138/1726 yılında vezirliği kaldırılarak Resmo²³⁸ sancağı arpalık²³⁹ olarak verilmiştir. 1139/1726 yılın sonlarında Resmo'da vefat etmiştir.

2.7.2. Eserleri

Yûsuf ve Züleyha: Molla Câmî'nin²⁴⁰ aynı isimdeki manzum eserinin Türkçe'ye tercümesidir. 33 varaklık bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 1697 numarada kayıtlıdır.

*Mersiyye-i Numân Paşa*²⁴¹

*el-Muîn fi Şerhi'l-Erbaîn*²⁴²: Müellif, seçtiği 40 hadisi Arapça olarak kısaca şerhetmiş, şerh esnasında farklı mezhep görüşlerine de yer vermiştir.

2.7.3. Tefsir ilmi ile ilgili eserleri

2.7.3.1. el Ferâidü'l-Haseniyye fi Halli'l-Müşkilâti'l-Hafiyye

Risale, Enbiyâ sûresinin 108'nci ayetinin tefsirini ele almaktadır. Müellif Beyzâvî ve Zamahşerî tefsirlerini esas alarak tevhid meselesi ve Allah'ın sıfatlarının zatı ile kâim kabul edilmesi durumunda ilahların teaddüt etmiş olacağı iddiasının imkânsızlığı üzerine durmuştur. Ayeti tefsir ederken sarf, nahiv ve özellikle kelim ilmine dair meselelere geniş yer vermiştir.

Risaleye, dönemin Kûdüs müftüsü ve hadîs âlimi Ali el-Makdisî (v.1143/1731)²⁴³ bir takriz ve haşiyeler yazmıştır. Bu takrizde müellifi âlim ve çok fasih bir zat, risaleyi de büyük âlimlerin eserleriyle uyumlu bir eser olarak nitelendirmiştir.²⁴⁴

²³⁶ *Sicill-i Osmani*, II, 496.

²³⁷ Girit vilayetinin Kandiye sancağına bağlı bir merkezdir.

²³⁸ Girit vilayetinin Kandiye sancağına bağlı bir merkezdir.

²³⁹ Osmanlılar'da devlet memurlarına hizmette buldukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir. Bk. Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA*, III, 392.

²⁴⁰ Bk. Ömer Okumuş, "Abdurrahman Câmî", *DİA*, VII, 94-99.

²⁴¹ Süleymaniye Ktp, Hacı Ahmed Paşa, nr. 00360-015.

²⁴² Süleymaniye Ktp, Hacı Ahmed Paşa, nr. 00352-009.

Risale, Arapça olup 7 varaklık bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Ahmet Paşa Koleksiyonu, 344 numarada kayıtlıdır.

2.8. KÖPRÜLÜZÂDE ABDULLAH PAŞA

2.8.1. Hayatı

Köprülüzâde Abdullah Paşa, Şehid Fâzıl Mustafa Paşa'nın ortanca oğlu, Mehmet Paşa'nın da torunudur. Kardeşleri Vezir Numân Paşa ve Esad Paşa'dır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 1090-1095/1680-1685 yılları civarında doğduğu tahmin edilmektedir.²⁴⁵ İyi bir eğitim almıştır. Hayatı boyunca ilim ve edebiyat ile meşgul olmuş ve yüksek zekâsıyla şöhret bulmuştur. 1112/1701 yılında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ye²⁴⁶ damat olmuş, bu sebeple de vezirlikle kubbenişinlik elde etmiştir. Ardından İstanbul, Hanya, Sakız, Sivas, Trabzon, Musul, Kudüs, Mısır, Tebriz, Van vb. yerlerde farklı görevler yapmıştır.²⁴⁷ Serdâr-ı Ekrem iken 1146/1734 yılında Nadir Şah'a karşı yapılan Arpaçayı Meydan Muharebesinde şehit düşmüştür. Çocukları arasında Abdurrahman Paşa²⁴⁸ ulemaya mensup olup çeşitli eserleri vardır.

Siyasî ve idarî görevler ile meşgul olmasına rağmen, Abdullah Paşa hiçbir zaman ilmî faaliyetleri ihmal etmemiştir. Özellikle kıraat ilmine büyük ilgi duymuştur. Düzenli ve programlı olarak okunması ve mutalaa edilmesi şartıyla vakfettiği şahsî kitaplar arasında, tecvid ve kıraat ilmi ile ilgili on kitap bulunmaktadır.²⁴⁹ Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın himayesinde Mısır'dan İstanbul'a gelen meşhur kırâat âlimi Ali Mansûrî Efendi'den diğer kardeşleri gibi Köprülüzâde Abdullah Paşa da özel ders almıştır.²⁵⁰ Ayrıca meşhur kıraat âlimi Mustafa İzmirî²⁵¹ de bu Paşa'nın talebesidir.

²⁴³ Ali el-Makdisî, onbeş sene boyunca Ayasofya Camiinde Sahîh-i Buhârî okutmuştur. Şâfiî müftüsü olarak Kudüs'e gittiğinde onun yerine Şeyh Ahmet Timurtaş geçmiştir. Bk. Ebu'l-Fadl el-Muradi, *Silkü'd-Dürer fi A'yani'l-Karni's-Sâni Aşere*, el-Matbaa el-Emîriye el-Amire, III, 209.

²⁴⁴ Esad Beğ Köprülü, *el-Feraidü'l-Haseniyye fi Halli'l-Müşkilati'l-Hafiyye*, Süleymaniye Ktp, Hacı Ahmed Paşa, nr. 00352, vr.89a.

²⁴⁵ Kemal Erken, *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisâns Tezi, İstanbul 2007, s.8.

²⁴⁶ Maktûl Şeyhülislam Erzurumlu Feyzullah Efendi (v.1703). Bk. Mehmed Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII, 527.

²⁴⁷ *Sicill-i Osmani*, I, 81.

²⁴⁸ Abdurrahman Paşa bir âlim ve müelliftir. Eserlerinden *İcâzât*. Bk. Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmûd Efendi Kol, nr.646.

²⁴⁹ Abdullah Paşa Vakfiyesi, Süleymaniye Ktp, Köprülüler İlavesi Kol, nr. 00009, v.13a-14b, sene 1133.

²⁵⁰ Bk. Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İcâzetnâme Sûreti*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Kol, nr. 24, vr. 96a.

2.8.2. Eserleri

Dürriyât: Nuhbetü'l-Eş'âr: Arapça şiirlerinden bir kısmının yer aldığı eserdir.²⁵²

Bu eser Abdullah Paşa'nın Arap şiirine karşı özel ilgisinin olduğunu göstermektedir. Bu eser müellif hayatta iken Gölpazarlı Mehmed Selîm Efendi (v.1138/1726) tarafından şerh edilmiştir.²⁵³

*Şerhü'l-Kasîdeti'l-Aynîyye l'İbni Sîna*²⁵⁴

*el-İfâdetü'l-Muknia fî Kırâeti'l-Eimmeti'l-Erbaa*²⁵⁵

Bağdatlı İsmail Paşa'ya göre Köprülüzade Abdullah Paşa'nın Arapça başka bir divanı da bulunmaktadır.²⁵⁶

2.8.3. Kur'ân İlimlerine dair eserleri

Yukarıda da zikredildiği gibi Abdullah Paşa'nın Kur'ân ilimlerine dâir özel bir ilgisi vardı. Hatta yazdığı eserler onun bu alanda temayüz ettiğini göstermektedir. Bu eserlerin başında kıraat ilmine dair *el-İfâdetü'l-Muknia fî Kırâeti'l-Eimmeti'l-Erbaa* adlı eseri gelmektedir.

2.8.3.1. el-İfâdetü'l-Muknia fî Kırâeti'l-Eimmeti'l-Erbaa

Tefsir ilminde şâz kıraatlere yönelik bir risaledir. Müellifin kastettiği dört imam, Kıraat ilminde “şâz kıraat” olarak kabul edilen dört kıraatin nispet edildiği imamlardır. Bunlar Hasan el-Basrî (v.110/728), İbnu'l-Muhaysın el-Mekkî (v.123/741), el-A'meş el-Kûfî (v.148/765), Yahya el-Yezîdî el-Basrî'dir (v.202/817).

Bu eserin telif sebebi Muhammed el-Kabâkibî'nin (v.849/1445), ondört kıraat ile ilgili *Mecma'u's-Sürûr ve Matla'u's-Şümûs ve'l-Büdûr*²⁵⁷ isimli eserinde yaptığı bazı hataların düzeltilmesidir. Abdullah Paşa'nın belirttiğine göre Kabâkibî bu eserde şâz kıraatler konusunda, bazı hatâ ve sehve mâruz kalmıştır. Kabâkibî'nin yaptığı bu

²⁵¹ Tayyar Altıkulaç, “İzmîrî, Mustafa”, *DİA*, XXIII, 530.

²⁵² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 383.

²⁵³ Gölpazarlı Mehmed Selîm Efendi b. Hüseyin b. Abdülhalîm, *Dürrü'l-Ferâ'id ve Gureru'l-Fevâ'id*, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi, nr. 1605; Süleymaniye Ktp. Nurosmaniye Kol. nr. 3792.

²⁵⁴ Süleymaniye Ktp. Hamidiye Kol. nr. 389.

²⁵⁵ Süleymaniye Ktp. Laleli Kol, nr. 21.

²⁵⁶ Bk. *İzâhu'l-Meknûn*, I, 517.

²⁵⁷ *Keşfü'z-Zunûn*, II, 434

hatalara rağmen kıraat ilmi ile uğraşanlar gerekli düzeltmeleri yapmadan aynı şekilde o hataları tekrar ederek rivayet etmeye devam etmişlerdir.²⁵⁸

Abdullah Paşa bundan hareketle kendi hocalarından sened ile aldığı şekilde, bu dört şâz kıraati Kur'ân'ın başından sonuna kadar yeniden yazmıştır. Çalıştığı metodu anlattıktan sonra getirdiği bütün rivayetleri kıraat âlimleri Ali b. Süleyman el-Mansûrî'den²⁵⁹ (v.1134/1721) icazet yoluyla ve Ahmed b. Ömer el-İskâtî²⁶⁰ (v.1159/1746) ve İbn Ahmed el-Bakrî'den (v.1188/1775) kırâet yoluyla aldığını söylemektedir.²⁶¹

Eser, Mustafa İzmirî'nin talebesi Haşim b. Muhammed el-Mağribî el-İzmîrî (v.1192/1179) tarafından şerh edilmiştir.²⁶²

2.9. PRİZRENÎ MAHMÛD B. SÜLEYMAN EFENDİ

2.9.1. Hayatı

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu, nr. 05591-001 nüshasında müellifin adı Purzerrîni Mahmûd b. Süleyman şeklinde geçmektedir. Prizren şehrinin ismi Perzerin, Pirizren, Pürzerrin vb. şekillerde de yazılmaktadır. Müellifin hayatı ile ilgili bilgi bulamadık. Kaleme aldığı *Tecvid Risalesi'nin* son sayfasında bu risalenin 1126 yılı Safer/1714 Şubat ayının ilk günlerinde tamamlandığı belirtilmektedir.²⁶³ Bu durumda müellifin Hicri onikinci (Miladi onsekizinci) asrın ilk yarısında yaşadığı söylenebilir.

2.9.2. Tecvid Risalesi

Müellifin tespit edebildiğimiz tek eseri Tecvid Risalesi (Risale-i Tecvîd) olup 11 varaktan ibarettir.²⁶⁴ Risalenin başka bir nüshası Amasya İl Halk Kütüphanesinde bulunmaktadır.²⁶⁵

²⁵⁸ Süleymaniye Ktp, a.g.e, vr.2a.

²⁵⁹ Zamanında İstanbul Kurra şeyhliğini de yapmıştır. Geniş bilgi için bk. Ahmet Gökdemir, *Ali B. Süleyman El-Mansûrî Ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2018.

²⁶⁰ Bk. *Hediyetü'l-Ârifîn*, I,74.

²⁶¹ Bk. Abdullah Paşa, *el-İfâdetü'l-Muknia*, Süleymaniye Ktp, vr.3a.

²⁶² Bu eser de tahkik edilmiştir. Bk. Seher el-Maliki, *Şerhu'l-İfâdeti'l-Muknia: Dirâse ve Tahkîk*, Basılmamış Doktora tezi, Mekke, Câmîiatu Ummi'l-Kurâ, 2015.

²⁶³ Prizreni Mahmûd b. Süleyman, *Risâle-i Tecvid*, H.Selim Ağa Ktp, Kemankeş Koleksiyonu, Nr. 6, vr.52b.

²⁶⁴ Prizrenî Mahmûd b. Süleyman, *Tecvid Risâlesi*, Beyazıt Devlet Ktp, Nr. 141.

Mahmud b. Süleyman Efendi, risalenin mukaddimesinde tecvid ilminin önemi ve farz-ı ayn olduğuna dair bazı delilleri zikrettikten sonra risaleyi oniki bölüm üzerine yazdığını söylemektedir. Diğer tecvid risalelerinde olduğu gibi, bu risalede de tecvid ilminde meşhur olan teknik kavramların tanıtımı, mehâric-i hurûf ve sıfât-i hurûf, ihfâ, izhâr, idgâm, medlerin durumları, bazı harflerin telaffuz durumları, sûreler arası fasl ve vasl durumları gibi konular yer almaktadır.

Eser Osmanlıca olup sade ve kolay anlaşılır bir dille yazılmıştır.

2.10. İŞKODRAVÎ el-HAC İBRAHİM SIDKI EFENDİ

2.10.1. Hayatı

İsmi İbrahim b. Hasan b. İbrahim Efendi'dir. İşkodralı olduğunu kendisi bütün yazılarında belirtmektedir. Ayrıca İşkodra'nın bir başka ismi olan İskenderiye'ye nispetle İskenderiyevî İbrahim lakabını da kullanmıştır.²⁶⁶ Doğum tarihi bilinmemektedir. Vefat tarihi Huzur Dersleri kayıtlarına göre²⁶⁷ 1262/1846 yılıdır. *Osmanlı Müellifleri*'nde son eserini 1247/1832 yılında yazdığı belirtilmektedir.²⁶⁸ Ancak incelemelerimiz sonrasında son risalesini 1260/1844 yılında yazdığını tespit ettik.²⁶⁹

İbrahim Sıdkı Efendi memleketi İşkodra'da iyi bir eğitim almıştır. İşkodravî'nin yaşadığı dönemde ilmi faaliyetleri ile meşhûr olan Buşatlı ailesi²⁷⁰ tarafından İşkodra'da Medrese-i Bâlâ (Arnavutlar arasında "Medreseja e Qafes" diye meşhurdur) adında bir medrese kurulmuştur. Burada gerek Arnavut asıllı ve gerekse farklı memleketlerden gelen büyük hocalar ders vermekteydiler. Şehirde o dönemde başka medrese olmadığından İbrahim İşkodravî'nin bu medresede yetişmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

²⁶⁵ Amasya İl Halk Kütüphanesi nüshasında müellifin ismi Mahmûd b. Mes'ud b. Süleyman olduğu yazılmaktadır. Bk. Amasya İl Halk Kütüphanesi, Nr. 954, vr. 164b.

²⁶⁶ "İbrahim Sıdkı b. Hasan b. İbrahim el-İşkodravî el-İskenderî mevliden ve'l-Üsküdarî fî Medreseti Şemsi Paşa mevtinen" diye geçmektedir.

²⁶⁷ Ebul'ula Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul Üniversitesi-Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1966, II-III, 752.

²⁶⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 254.

²⁶⁹ İşkodravî İbrahim Sıdkı, *Şerhu'l-Vasiyye li'l-İmami'l-A'zam*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 990, 52-72 vr.

²⁷⁰ İşkodra sancağı mutasarrıflığı Buşatlı ailesinin yürüttüğü dönemi 1750-1831 yılları arasında devam etmiştir.

1237/1822 yılında hac farızasını îfâ ettikten sonra 1241/1826 yılına kadar Mekke ve Medine’de mücavir olarak kalmıştır. Bu süre boyunca ayrıca bir görev yapmış olmadığını tespit edemedik. Burada dört yıl kalarak Arapçasını güçlendirip çeşitli âlimler ile buluşmuştur.²⁷¹ Ayrıca orada kaldığı süre zarfında bazı risaleler de telif etmiştir.²⁷² 1241/1826 yılında İstanbul’a dönmüş ve vefat edene kadar Üsküdar Şemsi Ahmet Paşa Medresesi’nde ders vermiş ve eser yazmıştır.²⁷³ Hacı İbrahim Efendi, Ramazan 1245-1262/Şubat 1830-Ağustos 1846 tarihleri arasında kesintisiz bir şekilde Huzur-ı Hümayûn Derslerine “muhatap” olarak katılmıştır. Huzur derslerine önce hareket-i dâhil, sonra yükselerek mûsıla-i Sahn ve sonunda iptidâ-i altmışlı²⁷⁴ payesiyle katılmıştır.²⁷⁵

İbrahim Sıdkı, Arapça ve Osmanlıca’ya hâkimdi. Yazdığı ve ele aldığı meseleler arasında akaid, hadis, tefsir, ahlâk gibi farklı konular vardır. Ayrıca şiir kabiliyeti de güçlüdür. Ehl-i sünnet itikadını anlatmak için nasihat ve vaaz şeklinde yazdığı yaklaşık 110 varaklık Türkçe divanı bunun şahididir.²⁷⁶

Müellif, eserlerinden birisini tetkik etmesi için Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’ye²⁷⁷ takdim etmiştir.²⁷⁸ Bu durum onun Kadızâde’ye büyük bir hürmet duyduğunun nişanesidir. Aynı eseri Sultan II. Mahmûd’a (Adlî)²⁷⁹ ithaf etmiştir. Müellif zamanın bazı âlimlerine ve özellikle kıyafet değişimi konusunda verdikleri bazı fetvalara karşı zaman zaman sert tepki göstermiştir.²⁸⁰

²⁷¹ Bk. İbrahim Sıdkı, Süleymaniye Ktp, nr. 590, Hacı Mahmûd Efendi, vr. 152a-b.

²⁷² *Şâfiye li’l-Marîz ve Kâfiye li’l-Murîd, et-Tuhfetu’l-Yetîme, Enfeu’l-Vesîle ila’t-Tarîkati’l-Muhammediyye* bu risaleler arasındadır. İstanbul’a döndükten sonra bu risaleleri Türkçe’ye çevirmiştir. Bk. İbrahim Sıdkı, *Risâle fi Usûli’l-Hadîs*, Süleymaniye Ktp, nr. 590, vr. 1-2.

²⁷³ Bursalı, *a.g.e*, I, 362.

²⁷⁴ Osmanlıda ilmiye rütbeleri (müderrislik dereceleri) 17. asırda düzenlenmiş, daha sonra ihtiyaca göre bazı değişikliklere uğramıştır. Bu dereceler aşağıdan yukarıya şöyle sıralanır: 1. İptida-i hariç, 2. Hareket-i hariç, 3. İptida-i dâhil, 4. Hareket-i dâhil, 5. Mûsıla-i Sahn, 6. Sahn-ı semân, 7. İptida-i altmışlı, 8. Hareket-i altmışlı, 9. Mûsıla-i Süleymaniye, 10. Hâmise-i Süleymaniye, 11. Süleymaniye 12. Dârü’l-Hadîs. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 271-272.

²⁷⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 240-306.

²⁷⁶ Bk. İskodravi İbrahim Sıdkı, *Manzûme fi’l-Akâid*, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 990, 210-322 vr.

²⁷⁷ Osmanlı şeyhülislâmı, Kadızade Mehmed Tahir (v.1254/1838).

²⁷⁸ İbrahim Sıdkı, *Şâfiye li’l-Marîz ve Kâfiye Li’l-Murîd*, Süleymaniye, Reşid Efendi, nr. 313.

²⁷⁹ Osmanlı Padisâhı II. Mahmûd Han (v.1255/1839)

²⁸⁰ Bk. İbrahim Sıdkı, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Ef, nr. 590, vr. 139a.

2.10.2. Eserleri

İbrahim Sıdkı Efendi'nin yazdığı üç mecmua vardır. Mecmualardaki risalelerin çoğu (Divanı hariç) Arapça yazılmıştır. Bir risalesinin mukaddimesinde bazı kişilerin kendisinden yazdığı bazı risaleleri ödünç alıp geri vermediklerini belirtmekte, ancak tam olarak bu risalelerin ne olduğunu açıklamamaktadır.²⁸¹

Müellifin birinci mecmuası *Şâfiye li'l-Marîz ve Kâfiye li'l-Murîd*²⁸² adındadır. Müellif bu mecmuanın müsveddesini Haremeyn diyarında yazmıştır. Ancak oradaki zor şartlardan dolayı yazdıklarını bir kenara bırakmak durumunda kalmıştır. İstanbul'a dönüp Şemsi Ahmet Paşa Medresesi'ne müderris tayin edildikten sonra eski müsveddelerine bazı ilaveler yaparak *Şâfiye li'l-Marîz* isimli olan bu mecmuayı hazırlamıştır.²⁸³

Mecmûa mukkadime, dört bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Ehl-i sünnetin itikâdî esaslarından bahsetmektedir. Konuları ele alırken Mutezile, Kaderiye, Şîa ve Felâsife itikadlarına reddiyede bulunmuştur. Bu tartışmalarda sık sık Beyzâvî, Râzî gibi farklı tefsirlere dayanmıştır.

İkinci Mecmuası:²⁸⁴ Müellif bu mecmuadaki risalelerinde on iki farklı meseleyi ele almaktadır. Risalelerden bazılarının isimleri şöyledir:

Risâle fi Tercemeti Bâzî'l-Ehâdîsi'ş-Şerîfe, Risâle fi Telhîsi Ehâdîsi'l-Zılâl, ed-Durretü'l-Yetîme fi'l-Ehâdîsi'l-Kudsiyye, Risâle fi Elfâzi'l-Kufr (Tebşira), İbadetler ve dualarla ilgili *Risâle fi'l-İctihâd, Münciyetü'l-Fukarâ, Risâle fi'l-Libâs, Risâle fi's-Sibha* vb.

Üçüncü Mecmuası²⁸⁵: Müellifinin bu son mecmuası 1256-1260 (1840-1844) yılları arasında yazılmıştır. On risaleden oluşmaktadır. Risalelerin bazıları şunlardır:

Vikâye ani'l-Küfr ve'd-Dalâl (el-Fıkhu'l-Ekber şerhi), Kifâyetü'l-Muhlisîn (Kitabu'l-Vasiyyet şerhi)²⁸⁶, Mantık ve felsefeye dair *Risâle fi't-Telâzüm*, ulemaya nasihatlere dair *Ziyâiyye*, itikâdî konulara dair *Nuhbetü'l-Fiker fi Hulâsati'l-Beşer*.

²⁸¹ A.g.e, vr. 152b.

²⁸² İbrahim Sıdkı, *Şâfiye li'l-Marîz*, Süleymaniye Ktph, Reşid Efendi, nr. 313.

²⁸³ İbrahim Sıdkı, *Şâfiye li'l-Marîzi*, vr. 2-3.

²⁸⁴ İbrahim Sıdkı, Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmûd Ef, nr. 590.

²⁸⁵ İbrahim Sıdkı, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 990.

²⁸⁶ İmam Ebu Hanife'ye nispet edilen bir kitaptır.

İbrahim Sıdkı Efendi'nin ayrıca yukarıda da geçtiği gibi, itikâdî konularla ilgili nasihatlere yer veren bir divanı bulunmaktadır. Divan recez (الرجز) ve kâfiye (قافية) bahrında, kolay anlaşılır bir dille yazılmıştır.

2.10.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları

İbrahim Sıdkı'nın tefsirle ilgili özel bir çalışmasına rastlamadık. Ancak yazdıklarına dikkatlice baktığımızda onun tefsir ilmine karşı büyük bir ilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Yazdığı her konuda hem metnin içerisinde hem de haşiye ya da şerh olarak çok fazla ayet tefsirine yer vermiştir. Mesela *Fıkh-ı Ekber* şerhinin mukaddimesinde Nahl sûresinin tamamı ile İsrâ ve Fussilet sûrelerinden bazı ayetlerin tefsirini Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'inden nakletmiştir.

Müellif zaman zaman okuyucunun dikkatini çekmek için sayfa kenarlarına “bu zamanda herkes için önemli bir bahis” şeklinde notlar yazmıştır. Ayrıca ayetteki bazı kelimeleri açıklamış ve sık sık ayetle ilgili hadislerin şerhine temas etmiştir. Bazı yerlerde de nüzul sebebi ile ilgili tartışmalara yer vermiştir. Bu tartışmalarda kendi tercihlerini de ortaya koymuştur.

Mesela Şüilikteki imâmet inancıyla ilgili tartışmaya yer vermiş ve onların bu inancını doğru olmadığını, bu konuda Şîa müfessirlerinin öne sürdükleri delilleri tek tek red ederek ortaya koymuştur. Aynı risalede²⁸⁷ Kur'ân'ın bazı ayetlerinin diğer ayetlerine üstün olup olmadığı ve nesih konularını da tartışmıştır.

Felâsife, fukahâ ve usûl âlimlerinin Kur'ân tarifi ile ilgili görüşlerinden bahsederken “İ'câzu'l-Kur'ân Vecihleri” başlığı altında özel bir bahis açmıştır.²⁸⁸ Burada müellif, i'câzu'l-Kur'ân vecihlerini, Kur'ân'ın telîfi ve fesâhati, üslûbu, içerdiği gaybî haberler,²⁸⁹ Kur'ân tilâvetinin etkileyici oluşu şeklinde özetlemiştir.

Müellif *Nuhbetu'l-Fiker fi Hulâsati'l-Beşer*²⁹⁰ adlı risalesinin mukaddimesinde ise Ashâb-ı Kehf kıssasını ele almıştır. Ehl-i Sünnet'teki keramet inancını ispat etmek

²⁸⁷ İbrahim Sıdkı, *Şâfiye li'l-Marîzi*, vr.170-193.

²⁸⁸ İşkodralı İbrahim Sıdkı, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 990, vr. 49-53.

²⁸⁹ Bu konuda müellif Karâmita'nın Kur'ân-ı Kerim'i değiştirmek için çabalarını zikrederken şöyle söylemektedir: “Bugün sene H. 1260 Muharrem-i Harâm ayının başlangıcıdır. Tarihte de olduğu gibi bu sapıklar sarfettikleri bütün çabalarına rağmen hamdolsun Kur'ân-ı Kerim'in hiç bir harfini değiştiremediler”. Bu da müellifinin 1260/1844 yılında sağ olduğunu başka bir delildir. Bk: İbrahim Sıdkı, Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 990, vr. 52b.

²⁹⁰ Süleymaniye, Hacı Mahmûd Ef., nr. 590, vr.182a-190b.

için Beyzâvî, Râzî ve Zamahşerî tefsirlerinden nakillerde bulunmuş ve bunları Ashâb-ı Kehf kıssasındaki olağan üstü durumlara delil olarak göstermiştir.

Genel olarak müellifin yazdığı tefsir hâmmaddesine baktığımızda daha ziyade Beyzâvî ve Râzî tefsirlerinden seçtiği metinlerden ibaret olduğu görülmektedir. Ara sıra kendi mülâhazalarını da serdetmektedir.

Sonuç olarak İşkodralı İbrahim Sıdkı Efendi çok bilinmeyen bir Osmanlı âlimi olarak dikkat çekmektedir.

2.11. YAKOVALI BÜYÜK TAHİR EFENDİ

2.11.1. Hayatı

Sancak bölgesinde Yenipazar'a yakın Lukare köyünde 1187/1774 yılında doğmuştur. Arnavut edebiyatında Boşnak Mehmed Tahir Efendi, Yakovalı Tahir Efendi ve Büyük Tahir Efendi diye üç isim ile meşhurdur. Doğduğu bölgede Arnavut ve Boşnak halkı yanyana yaşadıklarından dolayı Boşnak Tahir Efendi, Yakova'da meşhur olduğu ve orada uzun zaman çalıştığı için Yakovalı Tahir ve halk ona büyük saygı gösterdiği için de kendisine Büyük Tahir²⁹¹ Efendi deniliyordu.²⁹²

Önce Yakova şehrinde Bekir Baraku Efendi'den ders almış ve hâfiz olmuştur. 1221/1807 yılında İstanbul'da Üveys Efendi'den ders alarak eğitimini tamamlamıştır.²⁹³ Tahsil hayatından sonra Yakova'ya dönüp 1221/1807 yılında açılan Medrese-i Sağır veya Medrese-i Cedîd adıyla anılan medresenin ilk müderrisi olmuş ve vefatına kadar orada ders vermiştir. Müderrislik yanında Yakova'daki Melâmî-Bayramiyye Tekkesi'nde şeyhlik de yapmıştır.

Tahir Efendi'nin tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. Ancak *Vehbiye* adındaki eserinin bir nüshasında 1287/1870 yılından önce vefat etmiş olduğu yazılmıştır.²⁹⁴

²⁹¹ Talebesi ve aynı zamanda damadı olan Tahir Efendi Lluka (1822-1908) "Küçük Tahir" lakabını taşıyordu.

²⁹² Bk. Nehat Krasniqi, "Tahir Efendi Gjakova–Nismëtar i përkthimit të pjesshëm të Kur'anit në gjuhën shqipe", *Kur'âni te Shqiptaret - 30 Vjet nga Perkthimi i Pare i Kur'anit ne Shqip*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 2016, s. 29.

²⁹³ Bk. Redžep Škrijelj, Yeni Pazarlı Alhamiyado Edebiyatçısı Tahir Efendi Boşnak, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (SSAD)*, Sayı I, c.I, Temmuz 2017, s. 3.

²⁹⁴ Krasniqi, *a.g.e.*, s.30.

2.11.2. Eserleri

Arapça, Türkçe, Farsça, Arnavutça ve Boşnakça bilen Yakovalı Tahir Efendi eserlerinin çoğunu 1247-1259/1832-1843 yılları arasında yazmıştır.²⁹⁵ Müellif ayrıca, Osmanlı döneminin en önemli divan ve Alhamiyado²⁹⁶ diye bilinen şairleri arasında yer almıştır. Böylece Beratlı Nezim Frakulla, Muçizade, Hasan Züko Kamberi, Çamlı Küçük Muhammed Efendi gibi yazarların yanında, kendisi de bazı önemli eserlerini Osmanlıca alfabesini kullanarak Arnavutça yazmıştır. Bu zevatin yaşadıkları döneme kadar Arnavutça sadece konuşulan bir dil durumundaydı. Bunların, bazı değişikliklerle Arap alfabesini kullanarak, eser yazmış olmaları Arnavut edebiyatı açısından ayrı bir önem taşımaktadır.²⁹⁷

Yakovalı Tahir Efendi'nin yazdığı eserleri şunlardır:

Arnavutça olarak yazdığı *Vehbiye* adlı manzumesi, *Manzûmetu'l-Mevlûd fî Efdali'l-Mevcûd bi'l- Lisâni'l-Arnaûd*, *Tefsîru'l-Âyât alâ Lisâni'l-Arnaûd*, *Asr ve İhlâs Surelerin Arnavutça Meâli* adlı eserleri yanında Osmanlıca olarak yazdığı *Hüdâ Rabbim Şerhi*, *Hazîne-i Dîn*, *Münâcât-i Sıbyân*, *Kitâb-i Tenbîhiyye*, *Bâbu'l-Îdeyn*, *Salâtü'l-Cenâze* adlı eserleri, Arapça olarak yazdığı *Kitâbu Tâhir-i Ūlâ*, *Duâu'l-İstiğfâr*, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak*, *Duâ-i Yâsîn* adlı eserleri vardır.²⁹⁸

2.11.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları

2.11.3.1. Tefsîrü'l-Âyât 'alâ Lisâni'l-Arnaûd

Eserin isminden Arnavutça olarak bazı ayetlerin tefsirinden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bölgede kan davaları yaygın olduğundan, Tahir Efendi hakkında çeşitli çalışmaları bulunan Türkolog Nehat Krasniqi bu eserin büyük ihtimalle kan davası ile ilgili ayetlerin Arnavutça meâl ve tefsirinden ibaret olabileceğini düşünmektedir. Yine

²⁹⁵ Krasniqi, a.y.

²⁹⁶ İspanyolca'dan (Arapça 'al-a'camiyya'-yabancı) gelen Alhamiyado veya Aljamiyado, Latin yerine Arap alfabesiyle yazılmış edebiyat anlamına gelmektedir. Arap alfabesini kullanarak Arnavutça, Boşnakça, Yunanca, Bulgarca ve değişik dillerde yazılan edebî, tarihsel ve çeşitli eserlerin sınıflandırılması için kullanılmıştır. Bk. Machiel Kiel, "Aljamiado", *DİA*, I, 85-86.

²⁹⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Muhamed Mufaku, *es-Sekâfetü'l-Albaniyye bi'l-Ebcediyyeti'l-Arabiyye*, el-Meclisu'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, Kuveyt, 1983, sayı 68, s. 68-102.

²⁹⁸ Nehat Krasniqi, *Kur'ani te Shqiptaret*, s. 33-35.

Krasniqi'ye göre eserin bir nüshası Priştine Vakıf Kütüphanesi'nde mevcut iken daha sonra kaybolmuştur.²⁹⁹

Ayrıca Tahir Efendi, *Vehbiye* adlı eserine ait nüshalardan birisinde Asr ve İhlâs sûrelerinin Arnavutça meâlîne yer vermiştir. Bu meâller şiir kalıbında Yakova lehçesinde olup, Arap harfleri kullanılarak yazılmıştır.

O dönemde bazı ulemanın Arap harfleri ile Arnavutça meâl yazdıkları dikkati çekmektedir. Arnavutluk'ta harf tartışmaları başladığında bazı hocalar Latin harflerinin kullanılmasını tercih ederken diğer bazı hocalar buna karşı çıkmış ve Osmanlı harflerini kullanarak Arnavutça yazmaya devam etmişlerdir.³⁰⁰ Özellikle dinî risalelerde ve vaaz yazılarında bu durum açıkça müşahede edilmektedir. Mesela, tahminen 1940 yıllarından sonra istinsah edilen bir defter içerisinde Osmanlı harfleri kullanılarak Arnavutça yazılmış sûre meâlleri, dualar, me'vize ve öğütler bulunmaktadır.³⁰¹ Ayrıca bu defterde vaaz üslubuyla halk dilinde Kevser ve Amme sûrelerinin meâlî de verilmiştir.

2.11.3.2. İhlâs ve Felak sûrelerin tefsiri

Tahir Efendi bir başka müellifle beraber Amme cüzündeki sûrelerin tefsirini yapmaya iştirak etmiştir. Bu çalışmada kendisi sadece İhlâs ve Felak sûrelerinin tefsirini yapmıştır. Eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık. Ancak Krasniqi'nin verdiği bir sayfalık örnekten³⁰² hareketle tefsirin daha ziyade Beyzâvî'den yapılmış nakillerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Büyük ihtimalle bu eser medrese talebeleri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır.

2.12. İLBASANLI ALİ B. MUSTAFA EFENDİ

2.12.1. Hayatı

İsmi Ali b. Mustafa b. Hasan Efendi'dir. Yazdığı risalede İlbasanlı olduğunu söylemektedir.³⁰³ Ne zaman doğduğu ve ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. Elimizde bulunan tek bilgi aşağıda bahsedeceğimiz risalesinin 1277/1860 yılında Yenipazarlı Mehmed Efendi tarafından istinsah edilmesidir.

²⁹⁹ Nehat Krasniqi, *Kontribute Albanologjike*, s. 378.

³⁰⁰ Bk. *Tanin* gazetesi, Dersaadet, 1 Safer 1328/11 Şubat 1910, nr. 518, s.2.

³⁰¹ Bu defterin bazı sayfalarını bizimle paylaşan Ardit Hoxhllaku Beyefendi'ye müteşekkirimiz.

³⁰² Nehat Krasniqi, *Kur'âni te Shqiptaret*, s. 39.

³⁰³ "Yekûlu'l-abdu'l-muftakiru ilâ rabbihi'l-ganiy Ali b. Mustafa b. Hasan el-İlbasânî" Bk. Gâzî Hüsrev Beg Kütüphanesi, *el-Âdabu'l-Kur'âniyye alâ Menheci'l-Hanefiyye fî Nehci'l-Mustafeviyye*, 964/2, vr. 36.

2.12.2. Kur'ân ilimlerine dair eserleri

2.12.2.1. el-Âdâbu'l-Kur'âniyye alâ Menheci'l-Hanefiyye fî Nehci'l-Mustafeviyye

Müellifin ulaşabildiğimiz tek risalesi olup Kur'ân okuma âdâbı ve re'y ile tefsirin hükmüne dairdir.

Risale Kur'ân'ın ve Kur'ân ehlinin faziletleri, tilavet esnasında zâhirî ameller (âdâb), tilavet esnasında batınî âdâb ve re'y ile tefsirin hükmü olmak üzere dair dört bölüm halinde tertip edilmiştir.

Müellif birinci bölümde Kur'ân ehlinin faziletleri konusu ile ilgili pek çok ayet, hadis, sahabe sözleri ve farklı hikâyelere yer vermiştir. İkinci bölümde kıraat ve hatim miktarı, tecvid, kıraat âdâbı, tilavet secdesi, sesli ve sessiz okumanın hükmüne dair yaklaşık on farklı konudan bahsetmiştir. Üçüncü bölümde de okuma esnasında anlama gayreti, tefekkür etme, kalbin etkilenmesi, mânevî yükselişine ve etkilenmeye engel olan şeylerden kaçmak gibi on farklı konuyu ele almıştır.

Risalenin en önemli kısmı ise re'y ile tefsir yapmanın hükmüne dairdir. Müellif önce re'y ile tefsirin mahzurları üzerinde durmuş, konu ile ilgili bazı hadis ve sahabe sözlerine yer verdikten sonra tefsir ilminde anlama çabası ve tefekkür etmenin gerekli olduğuna dair birçok ayet ve hadis zikretmiştir. Daha sonra müellif re'y ile tefsiri nehyeden hadislerin amacının, sırf akılla ve dil kurallarına uygun yapılan tefsiri engellemek olmadığını, aksine batıl inançları ve mezheplerin yanlış görüşlerini ispat etme gayesiyle yapılan re'y ile tefsiri engellemek olduğunu belirtmiştir. Ayrıca müellif lafızdan kopuk batınî te'villere, şeriate uymayan tefsir izahlarına da karşı çıkmıştır.

Hulasa olarak müellif dil kaidelerine uygun olsa da fâsid re'y ile tefsirin yasak olduğunu, ictihat şartlarına ve dil kaidelerine aykırı olmamak kaydıyla re'y ile tefsirin caiz olduğunu ve onda bir mahzur bulunmadığını belirtmiştir. Ancak yine de müellif, zâhirî manayı bırakıp da batınî manayı tercih edenlerin çokça yanlış düşüktüklerine de dikkat çekmektedir.

Müellifin kullandığı kaynaklar arasında Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i, Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediye*'si ve *Şerhu'l-Cezeriyye* gibi eserler bulunmaktadır.

Risale on varak olup Arapça yazılmıştır. 1277/1860 yılında Yenipazarlı Mehmed Efendi tarafından istinsah edilmiş bir nüshası Gâzî Hüsrev Beg Kütüphanesi, 964/2 numarada yer almaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MODERN DÖNEM MÜELLİFLERİ VE ÇALIŞMALARI

Osmanlı'da modern dönemin ne zaman başladığı konusunda farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte bizim ele aldığımız müellifler açısından baktığımızda, eserlerinde geleneksel yaklaşımlardan farklı yaklaşım ve değerlendirmelerin görülebildiği zaman dilimi olması bakımından XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısını modern dönem olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle çalışmamızın üçüncü bölümünde, bu yüzyıldan Osmanlı'nın yıkılışına kadar geçen sürede yetişen müellifler ve eserleri incelenmiştir. Bazı müelliflerin eserleri Osmanlı'nın yıkılışından sonra yazılmış olsa da müellifleri Osmanlı medreselerinde yetişmiş olmaları bakımından çalışmaya dahil edilmiştir.

3.1. PRİZRENLİ ABDURRAHİM FEDÂÎ EFENDİ

3.1.1. Hayatı

İsmi Abdurrahim b. Ali, mahlası Fedâî'dir. XIX. asrın ortalarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Prizren'de önde gelen varlıklı bir ailenin tek çocuğudur. Dedesi Maksud Bey ve babası Ali Bey, Prizren'in ileri gelen ve zengin şahsiyetlerindedir. Babası, Abdurrahim Fedâî'nin eğitimine oldukça önem vermiştir. İlk eğitimini Üsküp'te almış, ardından Ezher'de tamamlamıştır.³⁰⁴ Üçüncü dönem Melâmîliğinin kurucusu diye bilinen Muhammed Nûrû'l-Arabî³⁰⁵ Prizren'e yapmış olduğu bir ziyaret esnasında şehrin merkez camilerinden birinde dersler vermiş, Abdurrahim Fedâî de onun bu derslerinden etkilenerek ona hem biat etmek hem de öğrencisi olmak istemişti. Şeyh Muhammed Nûrû'l-Arabî Üsküp şehrindeyken biat meselesinde ısrar eden Abdurrahim Efendi'nin isteğine karşı olumlu cevap vermişti. Böylece Abdurrahim Efendi şeyhin baş halifesi ve sonra damadı da olmuştur. Ayrıca

³⁰⁴ İsmail Güleç, "Prizrenli bir vefî: Abdurrahim Fedâî ve Risâle-i İydiyyesi", *Balkan Studies II History & Literature*, ed. Deniz Ekinci vd. İstanbul: Cyril and Methodius University, s.47.

³⁰⁵ Mısırlı mutasavvıf (1813-1888). Bk. Nihat Azamat, "Muhammed Nûrû'l-Arabî", *DİA*, XXX, 560-563.

şeyh Muhammed Nûrû'l-Arabî ona “Fedâî” mahlasını vermiştir. Kendisi, Üsküp Medresesi’nde müderris olup aynı şehirdeki Melâmî tekkesinin de şeyhi idi.

Abdurrahim Efendi şer‘i ilimlerde sadece bir kez icazet vermiştir. Halifeleri arasında kurrâ hâfız olan Üsküplü Abdülehad Efendi, Beyazıt Camii vaizlerinden Hacı Hâfız Abdürraûf Efendi, Priştineli Yunus Efendi gibi isimler bulunmaktadır.³⁰⁶

Abdurrahim Efendi 1303/1885 yılında, aralarında Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin de bulunduğu kalabalık bir kâfile ile hacca gitmiştir. Dönüşte Süveyş kanalını geçtiklerinde Abdurrahim Efendi vefat etmiştir. Cenazesi gemiden çıkarılıp Ayn-ı Mûsâ denilen bir mahallede defnedilmiştir.³⁰⁷

3.1.2. Eserleri

Erken yaşta vefat etmesine rağmen Abdurrahim Fedâî Efendi, çoğunlukla tasavvufî konularla ilgili birkaç risale yazma imkanı bulmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: *Risale-i Vehbiyye*, *Kasîde-i Nûniyye*, *Şerh-i Sırrı “Ene'l-Hakk”*, *Hediyetü'l-Hacc*, *Terceme-i Beyân-ı Hakîkati'l-Melâmiyye*, *Risale-i İrâde-i Cüz'îyye*, *Kevser Suresi Tefsiri*.

3.1.3. Tefsir ile ilgili eserleri

Abdurrahim Fedâî Efendi Arapça ve işâri tefsir tarzı olarak Kevser sûresinin tefsirini yapmıştır.³⁰⁸ Abdülbaki Gölpınarlı bu eserle ilgili, “Abdurrahim Fedâî'nin ilim ve ihatası, tasavvuftaki rûsuhu tamamıyla bu tefsirde görülüyor” diye söylemektedir.³⁰⁹

3.1.3.1. Tefsîru Sûreti'l-Kevser

İlk bakışta risalenin Melâmîlerin ve özellikle Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin kullandığı kavramlar ve ibareler ile dolu olduğu görülmektedir.³¹⁰ Böylece “Ehâdiyyetü'l-Cem’”, “Merâtib-i Külliye”, “Zât-ı Ehâdiyye-i Muhammediyye” gibi kavramlar sık sık kullanılmaktadır. Ayrıca kendi değerlendirmelerinde vahdet-i vücûd

³⁰⁶ Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.309.

³⁰⁷ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 304.

³⁰⁸ Eserin bir nüshası, Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin yazdığı risaleler ile birlikte, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu'nda yer almaktadır. Bk. Fedai Abd-er-Rahim b. Ali, *Sûre-i Kevser Tefsîri*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 580, vr.12a-14b.

³⁰⁹ Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 305.

³¹⁰ Bk. Ali Bolat, Abdurrahim B. Ali Prizrenî ve Kevser Sûresi Tefsiri, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 12, Sayı 3, s. 34.

düşüncesinin izleri görülmektedir.³¹¹ Mesela “أعطيناك” tefsirinde müellif şöyle demektedir: “Ya Muhammed, senin ismin ve şahsın ve sûretin ve aynın zâtıyla zâhir olduğunda, hatta sen ben, ben sen oldum. Kim ki seni gördü beni gördü ve her kim ki Muhammed dedi Allah dedi ve kim ki Allah dedi Muhammed dedi”. Sûrenin diğer ayet-i kerimelerinde de bu tarz bâtinî tevillere yer verilmiştir. Nitekim الكوثر “şuûnât-ı zâtiyye ve tecelliyât-ı sıfâtiyye ve esmâiyye ve cemî’u’l-hazarâti’l-kesretiyye”, فصل “Zât-ı İlahîye ittisâl ve vuslat konusunda fâni ve bâki ol”, وانحر “vucudunu ve bedenini kurbân eyle, tâ ki benim zâtımdan gayrı senin vücûdunda eser kalmasın, إِنَّ شَانِكَ هُوَ الْأَبْتَرُ “kim ki senin kadrini (ki o da benim kadrim demektir) tanımadı ve bilmedi, ya Muhammed, o bir ebterdir, yani vücudu yok ve muhâldir. Sen, yâ Muhammed, nasıl ebter olursun ki sen benim hayatım ve kayyûmiyyetimle hayy-ı kayyûmsun” şeklinde tevil edilmiştir.

Risalenin aslı Arapçadır. 12 Zilhicce 1321/30 Ocak 1904 tarihinde meşâyih-i Melâmiyye'den Menlik³¹² Müftüsü Hacı Mustafa Efendi tarafından Türkçe tercümesi de yapılmıştır.³¹³

3.2. 2. PİRİŞTİNELİ³¹⁴ el-HAC İLYAS EFENDİ

3.2.1. Hayatı

El-Hac İlyas Efendi Priştine meşhur sakinlerinden Murad b. Süleyman Sipahi'nin büyük oğludur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemesine rağmen 1230-1235/1815-1820 yılları civarında doğduğu tahmin edilmektedir.³¹⁵ Ayrıca ona “Arnavut İlyas Efendi” de denirdi. Muhammed Zâhid el-Kevserî bu zâtı “allâme” olarak anmıştır. Yakovalı Ali Behram Efendi başta olmak üzere, Yerköylü Ali b. Muhammed, Cezayirli Mustafa b. Muhammed, Tırnovalı Abdurrahim b. Abdullah, Karahisarlı Muhamed b. İbrahim, Köstenceli Abdülhalim b. Muhamed Tahir Efendi ve diğer hocalardan ders almıştır.³¹⁶ Talebeleri arasında son Osmanlı şeyhülislamı Mehmed Nûri Efendi³¹⁷

³¹¹ Bk. Fedâi Abd-er-Rahim, *a.g.e.*, vr. 12a.

³¹² Selanik'e bağlı bir kaza.

³¹³ Bk. Ali Bolat, *Abdurrahim B. Ali Prizrenî ve Kevser Sûresi Tefsiri*, s.34.

³¹⁴ *Sicill-i Osmani*'de yanlışlıkla Kalkandelenli olduğunu yazmaktadır. Bk. *Sicill-i Osmani*, III, 796.

³¹⁵ *Sicill-i Osmani*'de (III, 796) vefatında yaşı yetmiş geçmişti denilmektedir.

³¹⁶ Mehmed Zâhid Kevserî, *et-Tahrirü'l-Vecîz fî mâ Yebtegîhi'l-Müstecîz*, Matbaatü'l-Envâr, Kâhire, 1360/1940-1941, s. 41.

³¹⁷ Bk. Tahsin Özcan, “Mehmed Nuri Efendi”, *DİA*, XXVIII, 503.

(v.1927), Beyşehirli Ahmed Nûri Efendi (v.1924)³¹⁸, Yakovalı Adem Nûri Efendi (v.1914)³¹⁹ ve Yakovalı Hacı Abdürrahim Efendi³²⁰ de bulunmaktadır. Tikveşli Yusuf Efendi onun ders arkadaşı³²¹ ve 1293-1325/1876-1907 seneler arasında Huzur Dersleri muhataplığında bulunan Ahıskalı Ali Rıza Efendi de onun bacanağıdır.³²²

İlyas Efendi'nin ismi 1299/1882 yılında Kirmasti Medresesi müderrisi olarak geçmektedir. Daha sonra 1304/1887 yılında Meclis-i Mesâlih-i Talebe Âzâsı olmuştur.³²³

Ayrıca Huzur Derslerine 1286/1869 senesinde hareket-i dâhil rütbesi ile başlayarak mûsıla-i Süleymaniye rütbesine kadar on dört sene boyunca (1286-1299/1869-1882) muhatap olarak katılmıştır. 1300-1306/1883-1889 yılları arasında ise Huzur Dersleri mukarrirliği de yapmıştır.³²⁴ Böylece Huzur Dersleri meclislerine yaklaşık yirmi yıl boyunca katılmıştır. Mukarrirlik yaptığı dönemde ona Mekke payesi de verilmiştir.

İlyas Efendi, 2 Receb 1307/22 Şubat 1890 tarihinde vefat etmiş ve Fatih Camii haziresine defn edilmiştir.³²⁵

3.2.2. Tefsir ile ilgili eserleri

3.2.2.1. Huzur Dersi Takrirleri

Priştineli İlyas Efendi Huzur Dersleri'nde mukarrirlik yaptığı sırada A'raf sûresi 156'ncı ayetinin tefsirini ele almıştır. İşlediği dersler 5 meclis halinde olup Ramazan 1302/ Haziran 1885 tarihini taşımaktadır.

وَكَتُبْنَا لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ قَالَ عَدَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ
وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَاكُنْهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ.³²⁶

³¹⁸ Bk. Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Huzur Hocalarından-Beyşehirli Ahmed Nûri Efendi*, Alemdar Ofset, İstanbul 2008, s. 35.

³¹⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 156.

³²⁰ *Huzur Dersleri*, II-III, 363; 1099-1100.

³²¹ Bk. Kevserî, *a.g.e.*, s. 41.

³²² *Huzur Dersleri*, II-III, 192.

³²³ Meşihat Arşivi, Dersiam Maaş Defterleri, nr. 51.

³²⁴ *Huzur Dersleri*, I, 114;144.

³²⁵ Fatih Haziresi, mezar taşı kitabesinde: “Hüve'l- Hallâkû'l-Bâkî, Fatih dersiamlarından Priştineli el-Hâc İlyas Efendi'nin ruhuna Fatiha” diye yazmaktadır. Bk. Mardin, *a.y.*

Müellif öncelikle bu ayetin önceki ayetlerle münasebetlerini ele alarak ayetin tefsirine başlamıştır. İsrailoğullarının buzağı heykeline tapma hadisesinden sonra Hz. Musa kavminden 70 kişi ile birlikte Cenab-ı Allah'ın hazır olmalarını emrettiği yere doğru giderlerken kendilerini müthiş bir deprem (recfe) yakalamıştı. Hz. Musa da bunun üzerine onların daha önce işledikleri günahlardan ötürü Allah'tan *فاغفر لنا وارحمنا وأنت خير الغافرين* diyerek mağfiret dilemiş ve bu esnada yukarıdaki ayette geçen duaları etmiştir. İlyas Efendi, bu şekilde Hz. Musa'nın önce mağfiret sonra da dünya ve ahiret iyiliği için dua etmesinde bir hikmet görmüş ve bunun nedenlerini açıklamıştır.

Daha sonra, ayette geçen kelimeler üzerinde durmuş ve bazılarını detaylı bir şekilde ele almıştır. Mesela “hasene”, “hüdna”, “seektubuhâ” gibi kelimelerde müfessirlerin farklı görüşleri ve dayandıkları delillere geniş bir şekilde yer vermiştir. Ayrıca kelimelerin anlamlarını zikrettikten sonra “nükte”, “fâide”, “istitrâd” ve “latîfe” gibi başlıklar altında belagat, nahiv ve beyan gibi tefsir ile bağlantılı ayrıntılardan bahsetmiştir.

Daha sonra müellif “Hulâsa Vechiyle Âyet-i Celîlenin Mazmûnu” başlığı altında ayette geçen önemli mesajları hulasa etmiştir. Ayrıca burada Ehl-i Sünnet itikadına göre, *(ورحمتي وسعت كل شيء)* ifadesindeki rahmetin her şeyi kaplaması hususunu ayet ve hadisler ışığında anlatmıştır.

Kullandığı kaynaklar Beyzâvî, Râzî, Zamahşerî tefsirleri yanında İsmail Konevî'nin Beyzâvî haşiyesidir.

Risalenin sonunda müellif İsmail Konevî'ye dayanarak Gâzî Osman Hân'ın Kur'ân-i Kerîm'e gösterdiği hürmete dair meşhur hikâyeye yer vermiştir.³²⁷ En son dersini Huzur Dersleri'nin âdetine göre Sultan II. Abdülhamid'e dua ile bitirmiştir.

Risalede soru ve cevap kısmı yoktur. Dokuz varaktan ibaret olup bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³²⁸

³²⁶ “Bize bu dünyada da âhirette de iyilik yaz! Şüphesiz biz sana yöneldik. Allah buyurdu ki: Azabıma dilediğimi uğrattım; rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır; ayrıca rahmetimi Allah korkusu taşıyanlara , zekâti verenlere ve âyetlerimize inanlara yazacağım.” A' râf 7/156.

³²⁷ Priştineli İlyas Efendi, *Huzur Dersi Takrirleri*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr.7317, vr. 8-9.

³²⁸ Priştineli İlyas Efendi, *a.g.e.*

3.3. YANYALI el-HAC ÖMER LÜTFİ EFENDİ

3.3.1. Hayatı

el-Hac Ömer Lütfi Efendi³²⁹ Yanya'da³³⁰ doğmuştur. Doğum tarihi ve tahsil hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ömer Efendi, Enderûn-i Hümâyûn'da hadis-i şerîf hocalığı yapmıştır.³³¹ Ayrıca Fatih civarında Otlukçu Yokuşu yakınında Abdürrahim Efendi Medresesi'nde de ders vermiştir. Talebelerinden biri Fatih Camii mucîzlerinden ve Huzur Dersleri muhataplarından Prizrenli Zeynelâbidîn Efendi'dir.³³²

1282-1293/1866-1876 yılları arasında Huzur-i Hümayûn derslerine muhatap olarak, 1294-1298/1877-1881 yılları arasında³³³ da mukarrir olarak katılmıştır.³³⁴ Muhataplık döneminde iptida-i dâhil rütbesinden başlayarak hâmise-i Süleymaniye rütbesine kadar ulaşmış, mukarrirliği esnasında ise Süleymaniye rütbesi müderrisi olarak devam etmiştir.³³⁵ Rebiulevvel 1299/Ocak 1882'de Medine-i Münevvere'de bulunan Medrese-i Mahmûdiyye müderrisliğine atanmıştır.³³⁶ Bir belgeye göre Ömer Lütfi Efendi 10 Receb 1314/14 Aralık 1896 tarihinde vefat etmiş ve Medine-i Münevvere'de defnedilmiştir.³³⁷

3.3.2. Tefsirle ilgili eserleri

Yukarıda da geçtiği gibi Yanyalı Ömer Lütfi Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in huzurunda altı defa Huzur Derslerinde mukarrirlik yapmıştır. Takrir ettiği derslere ait notları Mecmuatü'd-durûs³³⁸ veya Huzur Dersleri³³⁹ başlığı altında toplamıştır.

³²⁹ Yanyalı Ömer Efendi Arnavut asıllıdır. Bk. Yanyalı Ömer Lütfi Efendi, "1293 Ramazanı Huzur-ı Şâhâne'de Takrîr Edilen Tefsir Dersi", (nşr. Ebu'r-Rızâ zâde Rızâ), *Mekârim-i Ahlâk Dergisi*, İstanbul 1906, sayı 5, s. 35.

³³⁰ Bugün Yunanistan sınırı içinde yer alan Yanya (İoaninna) şehri hem Yanya vilayetinin merkezi hem de önemli bir Osmanlı ilmî merkezi idi. Özellikle XIX-XX yüzyıllar arasında şehrin müslüman sakinlerinin çoğu Arnavuttu. Bk. Kristaq Prifti, "Popullsia Myslimane në Ballkan në Fund të Shek. XIX dhe në Fillim të Shek. XX." *Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarë*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 1995, s. 159-161.

³³¹ Yanyalı Hacı Ömer Lütfi Efendi, *Huzur Dersleri*, Topkapı Sarayı Ktp. III. Ahmed kitaplığı, nr. 3525, vr. 1a.

³³² Zeynelâbidîn Efendi, Meşihat Arşivi, Dosya nr.183.

³³³ Mukarrir olarak ilk dersi 1293 yılındadır. Bk. Yanyalı Hacı Ömer Lütfi Efendi, *Mecmuatü'd-Dürûs*, Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, nr. 262, vr.1a.

³³⁴ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 114.

³³⁵ Mardin, *a.g.e*, I, 434.

³³⁶ Bk. BOA, TS. MA. E. 598 / 112.

³³⁷ Bk. BOA, Y. MTV., 149/33.

³³⁸ Yanyalı Ömer Lütfi, *Mecmuatü'd-Dürûs*, Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, nr. 262.

³³⁹ Yanyalı Hacı Ömer Lütfi Efendi, *Huzur Dersleri*, Topkapı Sarayı Ktp, III. Ahmed kitaplığı, nr. 3525

3.3.2.1. Mecmûatü'd-Durûs

Yanyalı Ömer Efendi altı sene mukarrirlik yaptığı dönemde A'raf suresinin 31, 35, 50, 51, 65, 66, 67, 78-79, 90-92'nci ayetlerinin tefsirini etmiştir.

Ders metni Türkçe,³⁴⁰ soru cevap kısmı ise Arapça'dır. Soru cevap kısmında yaklaşık 134 soru ve cevap yer almaktadır. Bazı derslerin sonunda dualar da vardır. Soru cevap kısmına bakıldığında daha fazla dil ayrıntıları, Beyzâvî ve Râzî tefsirlerinden farklı görüşler, nüzûl sebepleri ve usûl konularına dair meseleler dikkati çekmektedir. Diğer bir ifade ile dersin münazara kısmı, âlimler için ve ileri seviyede ilmî bir nitelik taşımaktadır. Böylece diğer Huzur Derslerinde olduğu gibi bu kısım tefsir olmaktan ziyade, âlimler arasında ilmî tartışmalara bir sahne olarak değerlendirilmiştir.³⁴¹

Metin kısmında müellif önce ayetlerin manasını icmâlen vermiştir. Nüzûl sebebini zikrettikten sonra işlediği ayetler ve önceki ayetler arasında irtibat kurmuştur. Ardından ayetteki kelimelerin hem lugavî manalarına hem de o kelimeler hakkındaki tefsir görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca benzer ayetler ile bu ayeti açıklayıcı mahiyette hadislerle, usûl konularına ve hikâyelere temas etmiştir.

Mesela 31'nci ayetinin tefsirinde nüzûl sebebi ile ilgili Benî Âmir kabilesinin Cahiliye döneminde hac ibadeti esnasında Kabe'yi çıplak tavaf ettikleri ve bazı yiyecekleri kendilerine haram kıldıklarını anlattıktan sonra 29'ncü ayet ile arasındaki münasebetleri ele almıştır. 29'ncü ayette müminlere adaletle yaşama ve namaz kılmanın emrolunduğu, 31'inci ayette ise namazda sıhhatin sağlanması için gerekli yerlerin elbise ile örtülmesi ve yaşamda adaletin sağlanması için vücudun elbise ve yiyecek-icecek muhafazasının emredildiği vurgulanmıştır.³⁴² Sonra ayet-i kerimedeki kelimelerin manalarını hem sebeb-i nüzûl hem de önceki ayetle münasebetlerini kurarak tek tek anlatmıştır. Yine yiyecek-icecek konusunda müfessirlerin görüşlerini, konu ile ilgili

³⁴⁰ Sultan II. Abdülhamit devrinin (1292-1326/1875-1908) ortalarına kadar ilim dili Arapça ile icra edilen bu dersler, 1315/1898 Ramazan'ından itibaren, derslerden daha çok kişinin faydalanması için gelen bir emir doğrultusunda, bazı mukarrirlerce Türkçe birer nüsha şeklinde tedvin edilmiştir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 862.

³⁴¹ Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 220-222.

³⁴² Daha geniş bilgi için bk. Aydın Temizer, "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil Ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I , II," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, Sayı: 28 (2013/2); C. XVII, Sayı: 31 (Haziran 2015).

hadisler ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden hikâyeler zikrederek ele almıştır.³⁴³ Ayrıca müellif zünnar, şapka ve batıdan gelen diğer kadın kıyafetlerine karşı hem tepkisini göstermiş hem de bu meselede yetkililerin sorumluluğunu dile getirmiştir.³⁴⁴ Aynı şekilde müellif yiyecek-içecek konusunda bu ayet-i kerime ve ona bağlı nebevî hadislerde dile getirilen yeme içme ile ilgili esasların tıp ilmine uygunluğu konusunda bazı bilgilere yer vermiştir.

Müellif eserde sade bir dil kullanmıştır. Bu da onun eseri geniş halk kitleleri için yazdığını göstermektedir. Eser sistematik açıdan son derece tertiplidir.

3.4. İLBASANLI ALİ MURTAZA B. HASAN EFENDİ

3.4.1. Hayatı

1251/1835 yılında İlbasan şehrinde doğmuştur. İlbasan'da sadece Köşe Medresesi adıyla tek medrese bulunduğundan büyük ihtimalle bu medresede tahsil görmüştür. İstanbul'a gelerek Sultan Bayezid-i Velî Han Medresesi'nde eğitimini tamamlamıştır.³⁴⁵ Kendisi İstanbul'da Kazasker Dağıstanlı Hocasâde Muhyiddin Efendi'den³⁴⁶ ders aldığını zikretmektedir.³⁴⁷

Şer'iyeye sicillerinden anlaşıldığına göre 1299/1881 yılından itibaren Fatih, Baş Tetimme Bahr-i Sefîd Medresesi'nin müderrisi olarak göreve başlamıştır.³⁴⁸ Ayrıca 1308/1890 yılından itibaren Sultan II. Abdülhamid döneminde Huzur-ı Hümayûn Derslerine hemşehrileri İlbasanlı İbrahim Hakkı Efendi ve İlbasanlı Seyyid Abdülkerim Mâhir Efendi ile beraber muhatap olarak katılmıştır.³⁴⁹

Ali Murtaza Efendi tefsir alanında olduğu gibi hadis alanında da meşhur olmuştur. 1 Safer 1293/27 Şubat 1876 tarihli Sultan Abdülaziz'e hitaben yazılmış bir arzuhalde, bazı Fatih dersiamlarıyla birlikte Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan

³⁴³ Bk. Yanyalı, *Mecmuatü'd-Dürûs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı, 262. vr. 2a-2b.

³⁴⁴ Yanyalı, *a.g.e.*, vr. 5a.

³⁴⁵ Bk. Yahya Karakaya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese Yoklama) Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2016, s. 49.

³⁴⁶ Dağıstanlı Muhyiddin Mehmed Efendi Hocasade'dir. Rumeli kazaskerliğini de alarak reisülulemâ oldu. Bk. *Sicilli Osmani*, IV, 347.

³⁴⁷ İlbasanlı Ali Murtaza, *Zübdetü'l-Besmele*, Süleymaniye Ktp., Nurosmaniye, nr. 4575. İç kapakta.

³⁴⁸ Meşihat Arşivi, Dersiam Maaş Defterleri, nr. 124.

³⁴⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 151.

Camii'nde Salı ve Cuma günleri Buhârî-i Şerîf okutmak üzere buhârîhânlık görevinin ihdas edilmesi talebinde bulunanlar arasında onun ismi de geçmektedir.³⁵⁰

Huzur Dersi kayıtlarına göre Ali Murtaza Efendi 1316/1898 yılında vefat etmiştir.³⁵¹

3.4.2. Tefsirle ilgili eserleri

3.4.2.1. Zübdetü'l-Besmele

Ulaşabildiğimiz kadarıyla Ali Murtaza Efendi'nin tefsir ile ilgili *Zübdetü'l-Besmele*³⁵² adında tek bir risalesi vardır.

Müellif, risalenin isminden de anlaşıldığı gibi Besmele lafzını nahiv, sarf, belagat, beyan, usûl, mantık, kelam, fıkıh ve havassu'l-Kur'ân gibi ilimler açısından ele alıp tahlil etmiştir. Cer harfinden (ب) başlayarak Besmeledeki kelimeleri uzunca ve ayrıntılı bir şekilde yukarıda zikredilen ilimlere göre anlatıp farklı görüşlere yer verdikten sonra kavî-i muhtârî da belirtmiştir.

Risalenin sonunda müellif Besmele'nin havas ve esrarı ile ilgili Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inden aldığı birçok hadis, hikâye, salihlerin sözleri ve dualara yer vermiştir.

Kullandığı kaynaklar arasında Şevkânî, Kurtubî, Râzî, Zamahşerî, Beyzâvî ve Ebussuûd Efendi'nin tefsirleri, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Haşiyetü'l-Keşşaf*¹, Ebu Said el-Hâdimî'nin *Şerhu'l-Besmele*'si, *Fetâva-i Tatarhâniyye*, *Mişkâtü'l-Envâr*, *Dekâiku'l-Ahbâr fi Zikri'l-Ceneti ve'n-Nâr* gibi tefsir, hadis, fıkıh ve mev'ize türünde eserler bulunmaktadır.

Bu risale Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 624 numaralı ruhsatnamesi ile 1 Cemaziyelevvel 1305/14 Şubat 1888 tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Eser Arapça olup 35 sayfadan ibarettir. Bu risale bazı kataloglarda *Risâletü'l-Besmele* veya *el-Hulâsa fi'l-Besmele* isimleriyle de kayıtlıdır.

³⁵⁰ Bk. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve E-Kaynaklar Kütüphanesi, nr. 40.

³⁵¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 151.

³⁵² İlbasani Ali Murtaza, *Zübdetü'l-Besmele*, Süleymaniye Ktp, Nurosmaniye, nr. 4575.

3.5. DEBRELİ HOCA ABDÜLKERİM EFENDİ

3.5.1. Hayatı

Abdülkerim b. İbrahim Efendi Debre-i Bâlâ'ya bağlı, Rekkalar kazası, Tırniçe (Tërnice) köyünde³⁵³ doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. Yüksek eğitimini İstanbul'da Reisülkurrâ Mısırlı Hüseyin Hüsnü Tantâvî ve Hacıoğlu Pazarcıklı Hâfız Şeyh Ahmed Hulûsî Efendilerden ders alarak tamamlamıştır. Abdülkerim Efendi Fatih ilçesine bağlı Halıcılar Köşkü Sokağı'ndaki Molla Şerefettin Cami-i Şerîfi'nin müezzinliğini yapmıştır. "Rumeli muallimi ve Dersiam Hoca Abdülkerim" diye de anılmıştır.³⁵⁴ Vefat tarihi hakkında da herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak *Mîzânü'l-Hurûf* adındaki eserini 1 Recep 1305/14 Mart 1888 tarihinde tamamladığına göre bu tarihte hayatta olduğu kesindir.

3.5.2. Kur'ân ilimlerine dair eserleri

Debreli Abdülkerim Efendi'nin en önemli eseri *Mîzânü'l-Hurûf ve Şifâü'l-Ebdân* adlı risalesidir. Müellifin belirttiğine göre³⁵⁵ bu risalede ele almadığı bazı konulara *Mürşidü'l-Kârî* adındaki eserinde daha detaylı bir şekilde yer vermiştir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre müellifin *Mîzânü'l-Hurûf* eserinde ele aldığı konuları daha geniş ve farklı mezhep görüşlerine yer vererek anlattığı *Mürşidü'l-Kârî* adında ikinci bir eseri daha vardır. Ancak bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

3.5.3. Mîzânü'l-Hurûf ve Şifâü'l-Ebdân

Bu risale Osmanlı döneminde özellikle mektep tedarikatında yaygınlaşan Karabaş Tecvidi'nin Türkçe olarak kısmî bir şerhidir. Müellif risaleyi mukaddime, tecvid kuralları, Karabaş Tecvidi'nin şerhi ve hatime olmak üzere dört kısım halinde tertip etmiştir. Eserin mukaddime ve dîbacesi oldukça mufassaldır. Müellif dîbacede, müezzin olması hasebiyle, birçok talebe, arkadaş veya insanın namazları esnasında lahn-i celî ile kıraet ettiklerine şahit olduğunu söylemektedir. Onun için bu hataları ve özellikle lahna dikkat çekmek ve hataları düzeltmek amacıyla talebelere ve Müslümanlara ilmi bir

³⁵³ Tırniçe köyü 1913 yılında Sırplar tarafından işgal edilip daha sonra yakılmıştır. Sakinleri ise Arnavutluk'a ve Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bk. *Şhiptarët e Rekës së epërme përballë sfidave të kohës*, Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zuferi, Universiteti i Evropës Juglindore, Gostivar-Shkup 2014, s. 52.

³⁵⁴ Bk. Debreli Hoca Abdülkerim Efendi, *Mîzânü'l-Hurûf ve Şifâü'l-Ebdân*, Süleymaniye Ktp, Tahir Ağa Tekkesi, nr. 762.

³⁵⁵ Debreli Hoca Abdülkerim Efendi, *a.g.e.*, s. 7.

risale bırakmak üzere, insanların çeşitli muamelelerinde mizanın önemli konumunu vurguladıktan sonra, *Mîzân* adlı bu eserini kaleme almıştır. Yine mukaddimede müellif nefes, ses, harf, harf mahreci, sıfat mahreci gibi kavramları ele almış ve sade bir dille anlatmıştır.

Dibaceden sonra müellif tecvide dair otuz iki adet mesele ele almıştır. Meseleler arasında tecvidin konusu ve faziletleri, müteallimin ve muallimin özellikleri, tecvidin meşhûr hükümleri, lahn-i hafî, lahn-i celî ve konu ile ilgili yaygın hatalar gibi hususlar yer almaktadır. Müellif ara sıra konuları soru ve cevap şeklinde anlatmıştır. Eser oldukça geniş ve düzenli bir tecvid kitabı sayılmaktadır.

Debrelî Abdülkerim Efendi bu risalesini 1 Recep 1305/14 Mart 1888 tarihinde tamamlamıştır. Risalenin bir nüshası Maarif Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatıyla Urfalı Hacı Halil Efendi Matbaası'nda 4 Recep 1305/17 Mart 1888 tarihinde ve diğer bir nüshası 15 Şaban 1326/12 Eylül 1908 tarihinde hüsn-i hat muallimi Hüseyin Hüsnü Radoviştevî Efendi tarafından istinsah edilip Hulusi Efendi Matbaası'nda basılmıştır.

3.6. YANYALI HÂFİZ REFÎ' EFENDİ

3.6.1. Hayatı

Abdüssamed Refî' Efendi, Hâfız Refî' diye meşhurdur. Babası Yanya müftülerinden Mehmed Vehbi Efendi'dir. 1257/1841 yılında Yanya'da doğmuştur. Memleketinde sıbyan mektebi ve rüşdiyeyi bitirdikten sonra Kur'ân-ı Kerim'in hıfzını da tamamlamıştır.

Dersaadet'e gelerek önce Fatih'te, sonra Haseki'de Bayram Paşa Medresesi'nde Dağıstanlı Hocazâde Muhyiddin ve sonra büyük kardeşi Ahmed Fahrüddin Râzî Efendilerden ders almıştır. Abisinin vefatı sebebiyle icazetname alamamıştır.

1284/1868 yılında Mekteb-i Sanâyi Arapça muallimliğine atanmıştır. 1285/1869 yılında Mekteb-i Sultanî'nin açılışını müteakip Türkçe dersi, sonra aynı mektepte otuz yıldan fazla sarf, nahiv ve akaid dersleri vermiştir. Ayrıca Fener ve Taksim Rum Mektepleri'nde de Türkçe dersi vermiştir. Eyüp'te Bostan İskeleyi'ndeki Nakşiyye Tarikatı şubelerinden Hâlidîye Tekkesi'nin şeyhliğini de yapmıştır.³⁵⁶

³⁵⁶ Bk. Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeylî*, XIV, 133.

Rütbe-i Sâlise, Beşinci Mecîdi nişanı ve İzmir payesi ile taltif edilmiştir.³⁵⁷

Hâfız Refî' Efendi 12 Şevval 1320/12 Ocak 1903 tarihinde vefat etmiştir.³⁵⁸ Mezarı Eyüp'te Kaşgâri Dergâhı'ndadır.

3.6.2. Eserleri

Hâfız Refî' hayatı boyunca müderrislikle meşgul olmasına rağmen tercüme ve telif olarak birkaç eser bırakmıştır. Bu eserler şunlardır:

İntisab ettiği Tarikat-ı Nakşibendiyye'ye dair *Rehber-i Hak* adlı risalesi, Mekteb-i Sultânî'de akaid dersinde işlediği Ali el-Ûşi el-Fergâni'nin *Kasîde-i Emâli* adlı eserinin tercümesi, Arap sarfına dair *el-Muhtasar* adlı risalesi, astronomi, peygamberler tarihi ve tasavvufî öğütlere dair meşhur İshak Hoca'nın *Vahdetnâme*'sinin tercümesi, *en-Nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâtî'l-Arbâîn ve Ahsenü'l-Hadîs fi'l-Ehâdisi'l-Arbâîn* ismiyle Okçuzâde Mehmed Efendi'nin *Âyât-i Arbâîn ve Ehadîs-i Arbâîn* eserlerinin tertibi ve neşri, *Tecvid* adlı risalesi, Yunan filozoflarından Ezop ve diğer kaynaklardan faydalanarak Arapça ve Türkçe'ye tercüme ettiği *Edebiyat ve Hikâyât-ı Garîbe* adlı risalesidir. Ayrıca *Elifbâ-i Osmanî* ve Avram Maliakas ile beraber *Lisân-ı Yunani ile Mübeyyen Arabî, Fârisî ve Türkî Elfâzı Havî Mecmau'l-Lugât* adıyla bir lügat hazırlamıştır. Bu eserlerin tamamı matbudur. Osmanlı Arşivi'nin bazı belgelerine göre Hâfız Refî'nin *Şevâzz-ı İmlâ ve Tarîh-i Tabîû* adında basımına izin verilmiş iki risalesi daha vardır.³⁵⁹ Ancak bu ikisine ait herhangi bir nüshaya ulaşamadık.

3.6.3. Tecvid ile ilgili çalışmaları

3.6.3.1. Tecvid

Hâfız Refî' Efendi büyük ihtimalle bu risaleyi Mekteb-i Sultânî öğrencilerine ders kitabı olarak hazırlamıştır. Ancak bir belgeye göre bazı nedenlerden dolayı Mekteb-i Sultânî'de değil de iptidaiye mekteblerinde okutulması uygun görülmüştür. Mekteb-i Sultânî'de ise, eskiden olduğu gibi Karabaş tecvidinin okutulmasına devam edilmiştir.³⁶⁰

³⁵⁷ Bk. BOA, DH. SAİD. d, 135/243.

³⁵⁸ Hafız Refî' Efendi'nin hayatı ile ilgili özel dosyasına bk: BOA, MF. MKT., 682/64.

³⁵⁹ Bk. BOA, MF. MKT., 17 / 89.

³⁶⁰ Bk. BOA. MF. MKT., 228 / 12.

Risalenin mukaddimesinde harekeler (üstün, esre, ötre), tenvîn, nûn-i sâkin ve med harfleri ile ilgili bazı ön bilgiler ve örnekler verilmiştir. Sonra sıra ile meddin kısımları, nûn-i sâkin ve tenvînin hükümleri ve sonunda Hafs kıraatine göre bazı harflerin ve lafızların telaffuz şekli gibi bilgilere yer verilmiştir. Risale 21 kısa ders şeklinde tertip edilmiş olup 18 sayfadan ibarettir. Risalenin kapağında “Maarif Nezaret-i Celilesi’nin 647 numaralı ruhsatnamesine hâiz olup umûm iptidaiye mekteplerinin programına idhâl olunmuştur” ifadesi yazmaktadır.³⁶¹ Risale 1309/1892 yılında basılmıştır.

3.7. PREVEZELİ ÂBİDİN PAŞA

3.7.1. Hayatı

İsmi Âbidîn b. Ahmed b. Zeynelâbidîn’dir. Bazı kaynaklarda Zeynelâbidîn Paşa da diye geçmektedir.³⁶² Arnavutların Dino sülalesine mensup olması nedeniyle soyadı kanunu çıktıktan sonra torunları da Dino soyadını almıştır.³⁶³ 5 Rebiulevvel 1259/5 Mart 1843 tarihinde Preveze³⁶⁴ şehrinde doğmuştur. Babası Arnavutluk Çam³⁶⁵ kabilesinden aslen Filatlı olup Preveze şehrine yerleşmiştir. Annesi Saliha Hanım ise Margılıç Çapar kabilesindedir. Tepedelenli Ali Paşa’dan³⁶⁶ ve Bekir Ağa’dan³⁶⁷ kalan konak ve sekiz tane çiftlik padişahın iradesiyle babasına verilmiştir.³⁶⁸

Âbidîn Paşa memleketinde çok iyi bir tahsil görmüştür. Önce özel hocadan, sonra Preveze Kaleiçi Mektebi’nde ve daha sonra şehirde bulunan medresede ve Yanya Rum Zosimea Kolejinde okumuştur. Ayrıca Prevezeli Osman Efendi’den ders görmüştür. Arnavutça, Arapça, Farsça, Yunanca, Fransızca ve İtalyanca dilleri yanında hesap, coğrafya, kozmografya, hukuk, felsefe, fen bilimleri ve idare gibi ilimleri de tahsil etmiştir.³⁶⁹ 1279/1863 yılında İstanbul’a giderek devlet hizmetine girmiş, ilk önce

³⁶¹ Bk. Hâfız Refî’, *Tecvid*, Mahmud Beğ Matbaası, Dersaadet, Recep 1309/Ocak 1892.

³⁶² Bk. Zeynelâbidîn Paşa’nın özel dosyası: BOA. DH. SAİD. d., 1/252.

³⁶³ Gezeteci ve ressam Âbidîn Dino, Âbidîn Paşa’nın torunu olup bu ikisi farklı kişilerdir.

³⁶⁴ Osmanlı döneminde Yanya vilayetine bağlı Adriyatik Denizi kıyısında bulunan bir şehirdir. Bugün ise Yunanistan’a bağlıdır.

³⁶⁵ Çamlılar, Yunan soykırımından önce eski Güney Arnavutluk (bugün Yunanistan sınırları içinde) Çamlık (Çameriya) bölgesinin sakinlerindedir.

³⁶⁶ Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa, devlet tarafından âsi ilân edilip 1822 yılında öldürüldü. Bk. Kemal Beydili, “Tepedelenli Ali Paşa”, *DİA*, XL, 476-479.

³⁶⁷ Bekir Ağa, Tepedelenli Ali Paşa’nın komutanıdır.

³⁶⁸ Âbidîn Paşa, *Saâdet-i Dünya*, Vilayet Matbaası, Rodos, 1312/1894, s.153-154.

³⁶⁹ Bk. BOA. DH. SAİD. d., 1/252; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, I, 161.

Sultan Abdülaziz'in muhâfızı olarak çalışmıştır. Daha sonra Preveze ve Narda mutasarrıf muavinliği, merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulundu. Sırasıyla İzmir Hukuk Temyiz Meclisi reisliği, Hukuk Komisyonu başkanlığı, Tekfurdağı ve Varna mutasarrıflığı, İstanbul borsa komiserliği, Diyarbakır, iki defa Sivas, Selânik, Adana, Ankara ve son olarak Cezâyir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz adaları) valiliğine tayin edildi. Ölümünden az önce Yemen ıslahatı görüşmeleri için Rodos'dan Yıldız Sarayı'na çağrılarak Yemen komisyonu başkanlığı görevi verilmiştir.

Ayrıca İstanbul borsa komiserliği yanında Osmanlı-Rusya savaşından sonra (1877-1878) Arnavutların da yoğun yaşadıkları Osmanlı topraklarını korumak için Sultan II. Abdülhamid tarafından Yanya vilayetine gönderilmiştir.³⁷⁰ 1880 yılında üç ay Hariciye nâzırlığı da yaptı. Sultan II. Abdülhamid'in emriyle iki dereceli mebûs seçimleriyle ilgili bir nizamname taslağı hazırlamıştır.³⁷¹

Yaptığı görevler esnasında başarılı olmuş ve tarih kayıtlarına göre hem devletten hem de halktan güzel övgüler kazanmıştır.³⁷² Paşa'nın Murassa Osmanî, Birinci Mecidî, Gümüş İmtiyaz madalyaları yanında yabancı devlet nişânları da vardır. Eşi Ümmü Gülsüm hanımefendi de Şefkat Hümayün Birinci Rütbe nişanı ile taltif edilmiştir.³⁷³

Vefat edene kadar Sultan II. Abdulhamid'in sadık adamlarından biri olarak bilinmektedir. Padişaha hep "Halîfe-i Sultân-i risâlet, meded-rês³⁷⁴-i âlem-i İslâmiyyet, üstâd-ı azîm-i siyâset, veliyy-i ni'met bâ-minnet, âli'l-menkıbet, es-Sultan el-Gâzî Abdülhamid Hân-ı Sâni" diye hitap ediyordu.³⁷⁵ Ancak Bahr-i Sefid valiliği esnasında, 24 Cemazievvel 1313/12 Kasım 1895 tarihinde Abdülhamid'e yazdığı bir mektupta onun Hariciye Nezareti'nden sonra tekrar vali olarak tayin edilmesi kendisini son derece üzmüş ve Rumeli Genel Müfettişliğine gönderilmesini istemiştir.³⁷⁶

³⁷⁰ Âbidîn Paşa, *a.g.e.*

³⁷¹ Bk. İskender Pala, "Âbidîn Paşa", *DİA*, I, 310.

³⁷² Bk. İsa Çelik, *Âbidîn Paşa (1259/1843-1324/1906)'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2001, s. 40-43.

³⁷³ BOA. DH. SAİD. d., 1/252.

³⁷⁴ Yardımı ulaştıran.

³⁷⁵ Bk. Âbidîn Paşa, *Terceme ve Şerhi Kasîde-i Bürde*, Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul 1324, s. 2-3.

³⁷⁶ Bk. *Meşhur Valiler*, haz. Hayri Orhun, Mehmet Belek, Celal Kasaroğlu, İçişleri Bakanlığı Merkez Valiler Bürosu, Ankara, 1969, s. 29; 31-32.

Âbidîn Paşa İstanbul Merkez Efendi Dergâhı Halvetî³⁷⁷ Postnişini Nûreddin Efendi'ye intisap etmiştir. Güzel ahlâkı, mümtaz faziletleri, dindarlığı ve istikametiyle meşhurdu.

15 Rebiulevvel 1324/9 Mayıs 1906 tarihinde Yemen ıslahatı görüşmeleri esnasında kalp krizi neticesinde vefat etmiş, Fatih haziresinde Gâzî Osman Paşa'nın türbesinin bitişiğinde defnedilmiştir.³⁷⁸ Yanında abisi Veysel Dino Paşa da yatmaktadır.

Müellif, Türkçe, Arapça, Farsça, Arnavutça, Yunanca, Fransızca konuşup yazabildiği gibi bu dillerin edebiyatına da vâkıftı. İstanbul'da neşredilen Neologos gazetesinde Yunanca yazı ve şiirleri yayınlanmıştır. Ayrıca yazıları Paris'te Silogos diye bilinen Cemiyet-i İlmiye tarafından da övgü almıştır.³⁷⁹

3.7.2. Eserleri

Âbidîn Paşa başarılı bir devlet adamı olmasının yanında bir âlim ve edip olarak da nitelendirilmektedir. O, Osmanlı'nın son günlerinde hem siyaset ve devlet işleri hem de ilim ve edebiyat alanında başarılarla imza atmış örnek kişilerden birisidir. Herhalde gördüğü eğitim yanında bu konuda kendisinin altı dil bilmesi de etkili olmuştur.

Yazdığı eserlere baktığımızda kendisinin tasavvuf, tefsir, nahiv, sarf ve diğer dinî ilimler yanında edebiyat ve iktisat (borsa işleri) gibi farklı konularda da meşgul olduğunu görmekteyiz.

Âbidîn Paşa'nın en büyük ve ona şöhret kazandıran eseri *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*'dir. Müellif bu eserde Mesnevi'nin birinci cildini altı cilt halinde tercüme ve şerh

³⁷⁷ Bazı kitaplarda Âbidîn Paşa'nın mürşidi şeyh Nureddin Efendi'nin ismi zikredildiğinde "Halvetî şeyhi" ifadesi yanlışlıkla "Alevî şeyhi" şeklinde okunmuştur. Ona dayanarak da Âbidîn Paşa ve Dino kabilesinin Alevî oldukları iddia edilmiştir. Bk. Niko Stylos, *Preveziani Abedin Pasha Dino- Poezitë e tij greqisht dhe Dinat (Dinot)*, Botimet "Pa Kufinj" Mulheim A. D. R., 2013, s.37.

³⁷⁸ Türbe üzerindeki kitâbede şöyle yazmaktadır: "Eâzim-i vükelâ ve vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden ve Arnavutluk Hânedânından Dînozâde Âbidîn Paşa'nın türbe-i şerifesidir". Mezar şâhidelerindeki kitabe ise: "Hüve'l-Bâkî. Uzemâ-yı hükemâ-yı millet-i İslâmiyye ve kudemây-ı vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden şârih-i *Kasîde-i Bürde* ve *Mesnevî-i Mevlâna*, sâhib-i *Meâlî-i İslâmiyye* ve *Sâadet-i Dînyâ*, şâir-i güzîde zekâ Nâzır-ı umûr-i hâriciyye sâbıkan Âbidîn Paşa'nın rûh-ı pür-fütûhu Cinân-ı cinânda hem-bezm-i Cenâb-ı Seyyid-i beşer vücûd-i kudsiyyet-nümûdu bu câ-yı câvidâni-nümâda mütevâri-i türâb-ı mağfiret makarrıdır. Müşarünileyh Arnavutluğun Çam kabîle-i asliyesine, pederinden Dino, vâlidesinden Çapar hânedânlarına mensup idi. Ey zâir-i rikkat nihâd te'lif ve tanşit-i kulûba hasr-ı nakdiye-i hayât eden bu ruhperver rûhâniyet eser-i vezîr-i âsaf nazîre kemâl-i huzûr ve safvetle bir rahmet okuyup hâtırasını yâd ve ruhunu şâd eyle". Bu kitabelerin çözümünü yapıp bize lutfedene Müfit Yüksel Beyefendi'ye teşekkür ederim.

³⁷⁹ Bk. *Meşhur Valiler*, s. 30-33; Âbidîn Paşa, *Kaside-i Bürde Tercüme ve Şerhi*, Kütüphane-i İrfan, İstanbul Kütüphane-i İrfan, Mahmûd Beğ Matbaası, İstanbul 15 Ağustos 1321/28 Ağustos 1905, s.4-5.

etmiştir. Eserde, müellif o günün siyasi ve ictimâî olaylarını da aydınlatmaya çalışmıştır.³⁸⁰

Müellifin bir diğer eseri *Kasîde-i Bürde Terceme ve Şerhi*'dir. Busîri metnini kısaca tercüme ettikten sonra beyitlerin manasını ve nadir kullanılan kelimelerinin anlamlarını vermiştir. Bu eser 168 sayfa olarak basılmıştır.³⁸¹

Saâdet-i Dünya adlı eserinde ise müellif güzel ahlâk ve Allah'ın bu hayatta insana verdiği hikmetler ve nimetlerden bahsetmiştir. Bu eserde “yaratılış” nimetini ele alırken, müellif yeni çıkan Darwinizm teorisini anlatmış ve bâtil bir teori olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.³⁸² Eserin sonunda Avrupa'nın meşhur şairlerini zikrettikten sonra çok sevdiği Mevlâna Celaleddin-i Rûmî ve Molla Câmî, Fuzûlî, Sâ'dî ve Erzurûmî İbrahim Hakkı gibi büyük İslam şairlerinin bazı beyitlerini nakletmiştir.³⁸³

Nahiv ile ilgili *Türkçe Nahv-i Arabî* isimli bir eseri de vardır. Bahr-i Sefîd valisi iken 1312/1895 yılında yazmıştır.³⁸⁴

İstanbul Borsa komiserliğini yaptığı sırada borsa ve borçlar ile ilgili *Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât* adlı bir eser yazmıştır. Eserde faizle borç alma ve Osmanlı borçları ile ilgili meseleler yer almaktadır. Müellifin ilk eseri olup 1291/1875 yılında basılmıştır.

Müellifin, *Meâlî-i İslamiyye* ve *Âlem-i İslamiyyet: Müdafaâ* isimli iki eserini daha geniş tanıtacağız.

3.7.3. Tefsir ile ilgili eserleri

Âbidîn Paşa'nın tefsirle ilgili, biri Kur'ân'nın tercüme ve tefsiri niteliğinde *Meâlî-i İslamiyye*, diğeri de Mısırlı bir papazın Kur'ân ayetleri hakkında serdettiği şüphelere reddiye olarak yazdığı *Âlem-i İslamiyyet: Müdafaâ* adında iki eseri vardır.

3.7.3.1. Meâlî-i İslâmiyye

Bu eserde müellif İslam dîninin üstünlüğünü ayet-i kerimeler ile anlatmıştır. Âbidîn Paşa'nın *Meâlî-i İslamiyye* adlı eseri baştan sonuna kadar bir tefsir kitabı sayılır.

³⁸⁰ Bk. İsa Çelik, *a.g.e.*

³⁸¹ Bk. Âbidîn Paşa, *Terceme ve Şerhi Kaside-i Bürde*, İrfan Kütüphanesi, 1324/1906.

³⁸² Bk. Âbidîn Paşa, *Saâdet-i Dünya*, Vilayet Matbaası, Rodos 1312, s. 15-18.

³⁸³ Bk. Âbidîn Paşa, *a.g.e.*, s. 132-152.

³⁸⁴ Âbidîn Paşa, *Türkçe bir Tarz Nevin Nahv-i Arabî*, Vilayet Matbaası, Rodos 1312.

Müellif bu eserde 53 farklı sûreden seçilmiş 171 ayetin tefsirini yapmıştır. Tefsiri yapılan sûreler ve ayetler şunlardır: Bakara 2/115, 195, 216, 249, 268-269, 286; Âl-i İmrân 3/142, 145-146, 159, 169, 200; Nisâ 4/79, 110, 114, 135; Mâide 5/15-16, 32, 54, En'âm 6/11-12, 15-17, 59, 93, 102-103, 116; A'râf 7/30-31, 198-199; Enfâl 8/17, 40, 45-46; Tevbe 9/20-22, 51, 104; Yûnus 10/25-26, 56-57, 106; Hûd 11/114; Yûsuf 12/87; Ra'd 13/28-29; İbrahim 14/7, 24-27, 31; Hicr 15/14-15; Nahl 16/90, 119, 125-128; İsrâ 17/11, 23-24, 85; Kehf 18/119; Meryem 19/95; Hac 22/77; Mü'minûn 23/51, 117-118; Nûr 24/22, 35; Furkan 25/70; Şuarâ 26/213-220; Kasas 28/77, 83, 88; Ankebût 29/45, 69; Rûm 30/20-24; Lokmân 31/17-19, 22, 34; Secde 32/17, 30-31, 34-35; Ahzâb 33/27, 56, 72; Sebe' 34/2, Fâtır 35/10; Yâsîn 36/77-79; Zümer 39/9-10, 18, 22, 33-37, 53, 61-63; Şûrâ 42/28, 36-40; Zuhruf 43/36-37; Ahkâf 46/13-15; Muhammed 47/21; Hucurât 49/12; Kâf 50/16; Zâriyât 51/55; Rahmân 55/26; Hadîd 57/22-23; Mümtehine 60/13; Saff 61/1-4, 10-13; Müzemmil 73/8-10; Nâziât 79/40-41; Fecr 89/27-30. Ayrıca Fâtîha, Duhâ, İnşirah, Kadr, Asr, Kevser, Nasr, İhlâs, Felek ve Nâs sûrelerinin tefsiri tamamıyla yapılmıştır.

Müellif önce sûre ismini ve ayetin numarasını zikretmiş³⁸⁵, ayetin Arapça metnini ve sonra “Tercüme” veya “Mânâ-i Şerîf” başlığı altında ayetin meâlini yazmıştır. Ardından “Hikmet” veya “Şerh” başlığı altında ayetin tefsirini ve en son “Ve'l-hâsıl” başlığı altında tefsirin özetini vermiştir. Birçok yerde soru şeklinde “Hatıra gelebilir ki” başlığı altında bazı şüpheleri dile getirip onlara da ayrıntılı bir şekilde cevap vermiştir. Ayrıca eserinde maksadını daha kolay anlatmak amacıyla günlük hayattan çok sayıda örnek vermiştir.

Ayetlerin meâli sade ve anlaşılır bir dille yapılmıştır. Kullandığı tefsir kaynaklarının isimlerini vermeyip “Bazı müfessirîne göre” demekle yetinmiştir. Birçok yerde fikrini ispat etmek için çokça övdüğü Mevlana Celâleddin-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Şerîf*’inden beyitler getirmiş ve bazı konularda *Mesnevî*’ye kendi yazdığı şerhten nakillerde bulunmuştur.³⁸⁶ Ayrıca bazı konularda da tefsirini yaparken birçok hadis ile istişhad etmiştir.³⁸⁷ Müellif ictimâî konular yanında kadere rıza, gayba iman, ibadetleri edâ, rûhun hakikati, hakiki vahiy, yalancı vahiy ve şirk gibi imanî ve itikadî konulara da

³⁸⁵ Yusuf sûresi 87’nci ayetinden itibaren eserin sonuna kadar müellif sadece ayetlerin başlangıcını yazmıştır.

³⁸⁶ Bk. *a.g.e.*, s. 223-233; s. 248-278.

³⁸⁷ Bk. *a.g.e.*, s. 73-74.

önemli bir yer vermiş ve zaman zaman felsefî ve ilmî (doğal ilimler) konulara da girmiştir.³⁸⁸

Abidin Paşa, ayetleri tefsir ederken dinî kavramları hem kişiye hem de topluma fayda sağlayacak yönleriyle ele almış, yaşanan hayatta yansımalarını göstermeye çalışmıştır. Mesela ibadetlerin faydalarından bahsederken onları hem bireysel hem de toplumsal yönleriyle değerlendirmiştir. Kendi ifadesiyle “Cenab-ı Hakk’a yapılan ibadetler iki türdür. Biri kelime-i tevhid, namaz, oruç, hac gibi sadece âmiline mahsûs, diğeri ise sadaka ve zekât vermek, din ve devlet uğruna cihad etmek ve insanlara meşrû şekilde iyilik ve yardım etmek ve bunlara benzer ahlak-ı celile ve cemileden kaynaklayan ef’âl-i hayriyyedir. Bu suretle keyfiyyet-i ibadet ve ubûdiyet, bâis-i kemâl âli’l-âl olmuş olur.”³⁸⁹ Ayrıca dinî hayatın sağlam temeller üzerine bina edilebilmesi için yaşantısı ile fertlere ve topluma örnek teşkil edecek kişilerin ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Örnek olarak başlarında bir komutan bulunmadığı takdirde askerlerin savaşmaları nasıl imkânsız ise, önlerinde bir mürşid-i kâmil bulunmadığı takdirde insanların da manevî bakımdan kendilerini yetiştirmelerinin imkânsız olduğunu vurgulamıştır. Ancak kılık kıyafetiyle, dış görünüşüyle ve ben mürşid-i kâmilim demesiyle bir insanın mürşid-i kâmil olamayacağına dikkat çekmiştir. Ona göre, “Mürşidi teşkil eden akıl ve zekâ, ahlâk-ı hamîde, îmân-ı tâm ve ibadât-ı mefrûzadır. Bu sıfât-ı celîle bir adamda olup olmadığı onun büyüdüğü ve bulunduğu şehir ve kasabada âdil ve muttakî olanlardan tahkik ile anlaşılıyor.”³⁹⁰

Eser 356 sayfa olup Maarif Nezaret-i Celilesi ruhsatnamesiyle 1318/1900 yılında basılmıştır.

3.7.3.2. Âlem-i İslamiyyet: Müdafaâ

Mısır’da bir papaz tarafından *el-Ecvibetü’l-Kur’âniyye ale’l-Es’ileti’l-Mesîhiyye* adlı bir kitap neşredilmiştir. Bu papaz, Kur’ân ayetlerine dayanarak hem Hıristiyan inancını ispat etmeye çalışmış hem de Kur’ân’la ilgili bazı şüpheler ve zıtlıklar ortaya atmıştır. Âbidîn Paşa, Mısırlı Müslümanların talepleri üzerine, bu esere reddiye olmak üzere *Âlem-i İslamiyyet: Müdafaâ* isimli çalışmasını önce Mâlumât Gazetesi’nin 109-

³⁸⁸ Bk. Âbidîn Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, Ma’lumât Kütüphanesi-Tahir Bey Matbaası, İstanbul 1318, s. 169-173; 278.

³⁸⁹ Bk. *Meali-i İslamiyye*, s. 178.

³⁹⁰ *Meali-i İslamiyye*, s. 44.

111 sayıları arasında makale olarak, sonra da müstakil eser halinde yayınlamıştır.³⁹¹ Eser *Müdafaa an Âlemi'l-İslam* adıyla Arapça olarak da neşredilmiş, takrizi de Muhammed Hasan Dellâl es-San'ânî³⁹² tarafından yazılmıştır.

Eserde Âbidîn Paşa, papazın İncil'in ve Tevrat'ın mensûh olmaması, Hıristiyanların Mesîh inançlarının Kur'ân'a göre doğru olduğu; papazın Kur'ân'da itikadî, tarihî ve ilmî çelişkilerin bulunduğu ve Kur'ân'ın hurafeler içerdiği yönündeki iddialarını tek tek cevaplandırmıştır. Âbidîn Paşa önce papazın ortaya attığı şüpheyi açıklamış ve dayandığı ayetin doğru meâlini vermiştir. Sonra benzer ayetler ve aklî deliller getirerek ayetin tefsirini yapmış ve doğru anlamı ortaya koymuştur. Mesela papazın Tevrat ve İncil'in mensûh olmadığına dair iddiası konusunda Âbidîn Paşa Kur'ân'ın neshettiği hükümlerin Allah'a ibadet etmek, adaletin icrası, fesat ve haksızlık etmemek gibi evrensel ahlâk ve prensipler türünden olmadığını, muamelat ve benzeri konularla ilgili olduğunu beyan etmiştir. Yine bu papaz, Hz. Peygamber'in (a.s.) günah işlediğini ispat etmek için, "ألم نشرح لك صدرك ووضعنا عنك وزرك", "ليغفر لك الله ما تقدم", "من ذنبك وما تأخر" gibi ayetleri delil olarak öne sürmüştür. Âbidîn Paşa bu ayet-i kerimelerin, Hz. Peygamber'in (a.s.) bir günah işlediğini değil, onun kemalini ve yüksek makamını gösterdiğini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Âbidîn Paşa, papazın ortaya attığı şüpheler ve iddialara bakıldığında onun İslam dîni hakkında cahil olduğu, Arapça'nın inceliklerini ve delil olarak kullandığı ayetlerin hem yerini hem de anlamını ve tefsirini bilmediği sonucuna varmıştır.

3.8. ÜSKÜPLÜ HÂFİZ FERİD EFENDİ

3.8.1. Hayatı

İsmi Mehmed Ferid b. Yusuf Sıddık Efendi'dir. Üsküplü Hâfız Ferid diye meşhurdur. Ne zaman doğduğu ve ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. Ancak üstlendiği görevler ve yazdığı risalelere bakıldığında XIX'ncü yüzyılın ikinci yarısı ve XX'nci yüzyılın birinci yarısında yaşadığı anlaşılmaktadır.

³⁹¹ Bk. Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) Valisi Âbidîn Paşa, *Âlem-i İslamiyyet: Müdafaa*, Tahir Beğ Matbaası, İstanbul 1315/1898.

³⁹² Seyyid Muhammed Hasan Dellal es-San'ânî (v.1933) bir süre Rodos adasına sürgün edildikten sonra afv edilip San'a Camii Kebîr Hatibi olarak görevlendirilmiştir. Büyük ihtimal Rodos'ta iken Âbidîn Paşa ile tanışmıştır. Bk. Yusuf el-Mar'aşlı, *Nesri'l-Cevâhir ve'd-Dürer fî Ulemâ'l-Karni'r-Râbi' Aşer*, Darü'l-Maarife, Beyrut, 2006, I, s.1127-1128.

Hâfız Ferid Efendi ilk önce Üsküp'te bulunan ve modern eğitim veren Mekteb-i Edeb'de Kur'ân-ı Kerim ve Arapça muallimliği yapmıştır.³⁹³ Bu esnada talebeleri arasında Yahya Kemal Beyatlı da vardı.³⁹⁴ Yine Üsküp'te bulunan Kebîr İptidâi Mektebi'nde muallim-i evvelik ve müdürlük yapmıştır. Hâfız Ferid Efendi Üsküp'deki Kebîr İptidâi Mektebi müdür ve başmuallimi iken eğitim ve öğretimde gösterdiği fevkalade gayret sonucunda öğrenciler büyük ilerlemeler kaydettiği için Kosova Valisi Hâfız Mehmed b. Yusuf, 22 Safer 1314/2 Ağustos 1896 tarihli yazısıyla kendisinin beşinci rütbeden bir Mecidiye nişanıyla taltifini Maarif Nezareti'ne arz etmiştir.³⁹⁵ Kebîr İptidâi Mektebi müdür ve başmuallimliğinde gösterdiği başarı ve eğitimde usûl-i cedîdeye bihakkın vakıf olduğu için bin kuruş maaşla Trablusgarb'ta aynı isimle açılan mektebin başmuallimliğine tayini çıkmış ve 4 Şubat 1317/17 Şubat 1902 tarihinde işe başlamıştır.³⁹⁶ 1329/1911 yılında ise Selanik'teki Sultanî Mektebi'nde Arapça muallimliğinde bulunmuştur.³⁹⁷

1328/1910 yılında *Sırât-ı Müstakim* dergisine Mekke'den gönderdiği bir yazıdan hareketle o sene hac vazifesini ifa ettiği anlaşılmaktadır.³⁹⁸

Hâfız Ferid Efendi Üsküp'teki Melâmî Tekkesi'ne bağlıydı.³⁹⁹

3.8.2. Eserleri

Ulaşabildiğimiz kadarıyla Hâfız Ferid Efendi'nin yazdığı birkaç risale ve makalesi vardır. Bunlardan ahlâka ve tasavvufa dair *Şerhu Kasîdeti'l-Lâmiyye li-Muhammed Ferîd mine'l-Melâmiyye* adlı bir risalesi Zeynüddîn b. Verdî'nin yazdığı *Kasîdetü'l-Lâmiyye*'nin tercüme ve şerhidir. Tercüme Türkçe, şerh ise Arapçadır. Bu risaleyi Kebîr Mektebi İptidâi müdürü iken Kosova Vilayeti Maarif Müdürü Halil Kemal Bey'in talebi üzerine yazmıştır.⁴⁰⁰

Ayrıca tecvid ilmine dair *Suâl ve Cevaplı Tecvid* adlı bir başka risalesi vardır.

³⁹³ Bk. *Kosova Vilayeti Salnamesi*, Vilayet Matbaası, sene 1311, s. 94.

³⁹⁴ M. Orhan Okay, "Beyatlı Yahya Kemal", *DİA*, VI, 35.

³⁹⁵ Bk. BOA, MF. MKT., 327/8-1.

³⁹⁶ Bk. BOA, MF. MKT. 638/15-1, 2, 3, 4.

³⁹⁷ Bk. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, 56780.

³⁹⁸ Bk. Üsküplü Hâfız Ferid, *Âlem-i İslâm*, Mekke-i Mükerrreme, *Sırâtülmüstakîm Koleksiyonu*, Bağcılar Belediyesi, III, sayı 72, s. 299.

³⁹⁹ Bk. Mehmed Ferid, *Şerh-ü Kasîdetü'l-Lâmiyye li-Mehmed Ferîd mine'l-Melâmiyye*, Kosova Matbaası, 4 Haziran 1313/16 Haziran 1897, Birinci Baskı, s. 2.

⁴⁰⁰ Bk. Mehmed Ferid, *Şerh-ü Kasîdeti'l-Lâmiyye*, s. 2.

Hâfız Ferid Efendi özellikle Selanik’te iken birkaç makale yazmıştır. Makaleler kısa ve çoğu bazı ayetlerin tefsirine dairdir.

2 Teşrinievvel 1326/15 Ekim 1910 tarihinde Hikmet gazetesinde *Kur’ân, Fen* başlıklı bir makale neşretmiştir.⁴⁰¹ Makale “قل سيروا في الأرض فانظروا كيف بدأ الخلق ثم”⁴⁰² (Ankebût 29/20) ayetinin tefsiri ile ilgilidir.

5 Eylül 1329/18 Eylül 1915 tarihli *İşhâd* dergisinde "Ufak Bir Mev’izem" adlı bir makale yazmıştır. Makalede “**Cenab-ı Hakk’dan ancak âlim kullar haşyet eder**” (Fâtır 35/28) meâlindeki ayetin tefsirini yapmıştır.⁴⁰³

Hâfız Ferid Efendi *Sırât-ı Müstakîm* (daha sonra *Sebîlü’r-Reşâd*) dergisinde "Hakîkat-i İlâhîyye İdrâk Olunamaz",⁴⁰⁴ "Ef‘âl-i İlâhîyye Ayn-ı Hikmettir Lâkin Hikmetle Talîl Edilemez",⁴⁰⁵ "Kur’ân-ı Celilülünvân İlm-i Heyetin Keşfiyât-ı Ahîresiyle Terakkiyât-ı Âtiye-yi Beşerîyeyi İhtivâ Eder",⁴⁰⁶ "Sükkân-ı Semâ" başlıkları altında makaleler yazmıştır. Bunların bazıları da tefsire dairdir.

3.8.3. Kur’ân ilimlerine ve tefsire dair risale ve makaleleri

3.8.3.1. Sualli ve Cevaplı Tecvid

Risale mukaddimesinde belirtildiği üzere Hâfız Ferid Efendi bu risaleyi Üsküp’teki Mekteb-i Edeb’de iki üç sene öğretmenlik tecrübesinden sonra kaleme almıştır. Müellif risalenin telif sebebinin, sıbyan ve talebeler tarafından tecvid kurallarının daha kolay ezberlenip uygulanmasını sağlamak olduğunu söylemiştir. Bu nedenle de konular soru cevap tarzında ele alınmış, örnek ve alıştırmalar ile zenginleştirilmiştir. Risalede meddin kısımları, nûn-i sâkin ve tenvînin hükümleri, Kur’ân’da bazı kelimelerin telaffuzu gibi yaklaşık 128 soru ve cevap yer almaktadır. Risalenin sonunda müellif yine konuya dair bazı uyarılar ve ilaveler yanında secde-i

⁴⁰¹ Bk. *Hikmet*, İstanbul: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, 20 Teşrinievvel 1910, I, sayı 27, s. 7.

⁴⁰² “Resulüm! De ki: “Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah’ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün. Allah daha sonra ikinci hayatı da işte böyle gerçekleştirecektir; Allah her şeye kâdirdir”. Ankebut 29/20.

⁴⁰³ *İşhâd*, İstanbul 5 Eylül 1329, Nr.79, sayı 2, s. 1748-1749.

⁴⁰⁴ Bk. Üsküplü Hâfız Ferid, “Hakîkat-i İlâhîyye İdrâk Olunamaz”*Sırât-ı Müstakîm*, II, sayı 44, s. 281-282.

⁴⁰⁵ *Sırât-ı Müstakîm*, II, sayı 45, s. 291-292.

⁴⁰⁶ *Sırât-ı Müstakîm*, II, sayı 51, s. 392-393.

tilâvet yerlerinin ezberlenmesi ve huruf mahrecleri anlaşılması için şiir ve şekiller kullanmıştır.

16 Safer 1308/1 Ekim 1890 tarihinde Kosova Maarif Müdürü Abdurrahman Seyfullah Bey bu eserin incelenmesi ve basılması için Maarif Nezareti'ne bir talepte bulunmuştur. Bu talep teftiş heyetince incelenmiş ve gerekli tashihler yapılmak üzere basılmasında bir sakınca bulunmadığı belirtilmiştir.⁴⁰⁷ Risale 1329/1911 yılına kadar defalarca basılmıştır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla risalenin en eski baskısı⁴⁰⁸ 1314/1896 yılında İstanbul Kasbar Matbaası'nda yapılmıştır.

3.8.3.2. Ufak bir Me'vizem

Yukarıda da geçtiği gibi bu makalede Hâfız Ferid *إنما يخشى الله من عباده العلماء*⁴⁰⁹ (Fatır 35/28) ayetinin tefsirini ele almıştır. Müellif, ayetteki “haşyet” ve “ulema” kavramlarını önce dil bakımından incelemiştir. Bu cümleden olmak üzere “haşyet” kavramı için, korkmak yerine ürkmek kelimesinin kullanılmasını tercih etmiş; “ulemâ” lafzının da, şer'i ilimler yanında, insan ve diğer canlılar, tabiat ve saire ile ilgili bütün faydalı bilimleri bilen insanları kapsadığını söylemiştir. Bu noktada müellif, Allah'tan korkan âlimler yetiştirmek için medrese eğitiminde nahiv, sarf, mantık gibi ilimler yanında tabiat bilimlerinin de tahsil edilmesinin çok önemli olduğunu belirtmiştir.

Makalenin sonunda müellif, şer'i ilimleri istismar ederek haksız bir şekilde para kazanmak veya dünyevi çıkarlar elde etmek için çaba gösteren bazı hocaların davranışlarını ağır şekilde eleştirmiştir.⁴¹⁰

3.8.3.3. Kur'ân ve Fen

Bu makalede müellif “*قل سيروا في الأرض فانظروا كيف بدأ الخلق ثم الله ينشئ*” (Ankebut 29/20) ayetinin tefsirini ele almıştır. Ayetin meâlini verdikten sonra, Ferid Efendi yaratılışın nasıl başladığını ve yeniden ihyanın nasıl gerçekleşeceğini anlamamız için fen ilimlerine başvurulması gerektiğini söylemiştir. Bu yüzden “*سيروا*” lafzının, “yeryüzünde seyahat edin ve dolaşın” şeklinde tercüme

⁴⁰⁷ Bk. BOA, MF. MKT. 122/58-1,2.

⁴⁰⁸ İç kapakta “Maarif Nezâret-i Celilesi'nin ruhsatıyla üçüncü defa olarak” yazılmaktadır. Bk Hâfız Ferid, *Sual ve Cevablı Tecvid*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, üçüncü baskı, 1318/1900-1901.

⁴⁰⁹ “Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar”. Fatır 35/28.

⁴¹⁰ Bk. “Kur'an, Fen”, *İşhad*, Nr.79, sayı 2, s. 1749.

edilmesinin yeterli olmadığını, “yeryüzündeki canlı ve cansızları araştırın ve tefekkür edin” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “فانظروا” lafzının da, yalnız “bakın” değil, yaratılışın nasıl başladığını ve nasıl yeniden gerçekleşeceğini anlamak için günümüz ilimlerinin ışığında araştırın ve tahkik edin manasına geldiğini söylemiştir. Eski müfessirlerin bu ayeti “seyahat edin ve ihtilaf-ı ecnâs ve ahvali görün” şeklinde tefsir etmelerinin sebebi ise, kendi dönemlerinde fen ilimlerinin yeterli olmamasından kaynaklandığını söylemiştir.

Makalenin sonunda “istitrâd” başlığı altında müellif hem felasife hem de Melâmî sufilerine göre bu ayetin tefsirinin nasıl olabileceğini söylemeye çalışmıştır. Kendi tabiriyle sufilere göre ayet şöyle tefsir edilmektedir: “Arz mevcûdiyyetinizde mâneviyât ve hakîkate doğru seyrediniz. Bu hareketiniz sizi hadîd-i vehim ve butlândan vucûd-i ve ehad-i Hakk’a î'lâ eder. (Mutasavvife buna “seyr ilallah”, mutekillimîn “eserden muessire intikal” demişlerdir). Sonra zuhûr ve tecellî-i zât ile keyfiyet-i hilkatin bed’ ettiği (buna mutasavvife “taayyun-i evvel” tabîr ederler) ondan sonra da neş’et-i sâniye olan tecellî-i sıfât ve esmâ-i hılkiye ile zât’ının butûnunu görünüz. (Bu mertebe-i celîle’ye mutasavvife “seyr minallah ile’l-halk”, mütekillimîn “müessirden esere istidlâl” demişlerdir.)”⁴¹¹

3.8.3.4. Kur’ân-ı Celilülünvân İlm-i Heyetin Keşfiyât-ı Ahîresiyle Terakkiyât-ı Âtiye-yi Beşeriyeyi İhtivâ Eder

Hâfız Ferid bu makalede ⁴¹²“ومن آياته خلق السموات والأرض وما بث فيهما من دابة” (Şûrâ 42/29) ayetinin tefsirini yapmıştır. Müellif, yaşadığımız dünya dışındaki ecrâm-i semâviyyede hayat olup olmadığını araştırmak için bu ayetin tefsirini ele almıştır. Genel olarak müellif eski tefsirlere müracaat etmiş, kendisi de bu ayette uzunca tefekkür ettikten sonra göklerde meleklerin dışında başka canlıların da var olduğu kanaatine varmıştır.⁴¹³ Görüşünü ispat etmek için de delil

⁴¹¹ Bk. Üsküplü Ferid, “Kur’an-Fen”, *Hikmet*, İstanbul: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, I, sayı 27, s. 7.

⁴¹² “Gökleri, yeri ve oralarda üretilip yaydığı canlıları yaratması O’nun kanıtlarındandır. O dilediği zaman onları bir araya getirme gücüne sahiptir”. Şûrâ 42/29.

⁴¹³ “Kur’ân-ı Celilü’s-şân’ın ilm-i hey’et mütehassıslarının istikşâfât-ı ahîresi vech ile bazı ecrâmın meskûn olduğunu bundan başka benî-beşerin sanâyi’-i bedî’a ve tasarrufât-ı hârîka-nümâsındaki vüs’at ve iktidâr, hâl-i hâzırî derecesinde kalmayıp kudret-i kâmile-i Samedâniye âtiyen benî-beşer ile sükkân-ı semâ arasında bir vâsita-i muvâsale veya muhâbere icâd buyurmak sûretiyle nüsha-i kübrâ-yı hakîkatinde serâ’ir-i kâ’inâtı câmi’ olan insanın hâl-i hâzırından ziyâde terakkî ve te’âlî edeceğini

olarak ayette geçen üç kelimeyi kullanmıştır. Birincisi melek anlamına değil canlı anlamına gelen “دابة” kelimesi. İkincisi “فيهما” lafzı, yani yerde ve göklerde yayılan canlılar. Üçüncü delili ise “على جمعهم” kelimesidir. Ona göre bu ifadenin manası yerin ve göklerin cem’ edilmesi şeklinde değil, yerdeki ve göklerdeki canlıların herhangi bir şekilde cem’ edileceği şeklindedir. Müellif kendi görüşünü temellendirirken Beyzâvî’nin konu ile ilgili izâhlarını da tartışmaya açmış ve ona karşı çıkmıştır. Bolvadin Müderrisi Yûnuszâde Ahmed Vehbi Efendi, *Sırâtı-Müstakîm* dergisinin 56’ncı sayısında *Sükkân-ı Semâ ve Yerdekilerin Göktekilerle Âtiyen Muhâbere ve Muvâsale İhtimâli* adıyla yazdığı makalede, Hâfız Ferid Efendi’nin fikirlerine ve özellikle Beyzâvî’ye yönelttiği eleştirilere karşı çıkmıştır.⁴¹⁴ Hâfız Ferid Efendi de reddiye olarak *Sükkân-ı Semâ* başlığı altında ikinci bir makale daha yazmıştır.⁴¹⁵

3.9. DEBRELİ VİLDAN FÂİK EFENDİ

3.9.1. Hayatı

Kendi ifadesine göre 1269/1852 yılında Debre-i Bâlâ sancağına bağlı Rekkalar kazasının Rimniçe⁴¹⁶ köyünde doğmuştur.⁴¹⁷ Babası Abdusselam⁴¹⁸ Ağa b. Abdullah, annesi Zülfiye Hanım’dır. Sekiz yaşında iken babası daha iyi bir eğitim alması için Üsküdar’da Vâlîde-i Atîk Medresesi’nde bulunan amcası Hoca Yahyâ Efendi’nin yanına gönderdi. Kur’ân-ı Kerim’i ezberledikten sonra on dört yaşında iken kıraat-i seb’â ve aşereden mezun oldu. Önce dönemin meşhûr hâfızlarından Ispartalı Hoca Hâfız Sabri Efendi’den kıraat dersleri almaya başladı. Daha sonra ondokuz yıl boyunca dersiâm Alâiyeli Kara Mustafa Efendi’nin derslerine devam ederek icâzetnâme aldı. 1299/1881’de Üsküdar Yeni Vâlîde Camii’nde ders vermeye başladı. 1303/1886 yılında İstanbul ruûs-i hümâyununu kazanarak müderrisliğe başladı. 7 Rebûlâhir 1303/13 Ocak 1886 tarihinde ibtidâ-i hâric payesiyle Nazmîzâde Medresesi müderrisliğine tayin edildi

ihtivâ eylediğine kanâ’at-i kâmile hâsıl etdim”. Bk. Üsküplü Hâfız Ferid, *Sırâtı-Müstakîm*, II, sayı 51, s. 393.

⁴¹⁴ Bk. Yûnûszade Ahmed Vehbi, “Yerdekilerin Göktekilerle Âtiyen Muhâbere ve Muvâsale İhtimali”, *Sırât-ıMüstakîm*, III, sayı 56, s. 57-59.

⁴¹⁵ Bk. Üsküplü Ferid, *Sırâtı-Müstakîm*, III, sayı 59, s. 107.

⁴¹⁶ Türk kaynaklarda Rimniçe değil Perseniçe (Persoyniçe) olarak kayıtlara geçmiştir. Bk. Arzu Güldöşüren, “Vildan Faik Efendi”, *DİA*, XLIII, 108.

⁴¹⁷ Bk. Müftülük Arşivi, *Şer’iyye Sicilli*, Dosya nr. 3591, vr.1.

⁴¹⁸ Bazı eserlerinde kendisini Vildan Fâik b. İslam ed-Debrevî de tanıtmaktadır.

ve ardından farklı rütbeler ile farklı medreselerde ders verdi. 22 Şevval 1335/11 Ağustos 1917 tarihinde Hâmise-i Süleymâniyye rütbesi ile müderrislik yaptı.⁴¹⁹

Medreselerin düzenlemesinden sonra yeni medreselerde görev aldı. Üsküdar Mihrimah Sultan Dershanesi müdüriyetinden sonra Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde tefsir müderrisi, Medresetü'l-Mütehassısîn'de ilm-i nâsîh ve mensûh müderrisi, Süleymaniye Medresesi'nde hadis müderrisi ve kısa bir süre Medresetü'l-Vâizîn'de tefsir müderrisi olarak çalıştı. Ayrıca Vildan Fâik Efendi Üsküdar İdâdîsi'nde, Üsküdar Paşakapısı, Toptaşı ile Koca Mustafa Paşa Askerî Rüşdiyelerinde Farsça ve Arapça muallimliği de yapmıştır.⁴²⁰

Müderrisliği yanında Vildan Fâik Efendi Huzur Dersleri'nde muhataplık ve mukarrirlik de yapmıştır. Böylece, zamanın şeyhülislamı Hayri Efendi'nin tayiniyle 1324/1906 yılından itibaren 1326/1908 yılına kadar muhatap olarak, 1327/1909 yılından itibaren huzur derslerine son verilen 1341/1923 yılına kadar mukarrir olarak devam etmiştir.⁴²¹

Bir eserinin sonuna kaydettiği notlarında belirttiğine göre Şeyhülislam Musa Kazım Efendi tarafından haksız bir şekilde ilk önce Medresetü'l-Mütehassısîn, sonra Medresetü'l-Vâizîn'de iken hocalığına son verildiği ve görevinden alındığını söylemektedir. Ayrıca Huzur derslerindeki mukarrirlik seviyesi dördüncü mertebeden yedinci mertebeye düşürülmüştür.⁴²²

Vildan Faik Efendi müderrislik ve ilmî çalışmalarının yanında bazı ictimâî ve siyasî faaliyetlere de katılmıştır. Böylece II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine meşrutiyet idaresini halka anlatmak için Arnavut İttihat Kulübü'nün ve Cemiyet-i İttihadiye'nin kararları ve Bâb-ı Âlî'nin tensîbiyle 3 Teşrinisânî 1324/16 Kasım 1908 tarihinde Manastır ve İşkodra vilayetlerine gönderilmiş ve orada Heyet-i Nâsiha'nın başkanı olarak iki ay görev yapmıştı.⁴²³ Yine oradayken Arnavut alfabesiyle ilgili Manastır şehrinde 14-22 Kasım 1908 tarihleri arasında toplanan "Manastır Kongresi" adındaki toplantılara katılmıştı. Bu toplantılarda kendisinin Latin harflerinin kullanılmasında bir

⁴¹⁹ Arzu Güldöşüren, "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 48, İstanbul 2015, s.120.

⁴²⁰ Müftülük Arşivi, *a.g.e.*, vr.1-3.

⁴²¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 115.

⁴²² Bk. Debreli Vildan Faik, *el-Mültekat fi Üsûli't-Tefsîr*, Selim Ağa Ktp., nr. 126, s. 72.

⁴²³ Bk. Güldöşüren, *a.g.e.*, s. 126-128.

mahzur görmediğini dile getirdiği söylenmektedir.⁴²⁴ Ayrıca Vildan Faik, Üsküdar'da kurulan livâ merkezi meclis idaresine seçilmiş ve burada fahrî üyelik yapmıştı.

Vildan Faik Efendi üç ay devam eden bir hastalıktan sonra 4 Temmuz 1925 tarihinde Üsküdar'da Hâce Hasna Hatun Mahallesinde vefat etti. Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.⁴²⁵

Debre'den gelişinden itibaren vefatına kadar Üsküdar'da oturduğundan dolayı Üsküdarlı Vildan Fâik diye de meşhur olmuştur.⁴²⁶

3.9.2. Eserleri

Vildan Faik Efendi tefsir, fıkıh, Arap edebiyatı, Arap dili ve tasavvuf gibi çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır. Eserlerin bazıları hocalık yaptığı medreselerde ders kitabı olarak kendisi tarafından yazılmıştır.

Eserlerinin bir kısmı matbudur. Eserlerinin yazma nüshalarının çoğu Hüdaî Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.

Matbu eserleri arasında, *Esrârü's-Savm, el-Kavlü's-Sâbit fî Kazâi'l-Fevâit, el-Mevâizu'l-Hisân (fî mâ Kurrire beyne Yedeyi's-Sultan), Teshîlu's-Sarf, Terşîhu'l-Kalem fî Lâmiyyeti'l-Acem* gibi eserler yer almaktadır.

Yazma eserleri arasında ise, *Teshîlü'n-Nahv, Medrese Hâtıraları, Risâle fî Şerhi'l-Hilyeti'n-Nebeviyye, el-Multekât fî Usûli't-Tefsîr, Tavdîhü'l-Mübhemât fî mâ Verede fî'l-Kur'âni mine'l-Kelimât, Tebyînü'l-Edevât fî mâ Verede fî'l-Kur'âni mine'l-Kelimât, Tefsir-i Sûre-i Kâf, Tefsîru Âyeti "İnnallahe Ye'muru bi'l-Adli ve'l-İhsâni", Kasîde-i Münferice Şerhi* gibi eserler yer almaktadır.

Ayrıca Vildan Fâik Efendi *Beyânülhak*⁴²⁷ mecmuasında birkaç makale de yazmıştır.⁴²⁸

⁴²⁴ Bk. Hasan Kaleshi, "Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar në Stamboll", *Gjurmime Albanologjike*, nr.1, Prishtinë 1969, s. 82.

⁴²⁵ Bk. *İkdam Dergisi*, Salı 15 Zilhicce 1343/7 Temmuz 1925, 10146, s. 3.

⁴²⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, s.140.

⁴²⁷ II. Meşrutiyet'ten sonra ve 5 Ekim 1908-4 Kasım 1912 tarihleri arasında yayımlanan dinî, edebî, siyasî ve fennî muhtevalı haftalık bir gazetedir. Bk. *DİA*, VI, 34-35.

⁴²⁸ "Devr-i İstibdâta Söylenmiş bir Müsâmere-i Semâviyye", *Beyânu'l-Hak*, sayı 3, 23 Ramazan 1326, s. 16; "Bir Sada-yı Hâtîf", *Beyanu'l-Hak*, sayı 4, 30 Ramazan 1326, s. 65; "Kerem, Semâhat, Sahâ, Cûd", *Beyanu'l-Hak*, sayı 5, 7 Şevval 1326, s. 88-89.

3.9.3. Kur'ân ilimlerine ve Tefsire dair eserleri

3.9.3.1. el-Multekat fi Usûli't-Tefsîr

Müellif Medresetü'l-Mütehassısîn'de müderrislik yaparken tefsir usûlü için bir ders kitabı olarak hazırlamıştır. Bu medreseden ihraç edildiği için eseri tamamlayamayıp ancak 14 konu ele alabilmiştir. Ele aldığı konulara bakıldığında bu tefsir usûlü kitabı çok büyük ölçüde İmam Suyûtî'nin *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân* kitabına benzemektedir.⁴²⁹ Zaten eserin mukaddimesinde müellif bu risalenin *el-İtkân*'in bir muhtasarı olduğunu zikretmiştir.⁴³⁰ Ayrıca risalenin kaynakları arasında Zerkeşî'nin *el-Burhân'ı* da yer almaktadır. Konular arasında: Mekki-Medenî, Kur'ân'ın tertibi, nüzûlü tekerrür eden ayetler, Kur'ân'ın indirilişinin keyfiyeti, vahiy ve niteliği, ayetler arasındaki münasebetler, Kur'ân'da hitap şekilleri, ayet sonu fasılaları, garîbü'l-Kur'ân, vucûh ve nezâir, i'râbu'l-Kur'ân, mücmel ve mübeyyen, müşkilü'l-Kur'ân ve mübhemâtü'l-Kur'ân gibi ana konular yer almaktadır.

72 sayfalık bu eser, Arapça olup Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu 126 numarada kayıtlıdır.

3.9.3.2. Tavdîhü'l-Mübhemât fîmâ Verede fi'l-Kur'âni mine'l-Kelimât

Mukaddimede müellif Kur'ân-ı Kerim'i okuduğunda bazı anlaşılmayan veya garip ve müphem lafızlarla karşılaştığından dolayı bu risaleyi yazdığını söylemektedir. Yine müellif bu lafızların anlaşılabilir oluşunun Kur'ân'dan değil okuyucudan ya da dil inceliğinden ve Kur'ân'ın o inceliği nasıl kullandığını bilmemekten kaynaklandığını söylemektedir. Fatıha sûresinden başlayarak müphem veya garip kelimeleri müfessirlerin görüşleri çerçevesinde kısa bir şekilde açıklamıştır. Risalenin ana kaynakları Suyûtî'nin *el-İtkânı* ve İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ıdır.

58 sayfalık bu risale Arapça olup Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu 125 numarada kayıtlıdır.

⁴²⁹ Bk. Mustafa Murat Batman, *Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usûlü Örneği: Debreli Vildan Faik Bey (1853-1925) ve el-Multekat fi Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Ankara 2016, s. 37.

⁴³⁰ Debreli, *el-Multekat*, s.1.

3.9.3.3. Tebyînü'l-Edevât fî-mâ Verede fî'l-Kur'âni mine'l-Kelimât

Müellif ömrünün sonlarında Allah'ın rızasını kazanmak için ve tefsirle meşgul olan erbâb-ı ilme bir hediye bırakmak amacıyla bu risaleyi yazmıştır. Müellif mukaddimede Kur'ân'daki edatların ve kelimelerin özellikle tefsir ve ahkâm açısından büyük bir önem taşıdıklarını söylemektedir. Bu konu derin bir ilmi birikime ihtiyaç duyduğundan müellif İmam Suyûtî'nin *el-İtkân*'ından özetleyerek aktarmayı tercih etmiştir.

Kur'ân'daki harfler alfabetik olarak ele alınmış ve hem dil hem de Kur'ân'daki anlamları *İtkân*'dan özetlenerek verilmiştir.

Bu risale 1336/1918 yılında tamamlanmıştır. Risale Türkçe olup 28 sayfadan ibarettir. Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi Koleksiyonu numara 123'te kayıtlıdır.⁴³¹

3.9.3.4. el-Mevâizu'l-Hisân fî mâ Kurrire beyne Yedeyi's-Sultân

Vildan Faik Efendi Huzur derslerinde mukarrirlik yaptığı esnada mukarrir ile muhataplar arasında cereyan eden bahislerin dört takririni *el-Mevâizu'l-Hisân* adı altında bir risalede toplamıştır. Risalenin mukaddimesinde müellif Meşrutiyet ve ondan sonra gelen fikir özgürlüğü hakkında övgü dolu sözler söylemiştir. Müellif bu eseri Sultan Mehmed Reşad'a takdim edip padişâh tarafından iltifat görmüştür.⁴³²

Birinci ders, 1327/1909 yılında yedinci mukarrir olarak Hûd sûresinin 17'nci ayeti, ikinci ders 1328/1910 yılında altıncı mukarrir olarak aynı sûrenin 32, 33 ve 34'nci ayetleri, üçüncü ders 1329/1911 yılında beşinci mukarrir olarak aynı sûrenin 50, 51 ve 52'nci ayetleri ve dördüncü ders 1330/1912 yılında beşinci mukarrir olarak aynı sûrenin 78, 79 ve 80'nci ayetlerin tefsirinden ibarettir.

Birinci derste ayet-i kerimenin icmali manası, Allah'ın varlığı için ayette zikredilen aklî deliller, nübüvvetin ispat delilleri, Kur'ân-ı Kerim'in şahit ve şefaathçi olması, Tevrat'ta Hz. Peygamber'in nübüvveti, peygamberlerin ümmetlerine rahmet olmaları ve Hz. Süleyman'ın hüdhüd ile konuşması gibi bahisler yer almaktadır. Dersin

⁴³¹ Bk. Vildan Faik, *Tebyînü'l-Edevât fî-mâ Verede fî'l-Kur'âni mine'l-Kelimât*, Selim Ağa Ktph, nr.123, s. 1.

⁴³² Bk. Debreli Vildan Faik, *el-Mevâizu'l-Hisân*, Matbaa-i Hayriyye ve şürekâsı, İstanbul 1912, s. 2-6.

sonunda mukarrir ve muhataplar arasında cereyan eden on beş soru ve cevaba yer verilmiştir.

İkinci derste ayet-i celilenin zahirî ve batınî manası, peygamberlerin görevlerinin aynı olması ve aralarında tercih yapılmaması, ictimaî adalet gibi konular yer almıştır. Konular arasında vaaz, nasihat ve hikâyelere de yer verilmiştir. Ayrıca bu bahiste yeni Meşrûtiyet hükümetinin nasıl olması gerektiğine de birkaç kez yer verilmiştir. Dersin sonunda on bir tane soru ve cevap vardır.

Üçüncü derste ayet-i celilenin icmali manası, çıkarılan hükümler, Meşrutiyetin hoş karşılanması gerektiği gibi konular yer almaktadır. Dersin sonunda yedi soru ve cevap vardır.

Sonuncu derste ise ayet-i kerimenin icmali tefsiri, bir kıssa ve hükümler, insanın hayattan beklentileri gibi konular yer almaktadır. Dersin sonunda beş soru ve cevap ve dua vardır.

Tefsir boyunca müellif ara sıra Mesnevî ve farklı şiiirlerden istişhad eder.

Genel olarak müellif Keşşâf, Râzî, Beyzâvî ve İsmail Hakkı Bursevî tefsirlerini kaynak olarak kullanmıştır. Tefsirde dikkati çeken bir başka özellik de, geleneksel tefsir bilgileri yanında, Meşrutiyet gibi zamanın siyasi değişimlerinin de sık sık ele alınmış olmasıdır.

3.9.3.5. Kâf Sûresi Tefsîri

Vildan Faik Efendi 1304 Ramazanında/1887 Mayıs-Haziran'da Meşihat tarafından Yeni Cami'de halka vaaz ve nasihat etmek için görevlendirildiğinde konu olarak bu sûrenin tefsirini seçmiştir. Kendi ifadesine göre⁴³³ çeşitli tefsirlerden ve “salihlerin hikâyelerinden” de istifade etmiştir. Müellif özellikle “Kâf” harfi tefsirini büyük ölçüde İsmail Hakkı Bursevi'nin *Rûhu'l-Beyân, et-Te'vilâtu'n-Necmiyye*, Kuşeyri'nin *Letâifu'l-İşârât* gibi işârî tefsirlerden aktarmıştır. Ondan sonra sûredeki kelimelerin anlamları ve tefsirlerini daha kısa bir şekilde yapmıştır. Müellif yaptığı izahlarının büyük bir kısmında *Rûhu'l-Beyân* tefsirinden istifade etmiştir.

⁴³³ Vildan Faik, *Tefsir-i Sûre-i Kâf*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu, nr. 129, kapak sayfasındadır.

3.9.3.6. “İnnallahe Ye'muru bi'l-Adli ve'l-İhsani” Âyetinin Tefsîri

Müellif bu risaleyi Medresetü'l-Vaizîn'deki tefsir derslerinde okutulmak üzere hazırlamıştır. Risale dört dersten oluşmaktadır.⁴³⁴

Müellif önce “adl”, “İhsân” ve “İ'tâi zi'l-kurbâ” emirlerini, sonra da “fahşâ”, “münker” ve “bağy” nehiyelerini ele alıp hem dildeki hem de ıstılahtaki mânâlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Özellikle “adl” kelimesini açıklarken uzun bir şekilde itikadî, şer'î, ahlâkî ve ictimâî hususlarda adaletin nasıl gerçekleşeceğini anlatmıştır.

Müellif bu risalede dil kaynağı olarak Mütercim Asım'ın *Kâmûs Tercümesi*, tefsir kaynağı olarak ise İsmail Hakkı Bursevi'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı yanında *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* ve *Envârü't-Tenzîl* gibi kitaplardan da istifade etmiştir.⁴³⁵

3.10. PRİZRENLİ ÖMER LÜTFİ PAÇARİZİ

3.10.1. Hayatı

İsmi Ömer b. Mustafa Efendi, mahlası Lütfî'dir. 10 Şevval 1286/13 Ocak 1870 tarihinde Prizren'de doğmuştur. Babası Mustafa Efendi Gora'nın Rapçe⁴³⁶ köyünde imamlık yapmıştır. Ailenin eski ataları çorba ustaları olduklarından dolayı Paçarizi⁴³⁷ soyadını almışlardır.⁴³⁸ Prizren'de iptidaiye ve rüşdiyeyi bitirdikten sonra daha iyi bir eğitim için 1304/1887 yılında İstanbul'a gitmiştir. Kendisi askeri lisede okumak istemiş ancak hemşehrileri Ekrem Efendi ve Rüstem Şporta'nın⁴³⁹ ısrarı üzerine Fatih Medresesi'ne kaydını yaptırmıştır. Ayrıca abisi Mehmed Ali de İstanbul'da eğitim alıyordu. Daha medrese öğrencisi iken Lütfî mahlasıyla ilk şiirlerini yazmış ve bazı dergilerde yayınlamıştır.⁴⁴⁰

Ömer Lütfî Efendi 1309/1892 yılında memleketine dönmüş ve Yakova şehrinde Melamî tarikatına girmiştir. Ayrıca Seyyid Muhammed Nurü'l-Arabî tarafından kurulan Prizren Melamî Tekkesi'nin şeyhliğini de yapmıştır.

⁴³⁴ Vildan Faik, *İnnallahe Ye'muru bi'l-Adli Âyetinin Tefsîri*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu, nr. 122, kapak sayfasındadır.

⁴³⁵ Bk. Mustafa Özel, “Nahl /16 Suresinin 90. Ayetinin Tefsiri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, s. 140-141.

⁴³⁶ Bugün Kosova'nın Arnavutluk ile sınırındadır.

⁴³⁷ Arnavutça, Paçarizi pirinç çorbası anlamına gelmektedir.

⁴³⁸ Bk. Tacida Zubzeviç Hâfiz, *Ömer Lütfî Divanı*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren 2008, s. 11-12.

⁴³⁹ Rüstem Efendi Şporta hakkında daha geniş bilgi için bk. Resul Rexhepi-Sadik Mehmeti, *H. Rrystem Efendi Shporta- Jeta dhe Vepra (1864-1937)*, Dituria İslame, Prishtine 2010.

⁴⁴⁰ Zubzeviç Hâfiz, *a.g.e.*, s.12.

Ardından, Ömer Lütfi Efendi tekrar İstanbul'a dönmüş ve İttihat ve Terakkî hareketine katılmıştır. Zamanın siyasi iktidarına karşı yazdığı bazı şiirlerinden dolayı Mısır'a gitmek zorunda kalmış ve Ezher Üniversitesi'nde tahsiline devam etmiştir. Oradayken hac vazifesini îfa etmiş ve Sudan'da on bir ay kalmıştır. 1905 yılında tekrar Prizren'e dönmüş ve ilmî çalışmaları yanında İttihat ve Terakki taraftarı olarak siyasi mücadelesini devam ettirmiştir. Prizren'de İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerini açmış, yedi yıl boyunca temsilciliğini de yapmıştır. 1911 yılında Talat Paşa'nın çağrısı üzerine Ömer Lütfi Efendi Yemen ayaklanmasını sakinleştirmek için Yemen'e gitmiş ve bu görevde de başarılı olmuştur.⁴⁴¹

Ancak Osmanlı Devleti Balkanlar'dan çekilince Ömer Lütfi Efendi hayal kırıklığına uğramış ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi fikirlerinden ayrılmıştır. Bu zor dönemde halkın hakları için mücadele etmiş ve bu sebepten dolayı ortaya çıkan yeni sosyalist fikirleri benimsemiştir. Bu dönemde şeyhliğini de yaptığı Melami Tekkesi birkaç defa Sırp tarafından kapatılmıştır.⁴⁴²

Siyasi baskılar arttıkça Ömer Lütfi Efendi hayatının son yıllarını eser yazarak ve talebe ve halife yetiştirerek tekkesinde geçirmiştir. 25 Ekim 1928 tarihinde vefat etmiş ve Prizren Şehir Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu mezarlığın yerine hastane yapıldığından Ömer Lütfi Efendi'nin mezarı, arkadaşı Rüstem Şporta Efendi ve talebesi Abdullah Hızır Tellaku Efendilerin bulunduğu Kuruçeşme Mezarlığı'na taşınmıştır.⁴⁴³

3.10.2. Eserleri

Genç yaşta vefat etmesine rağmen Ömer Lütfi Efendi eser yazma bakımından çok verimli bir yazar sayılmaktadır. Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazdığı eserlerin sayısı altmışı aşmıştır.

Eserler arasında *Divan* (305 s.), *Tevârîh* (300 s.), *Münâcât li-Kâdi'l-Hâcât* (165 s.), *Cihâd-ı Mukaddes Kahramanlarına "Yâdigâr-ı Zafer"* (113 s.), *Hilyetü'l-Ekâbir*, *Ukdetü'l-Husûs ve Zübdetü'l-Fusûs*, *Sırr-i Ezân-i Muhammedî*, *Müslümanlık*, *İrşâd-ı*

⁴⁴¹ Bk. Nimetullah Hâfız, "Ömer Lütfi'nin Tarih Eserleri", *VIII Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, II, 1200-1222.

⁴⁴² Zubzeviç, a.g.e, s.15.

⁴⁴³ Sadik Mehmeti, "Një Autor Shqiptar nga Prizreni që ka Shkruar në Gjuhën Arabe", *Buletin i Fakultetit të Studimeve Islame*, nr. 1, Prishtinë, 2010, s. 181.

Tâlib, Hac Hediyeleri, Yemen Seyahatnâmesi, Gülşen-i Râz Tercümesi, Fütûhât-ı Mekkiyye Tercümesi, Hâl-ı Hazırdaki İslamiyyet, Bazı Âyetler Tefsîri gibi risaleler yer almaktadır. Ömer Lütfi'nin eserlerinin ekseriyeti manzûm ve çoğu Kosova Arşivi'nde bulunmaktadır.

3.10.3. Tefsir ile ilgili eserleri

Bildiğimiz kadarıyla Ömer Lütfi Efendi'nin tefsir ilmi ile ilgili Arapça üç kısa risalesi vardır.⁴⁴⁴ Bu risaleler Kosova Arşivi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴⁴⁵

3.10.3.1. ed-Dürrü'l-Yetîm fi Tefsîri Elif Lâm Mîm

Bakara sûresinin ilk beş ayetinin tefsirinden ibarettir. Müellif, “hakikat” dili ile ve “tarikât” erbabının ağızlarından istifade ederek bu ayetlerin tefsirini yaptığını söylemektedir. Bu cümleden anlaşıldığı gibi bu eser işarî tefsir kabilindedir.

Müellif ألم tefsirinde: “Yani Hazreti Allah'ın zatı, sıfâtı ve fiillerini anlayan ve kapsayan insandır. Çünkü Elif Allah'ın zatına, Lâm Allah'ın sıfatına ve Mîm Allah'ın fiillerine işaret ediyor” demiştir.

ذلك الكتاب لا ريب فيه ise: “Kitabın manası sufiler arasında bilindiği gibi insân-ı kâmil ya da evrenin büyük nüshasıdır” diye tefsir etmiştir.

Müellife göre بالغيب الذين يؤمنون بالغيب ayetindeki “gayb” kelimesinin manası, toprağın altındaki tohumlar toprağın üstüne bitki ve meyve haline çıkar ise, insân-ı kâmilin kalbindeki hazineler de, kendisinde ve hayatında tezahür eden bir takım işâretler olarak görünür” demektir.

ويقيمون الصلاة ayetindeki صلاة kelimesinin anlamı âriflerin kalbinde Allah'ın her dâim şahitlikleri ve O'ndan aldıkları feyiz demektir.

وبالآخرة هم يوقنون “Ahiret” kelimesinde müellif “yani ârifin kalbine vârid olan ve onu bir yüksek dereceye götüren yakînî işaretler” demektir.

3.10.3.2. Zıyâu'l-Budûr fi Telmîhâti Ayeti'n-Nûr

⁴⁴⁴ Bu risâleleri bize ulaştırdığı için Kosova Arşivi uzmanlarından Prof. Dr. Sadık Mehmeti Beyefendi'ye çok müteşekkirimiz.

⁴⁴⁵ Ymer Lutfi Paçarizi, *Mecmûa*, Biblioteka e Arkivit të Kosovës, Fondi i dorëshkrimeve orientale, nr. i sig. 29, nr. i inventarit 6207.

Müellifin ikinci risalesi Nûr sûresi 55'nci ayetin tefsiridir.

Müellif مشكات kelimesini insân-ı kâmil'in kalbi, مصباح kelimesini Hakikat-i Muhammediyye, زجاجة kelimesini İlahî Zat'ın güneşi ve nuru, يوقد من شجرة مباركة kelimesini İlahî isimlerin hakikatleri, لا شرقية ولا غربية isimlerinin hem zâhirî hem de bâtinî feyzi, يكاد زيتها يضيء kelimesini İlahî Gaybı ve O'nun sırrının nûru, نور على نور Zât-ı İlahiyye ve Sıfat-ı İlahiyye'nin nûru, الله لنوره من يشاء kelimesini Zât-ı İlahî mutlak nûruna muhtedî olan âşiklardır şeklinde tefsir etmiştir.

3.10.3.3. İcrâü'l-Fülk fi Âyeti'l-Mülk

Âl-i İmran sûresi 26'nci ayetin tefsiridir. Müellif diğer ayet tefsirlerinde yaptığı gibi bu ayetin tefsirinde de işârî yöntemi kullanmıştır. Mesela, müellif ayetteki mülk lafzını vücûd-i ilahî olarak tefsir etmiş, mülkün verilmesini Allah'ın hakikî varoluş nûrunun tecellisi, mülkün alınmasını da hayalî varoluşun kaybolması şeklinde açıklamıştır.

Ayrıca تولج الليل في النهار ifadesindeki “leyl” lafzını Allah'ın bâkî varoluşu ve “nehâr” lafzını kulun fânî varoluşu şeklinde açıklamıştır. Yine müellif الحي kelimesini Allah'ın ismi ile, الميت kelimesini fânî kulun varoluşu ile, ترزق lafzını Allah'ın zâtını ve isimlerini bilmek olarak tefsir etmiştir.

Bir Melamî şeyhi olarak Ömer Lütfî Efendi de, Muhammed Nurü'l-Arabî ve diğer sûfiler gibi fenâ, bekâ, cem' gibi ıstılahları kullanarak ayetlere manâ vermiştir.

Bu küçük risaleler toplam on iki sayfa tutmakta olup Ramazan 1331/Ağustos 1913 tarihinde yazılmıştır.

3.11. DEBRELİ MEHMED VEHBİ EFENDİ

3.11.1. Hayatı

İsmi Mehmed Vehbi Efendi'dir. Ayrıca Müftü Vehbi Agolli lakabı ile meşhurdur. Babası, Fatih dersiâmı ve mucîz hocalarından Yakovalı Ali Behram Efendi'nin talebelerinden olan Ahmed Hilmi Efendi b. İsmail Ağa, uzun zamandır Debre-i Bâlâ'da müftülük yapmıştır. Vehbi Efendi, Manastır vilayetine bağlı Debre-i Bâlâ kasabası Hünkâr mahallesinde 17 Muharrem 1284/21 Mayıs 1867 tarihinde

doğmuştur. İlk eğitimini sıbyan mektebi muallimi Davut Efendi'den almıştır. Sonra Debre-i Bâlâ Rüşdiye Mektebi'ne girerek hıfzını tamamlamış ve 13 Receb 1297/21 Haziran 1880 tarihinde aliyyü'l-â'lâ derecesiyle şهادetnâme almıştır. Yine memleketinde babası Hâfız Ahmed Efendi'nin rahle-i tedrisâtına mülazim olmuş fıkıh, kelim, mantık, ferâiz ve hadis gibi ilimlerde icazetnâme almıştır. Ayrıca Debre-i Bâlâ'da Tahrirat Kalemî'nde çalışmıştır.

Vehbi Efendi, eğitimini tamamlamak için 1 Rebiülevvel 1302/19 Aralık 1884 tarihinde İstanbul'a gelerek 21 Rebiulâhir 1307/15 Kasım 1889 tarihine kadar Vefa Medresesi'nde ikamet etmiş ve Fatih dersiâmı Taşköprülü Abdullah Efendi'den ve diğer hocalardan eğitim görmüştür. Memleketine döndükten sonra Debre kasabasında Yeni Cami-i Şerîf Mekteb-i İptidaisi'nde muallimlik ve Hünkâr Cami-i Şerîfi'nde vaizlik yapmıştır. Ayrıca talebe yetiştirmiş ve onlara icazet vermiştir.

Vehbi Efendi, 8 Zilhicce 1312/2 Haziran 1895 tarihinden itibaren, babasının yaşının ilerlemesi hasebiyle onun yerine on yedi yıl boyunca Debre-i Bâlâ'da müftülük vazifesini üstlenmiştir. Müftülük ve vaizlik görevleri yanında Livâ-i Maarif Komisyonu'nun başkanlığını da yapmıştır. Şeyhülislam Mehmed Cemalettin Efendi tevcihiyle mûsıla-i sahn ve Süleymaniye payeleri ile Bursa müderrislik ruusunu kazanmış, Sultan II. Abdülhamit tarafından ise İzmir ve Edirne payeleri ile taltif olmuştur.⁴⁴⁶

Vehbi Efendi, Arnavutça lisanı için kullanılacak harfler konusuna dair 1908 ve 1909 yıllarında, Manastır ve Debre kongrelerine katılmıştır. Yine, Debre-i Bâlâ temsilcisi olarak 28 Kasım 1912 tarihinde Avlonya'da ilan edilen Arnavutluk devletinin kuruluş toplantısına katılmış ve ilk kurulan senatonun başkanı ve yeni kurulan hükümet başkanı olan Avlonyalı Kemal Bey'in yardımcısı olarak seçilmiştir. Aynı zamanda Arnavutluk başmüftüsü olarak atanmış ve daha sonra yeni kurulan Şer'iyye Yüksek Meclisi'nin (Keshilli i Nalte i Sheriatit) başkanı olmuştur.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Bk. İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Mehmed Vehbi Efendi, Dosya nr. 4881.

⁴⁴⁷ Bk. Ali M. Basha, *Rugetimi i fese İslame ne Shqiperi* (1912-1967), Tirane 2011, s.21; *100 Personalitete Shqiptare te Kultures İslame – Shekulli XIX-XX*, Komuniteti Mysliman i Shqiperise, Tirane 1912, s. 256-257.

Vehbi Efendi, 1923 yılında toplanan ilk Arnavutluk Müslümanlar Kongresi'nin başkanı seçilmiş, 1929 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Yaşının ilerlemesi sebebiyle 1929 yılında bütün görevlerinden istifa ederek evine çekilmiştir.⁴⁴⁸

24 Mart 1937'da vefat etmiş, cenazesi büyük bir kalabalık tarafından Tiran Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.⁴⁴⁹

3.11.2. Eserleri

Vehbi Efendi, üstlendiği idarî ve siyasî görevleri yanında hayatını hem Debre-i Bâlâ'da iken hem de Arnavutluk'un farklı şehirlerinde ders ve vaaz vererek geçirmiştir. Ondandır dolayı eser yazmaya pek fırsat bulamamıştır. Buna rağmen terceme-i halinde belirttiği üzere mantıkla ilgili Fenârî'nin Kara Halil Efendi haşiyesine *Dürretü'l-Efkâr* ismiyle bir haşiye yazmıştır. Ayrıca ruh ile ilgili *Risâletü'r-Rûh* ismiyle bir başka eser daha yazmıştır. Her iki eser de matbu değildir. Biz bu eserlerin nüshalarına ulaşamadık.

Ayrıca vaazlarında tefsirle ilgili konuları ele almış ve bu vaazları daha sonra *Ç'urdhnon Kur'âni (Kur'ân ne Emreder)* ismiyle kitap haline getirilmiştir. Bazı makaleleri de "Zani i Nalte" dergisinde neşredilmiştir.⁴⁵⁰

3.11.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları

3.11.3.1. Ç'urdhnon Kur'âni (Kur'an ne Emreder)

Başmüftü Vehbi Efendi, Tiran şehrinin eski camilerinden birinde zaman zaman vaaz veriyordu. Bu vaazlarında Fatıha sûresinin tefsirini Arnavutça anlatıyordu. Sayısı yaklaşık yirmi tane olan bu vaazlar talebesi ve "Zani i Nalte" dergisinin müdürü olan Haki Şarofî Efendi tarafından not alınmış ve 1932-1935 yılları arasında bu dergide neşredilmiştir. Bu vaazların tamamı Amerika'daki Arnavut Müslümanlar Merkezi imamı olan Vehbi İsmaili Efendi, başmüftünün bu dergide neşredilen vaazları yanında diğer vaazlarını da bir araya getirip derlemiş, daha sonra da *Ç'urdhnon Kur'âni (Kur'ân ne Emreder)* adıyla kitap olarak neşretmiştir.⁴⁵¹

Vehbi Efendi öncelikle Fatıha-i Şerîfe sûresinin önemi, isimleri ve içerdiği konuları çeşitli ayet ve hadisler ile ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Daha sonra vaaza

⁴⁴⁸ Bk. Ali M. Basha, *a.g.e.*, s. 208.

⁴⁴⁹ Bk. *Revista Zani i Nalte*, Tirane, Prill 1937, viti i XII, nr. 4, s. 98.

⁴⁵⁰ Bk. *Revista Zani i Nalte*, nr. 4-5; 10-11.

⁴⁵¹ Bk. Haxhi Vehbi Dibra, *Ç'urdhnon Kur'âni*, KMSH, Tirane 2014.

uygun ancak ilmî seviyeye çok dikkat ederek bütün kelimeleri dil, tefsir, kapsadığı fikhî, itikadî ve felsefî nükteler ve içerdiği latifeler bakımından açıklamıştır.

O dönemde materyalist ve ateist akımlarının zuhûr etmesinden dolayı, müellif bunlarla sık sık ilmî ve felsefî tartışmalara girmiş ve bir Osmanlı medresesi talebesi olarak asrın ilimlerinde kendisi zengin bir kültüre sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca ülkenin o dönemdeki yaşadığı hassas siyasi şartlardan dolayı, ayetleri tefsir ederken, müellif yoğun bir şekilde Müslüman halkın millî uyanışını ve vatansever şuurunu güçlendirmeye çalışmıştır.

Müellif ayetleri tefsir ederken dil, felsefe, itikat gibi meselelere temas etmiş, tasavvufî kavramları da ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Özellikle “İhdinas’-Sırâta’l-Mustakîm” ayetin tefsirinde tasavvufî meselelere daha ayrıntılı olarak girmiş ve makam, keşif, tezahür, şeriat, tarikat, hakikat ve marifet gibi kavramları ele almıştır. Bu konuda İbn Arabî ve Fahrüddin er-Râzî, gibi âlimlerden nakillerde bulunmuştur. Bunun yanında zaman zaman işârî tefsire de yer vermiş ve bu konuda *Rûhu’l-Beyân* gibi tefsirlerden istifade etmiştir.⁴⁵²

Vehbi Efendi, ayetleri tefsir ederken İslam dininin esaslarını hem felsefî hem de ictimâî tarzda anlatmıştır. Vaaz şeklinde de olsa, eserde, müellifin yüksek ilmî bir şahsiyete sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Örnek olarak “Mâlîki yevmi’ d-Dîn” ayetininin tefsirinde şöyle söylemektedir:

“Kardeşlerim! Fatiha sûresindeki Allah’ın Esmâ-i Hüsnâsı’nın tertibine dikkat edin. Allah, Rabb, Rahman, Rahim ve Mâlik tertibinde belîğâne bir anlam ve murad vardır. Yani: Kullarım siz yoktunuz ve ben sizi yarattım. O zaman bilin ki benim ismim İlah’dır. Sizi nimetlerimle donattım, sizi terbiye ettim, o zaman bilin ki benim ismim Rabb’dır. Ve siz insan olduğunuz için günah ve hatalar yaptınız. Ona rağmen ben o günahları örttüm çünkü ben Rahman’ım. Yaptığınız günahlar için siz tövbe istiğfar ettiniz ve ben sizi affettim çünkü ben Rahim’im. Ama yine sizden iyilik yapan, kötülük yapan, tövbe edenler ve tövbe etmeyenler vardır. Bilin o zaman ki ben sizi hesaba çekeceğim ve iyilik yapanı Cennet ile kötülük yapanı da âdil bir cezâ ile cezalandıracağım. Çünkü ben Maliki yevmi’ d-Dîn’im.”⁴⁵³

⁴⁵² Bk. Haxhi Vehbi Dibra, *Ç’urdhnon Kur’âni*, s. 134; 146.

⁴⁵³ Bk. Vehbi Dibra, *a.g.e.*, s. 48.

Ayrıca “Kur’ân Nedir?” başlığı altında yazdığı bir makalesinde⁴⁵⁴ müellif Kur’ân-ı Kerim’in siyasî, iktisâdî, idarî, toplumsal vb. alanlara katkılarında bahsetmiştir. Bunları izah etmek için “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder” meâlindeki Nisâ sûresinin 58’nci ayetini, “*Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenleri sever*” meâlindeki Enfâl sûresinin 46’nci ayetini, “*İbrâhim, "Rabbim! Burayı güvenli bir şehir yap, halkından Allah'a ve âhiret gününe inananları da çeşitli ürünlerle rızıklandır" diye dua etmişti...*” meâlindeki Bakara sûresinin 126’nci ayetini, “*Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lutfundan nasip arayın...*” meâlindeki Cuma sûresinin 10’ncü ayetini ve başka ayetleri ele almıştır. Müellif bunlardan bahsederken “Kur’ân-ı Kerim’in anlamlarının açıklanması, doğru olsa da tercüme ile değil⁴⁵⁵, ancak halk tarafından anlaşılan bir meâl ile yapılabilir. Bundan dolayı Kur’ân-ı Kerim’in tercümesi diye bir şey yoktur demiş ve ona karşı çıkmıştır.⁴⁵⁶

3.12. İŞKODRALI YUSUF FAİK B. İSMAIL EFENDİ⁴⁵⁷

3.12.1. Hayatı

İsmi Yusuf, mahlası ise Fâik’tir. 1302/1885 yılında memleketi olan İşkodra, Rus-i Sagîr⁴⁵⁸ mahallesinde doğmuştur. Babası tüccar sınıftan İsmail Ağa, annesi ise Zeynep hanımdır. İki büyük kardeşi Hâfız Hasan ve İbrahim Hakkı Efendiler⁴⁵⁹ de İstanbul’da eğitim görmüşlerdir. İlk tahsilini memleketinde büyük kardeşi İbrahim Hakkı Efendi’nin⁴⁶⁰ halkasına girerek yapmıştır. 1326/1910 yılında eğitimini tamamlamak için İstanbul’a gelerek fıkıh, akaid, âdab ve mantık gibi dersleri Fatih dersiamı İskilipli Mehmed Atif Efendi’den⁴⁶¹, Belagâtı ise Dağıstanlı Abdülfettah

⁴⁵⁴ Dibra, *Ç’urdhnon Kur’âni*, 151.

⁴⁵⁵ Hıristiyan olan İlo Mitke Qafezezi, 1921 yılında Kur’ân-ı Kerim’i kısmen İngilizce’den Arnavutça’ya tercüme etmiştir. Kur’ân’ın tercümesini hükmen caiz görmediğinden ve özellikle Qafezezi’nin tercümesinde yapılan dinî yanlışlardan dolayı Müftü Vehbi Dibra bu meseleye karşı sert çıkmıştır.

⁴⁵⁶ Ali M. Basha, *Rugetimi i fese İslame ne Shqiperi* (1912-1967), s. 375.

⁴⁵⁷ Arnavutça soyadı Kaduku’dur.

⁴⁵⁸ Bugün “Rus i Vogel” diye bilinen İşkodra şehrinin bir mahallesidir.

⁴⁵⁹ Hacı Hâfız Hasan Efendi Kaduku (1865-1948), Hacı İbrahim Efendi Kaduku (1869-1949). Bk. F.Luli-İ. Dizdari- N.Bushati, *Ne kujtim te brezave*, Shkoder 1997, s.191.

⁴⁶⁰ İbrahim Hakkı Kaduku Efendi İşkodra hocalarındandır. Kıyafet ile ilgili “*Mi yârü Âsâri’l-Ahyâr fimen teşebbehe bi’l-Ecânib ve’l-Ağyâr*” adında bir eseri vardır. Bk. Matbaatü’r-Rüşdiyât, İskenderiye 1939.

⁴⁶¹ İskilipli Mehmet Atif Efendi (v.1926). Bk. Sadık Albayrak, “İskilipli Mehmed Atif Efendi”, *DİA*, XXII, 583.

Efendi'den⁴⁶² okumuştur. Ayrıca Muğlalı Ali Rıza Efendi'nin⁴⁶³ halkasına girmiş, ancak 1330/1914 yılında yapılan medrese teşkilatı değişikliğinden dolayı icazet alamamıştır.⁴⁶⁴

Tatil günlerinde Silistreli Hacı Selim Efendi'den ferâiz ilmini okumuş, ayrıca Gümüşhanevi Tekkesi'nde verilen *Râmûzu'l-Ehâdis* derslerine katılarak icazet almaya muvaffak olmuştur.

1330/1914 yılında Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi âlî kısmı, üçüncü sınıfa girmiş ve 1333/1917 yılında Medresetü'l Mütahhasısîn Tefsir ve Hadis şubesinde okuduktan sonra aliyyü'l-a'lâ derecesi ile icazet almıştır. 16 Safer 1337/21 Kasım 1918 tarihinde "ruus"⁴⁶⁵ imtihanını kazanarak Şeyhülislam İbrahim Haydarizâde Efendi⁴⁶⁶ tarafından müderrisliğe ehil ve uygun görülmüştür.

1920 yılından itibaren dersiâm olarak göreve başlamış, 1928 senesine kadar iptidâ-i hâric Osmanlı Tarihi müderrisi olarak devam etmiştir.

İşkodra'ya izinli olarak gitmiş, ancak izin süresini aştığı için 1 Kanunisâni (Ocak) 1928'den itibaren Diyanet İşleri Riyaseti tarafından maaşı durdurulmuştur.⁴⁶⁷ Bu tarihten sonra hayatının sonuna kadar İşkodra'nın Koplik ilçesinde imam ve hoca olarak çalışmıştır.

Arapça, Türkçe ve Arnavutça konuşup yazıyordu.

⁴⁶² Dağıstanlı Abdülfettah Efendi (v.1936).

⁴⁶³ Fetva Emini Muğlalı Ali Rıza Efendi (v.1943).

⁴⁶⁴ Bk. Meşihat Arşivi, "Yusuf Faik İşkodralı", Dosya Sicilli nr. 1188.

⁴⁶⁵ Ruûs: Osmanlı ilmiye teşkilatında göreve başlama işlemi için gerekli belgeye verilen isim. Medrese tahsilini tamamlayarak mülâzim olup, yedi senelik mülâzemet süresini tamamlayanlar, şeyhülislamın da bulunduğu ruûs (yeterlik) imtihanına girer, başarılılarsa ruûs alırlardı. Bk. Recep Ahışalı, "Ruûs", *DİA*, XXXVII, 272.

⁴⁶⁶ Osmanlı şeyhülislâmı (v.1933).

⁴⁶⁷ Meşihat Arşivi, "Yusuf Faik İşkodralı" dosyası, nr. 1188.

3.12.2. Tefsirle ilgili eserleri

3.12.2.1. Risâle fi't-Tefsîr

İşkodralı Yusuf Efendi, Meşihat Arşivi'ndeki özlük dosyasındaki kayıtlara göre tefsir ilmine dair bir risale yazdığını belirtmektedir.⁴⁶⁸ Yaptığımız araştırmada bu risalenin Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde kayıtlı bir nüshasına ulaştık.⁴⁶⁹

Risale mezuniyet ödevi olarak yazılmış olup Bakara sûresinin 153-154 ayetlerini tefsir etmektedir. Bu eser bir mezuniyet çalışmasına örnek teşkil etmesi bakımından özel bir önem taşımaktadır. Risalenin 122 sayfası tefsire, geri kalan 20 sayfası da hadise dairdir. Risalenin kapağında Süleymaniye Medresesi tefsir müderrisi Aşkîzâde (Bergamalı) Ahmet Cevdet Efendi'nin (v.1926), 2 Teşrîn-i Sâni 1335/2 Kasım 1919 tarihli müellife övgü sözleri yer almaktadır.⁴⁷⁰

Risale,⁴⁷¹ “يا أيها الذين آمنوا استعينوا بالصبر والصلاة إن الله مع الصابرين” ayetlerinin tefsiri ve bu ayetler ile ilgili hadislerin beyan ve tahlilini ele almaktadır. Müellif bahsini genel olarak şu şekilde yürütmüştür:

Ayetlerin nüzül sebebi ve önceki ayetlerle ilgili münasebetleri, ayetlerdeki kelimelerin anlamları, ayetlerin nahiv ve belağat bakımından mânâsı, Kadı Beyzâvî tefsirinden nakledilmiş bazı tefsir nükteleri, bu ayetler ile ilgili hadisler ve onlardan çıkarılan hükümler, hadislerin “ricâl tenkidi” ve “hadis usulü” bakımından tahlili yapılmıştır.

Müellif ayetteki kelimelerin lugavî anlamlarını şerh ettikten sonra Kur'ân'da hangi anlamlarda kullanıldığına da yer veriyor. Nahiv ve sarf meseleleri ele aldıktan sonra ayetteki belağat meselelerinden de bahsediyor. Bu konuda müellif sık sık Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* tefsirinden nakil yapmıştır. “Bevâis-i tefsîrât beyanındadır” başlığı altında ayette geçen kelimelerin anlamları hakkında farklı müfessirlerin görüşleri arasında bir karşılaştırma da yapmıştır. Müellif bu konuda daha

⁴⁶⁸ Kendi özel dosyasında “*Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinde mevâdd-ı mahsusasına tefsir ve hadis şubesi tehassusu tevfiikan tahriri matlûb ve multezem olan gayr-i matbu bir risalem vardır. Medrese-i Süleymaniye Müdüriyet-i İlmiyesinde mahfûzdur*” diye geçmektedir. Bk. Meşihat Arşivi, a.y.

⁴⁶⁹ “Yusuf-i Mısır fazilet hoca-i vâlâ-himem işbu tefsirini bıraktı ehl-i ilme yâdigâr,

⁴⁷⁰ “Çekmiş etraf-ı funûnu hıyta-i tahririne bârekellahu hâme-i pergâr girdün iktidâr”

⁴⁷¹ “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır. Allah yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz”. Bakara, 2/153-154.

ziyade Suyûtî, Taberî, Beyzâvî, Ebussuûd Efendi ve İsmail Konevî gibi müfessirlerin görüşlerini belirttikten sonra nâdiren tercih ettiği görüşün hangisi olduğuna da temas etmiştir. Diğer başlıklar altında ayetler ile ilgili itikâdî meselelere, “sabır ve namaz” ilişkisi ve bunların faziletlerine, şühedânın “ölümü ve yaşaması”nın anlamı hakkında müfessirlerin ve kelimcilerin görüşlerine yer vermiştir. Hâtime bölümünde tabakâtü’l-müfessirîn ile ilgili bir takım malûmât üzerinde durulmuştur.

Risalenin hadis ile ilgili olan ikinci bölümünde ise ayetlerin tefsiri ile ilgili çeşitli hadisler ve rivayetler, nahiv ve sarf, hadis ilmi, usûl, meşhûr hadîs râvileri vs. hakkında bir takım bilgiler verilmiştir.

Müellif risale boyunca bazı meseleler hakkında dipnot şeklinde ilave bilgiler de vermektedir. Daha kadîm yazmalarda sayfa kenarlarında haşiye şeklinde yer verilen bu uygulama müellifin yaşadığı dönemdeki hâkim anlayışın da etkisiyle sayfa altında verilen dipnotlar şekline dönüşmüştür.

Genel olarak risale İşkodralı Yusuf Efendi’nin Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesi’nin tefsir ve hadis şubesine intisab eden bir talebenin mezûniyet tezi olarak ayrı bir önem taşımaktadır. Tefsir bakımından risale kapsamlı bir şekilde çeşitli konular içermiştir ancak kanaatimize göre müellifin ayetlerin tefsiri ile ilgili tartışmalı meseleleri zikrettikten sonra kendi görüşüne ve yaşadığı zamanla ilgili güncel uygulamalara daha fazla yer vermesi beklenirdi.

3.13. SÂBİT NUMAN EFENDİ EL-ARNAÛTÎ

3.13.1. Hayatı

İsmi Sâbit Numan Ferizay el-Arnautî ed-Dımaşki’dır.⁴⁷² 1277/1860 yılında doğmuştur. Sırp isyanlarından sonra ailesi Kosova’nın Ferizay (Frizovik) kasabasına göç etmiştir. Eğitimini memleketinde almış ve Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Kasabasında bir sıbyan mektebinde muallimlik yapmıştır. Yaşadığı köyden bir kız ile evlenmesi yerel halk tarafından hoş karşılanmayınca⁴⁷³ oradan çıkarak önce Anadolu’ya, sonra Ürdün’e, oradan da Suriye’ye gitmiştir. Son olarak Dımaşk’a yakın bir yere yerleşmiş ve orada çiftçilik, marangozluk ve başka mesleklerde çalışmıştır.

⁴⁷² Hayatı ile ilgili bk. el-Mar’âşî, *Nesrû’l-Cevâhir*, I, 301-302.

⁴⁷³ Arnavutluk’un bazı bölgelerindeki geleneklere göre kişinin yaşadığı köyün kızları onun kardeşleri gibi sayılmaktadır. Bu sebepten halk aynı köyden bir kızla evlenmeyi örfen hoş görmeyip reddetmişlerdir.

Ayrıca dinî ilimler yanında astronomi, fizik, tıp gibi alanlara da ilgi göstermiş ve bazı aletler icat etmiştir. Yaşı sekseni bulduktan sonra yaşadığı mahallede Câmîu'l-Arnaût diye bilinen Divaniyye Camii'ne bitişik olan zaviyesinde halka vaaz ve nasihatte bulunmuş, tasavvufi dersler vermiştir. 1950 yılında vefat etmiştir.

3.13.2. Eserleri

Sâbit Numan el-Arnauti'nin tasavvuf, tefsir, astronomi ve tıp alanlarında muhtelif eserleri vardır. Müellifin yazdığı eserler şunlardır:

el-Burûcu'l-Felekiyye ve Eseruha fî Hayati'n-Nâs

Rasdu'l-Arnaûtî alâ Beyâni'l-Müfessiri'l-Felekî

Hazînetü'l-Mücevherât'i-Nâşieti

Müfredâtü'l-Ulûmi't-Tabîiyye

Menâfiu'n-Nebât li'l-İnsan

el-Â'şâb ve Te'sîrûha fî't-Tıbb

Beyânu Tabîati'n-Nebâtîti ve Alâmâtu Tagyîri'l-Mizâci'l-İnsanî

Risâletü İlmi'l-Yakîn ve Ehli'l-Mezâhib

Tefsîru Sûreti'l-Mâide

Tefsîru Âyâtin Kur'âniyyetin Müteferrika

Ayrıca tarih yanında, Arap, Türk ve Arnavut edebiyatıyla ilgili makaleler yazmıştır.⁴⁷⁴ Müellif bazı eserlerinde Arap harfleriyle Arnavut dilini kullanmış ve konuda kendisine mahsus bir alfabe önermiştir.⁴⁷⁵

3.13.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları

Eserleri arasında geçtiği üzere müellifin *Tefsîru Sûreti'l-Mâide* ve *Tefsîru Âyâtin Kur'âniyyetin Müteferrika* adında iki tefsir risalesi vardır. Ancak biz her ikisine de ulaşamadık.

⁴⁷⁴ Yusuf el-Maraşlı, *Nesrî'l-Cevâhir*, I, s. 302.

⁴⁷⁵ Bk. Muhammed Mufaku, *es-Sekâfetü'l-Arabiyye*, s. 122-123.

3.14. TİRANLI HÂFİZ İBRAHİM DALLİU

3.14.1. Hayatı

İsmi İbrahim b. Mustafa Efendi'dir. Hâfız İbrahim Dalliu diye meşhurdur. 1295/1887 yılında Tiran kasabasında doğmuştur. Babası Hacı Hâfız Mustafa Efendi şehrin önde gelen hocalarındandır. Abisi Hüsnü Efendi ve kardeşi Ali Efendi de hâfızdır.⁴⁷⁶ İptidaiye, rüşdiye ve medrese tahsilini Tiran'da yaptıktan sonra abisi Hüsnü Efendi'nin yanına İstanbul'a gelmiştir. Hâfız İbrahim Efendi'nin İstanbul'da nerede okuduğu ve hangi hocalardan ders gördüğü bilinmemektedir. Ailenin ekonomik sıkıntıları nedeniyle eğitimine ara vererek 1319/1901 yılında kendi kasabasına dönmüştür.⁴⁷⁷ Orada önce Hüseyin Mere Paşa Mektebi'nde fahri muallimlik yapmıştır. 17 Cemazeyilevvel 1324/9 Temmuz 1906 tarihinde sınavı kazanarak Tiran'ın Kokonoz İnas Mektebi'nde ders vermeye başlamıştır.⁴⁷⁸ 1908 yılında diğer bazı Arnavut şahsiyetler ile Tiran Başkim (İttihad) Kulübü'nü kurmuştur. İttihad ve Terakki Cemiyeti Tiran Şubesi, Başkim Kulübü'ne olumlu bakmadığı için, kendi hakkında bazı şikâyetlere maruz kalan Hâfız İbrahim Efendi görevinden alınmıştır. 1909 yılında İlbasan'da yeni açılan Darü'l-Muallimîn'de (Normale e Elbasanit) Arnavutça dersi yanında farklı dersler de vermiştir. Bu esnada Latin harfi ve bağımsızlık taraftarı olarak Jöntürk yönetimi tarafından tutuklanmış ve on sene hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Ancak Osmanlı Meclisi üyesi olan Hasan Priştina'nın müdahalesiyle birkaç ay sonra 29 Rebiulevvel 1329/29 Nisan 1911 tarihinde serbest bırakılmıştır.⁴⁷⁹

Hâfız İbrahim Efendi 1912-1924 yılları arasında eser yazarak ve çeşitli siyasi kongrelere katılarak aktif bir hayat geçirmiştir. Yazdığı bazı eserlerden dolayı Kral Ahmet Zogu devrinde, İtalya istilâsı esnasında ve özellikle Enver Hoca döneminde tutuklanmış, yazılarını neşreden yayınevleri kapatılmıştır.⁴⁸⁰ 1944-1947 yılları arasında Tiran Yüksek Medresesi'nde ders vermiştir. 1947 yılında Komünizm aleyhtarlığı gerekçesiyle tutuklanmış ve bütün mal varlığına el konulmuştur.⁴⁸¹ Yattığı hapishanede çeşitli işkencelere maruz kaldıktan sonra delil eksikliği nedeniyle 1950 yılında serbest bırakılmıştır. Hâfız İbrahim Dalliu 1952 yılında büyük bir yoksulluk içerisinde ağır

⁴⁷⁶ Bk. İsmail Bardhi, *Hâfız İbrahim Dalliu dhe Ekzgejeza e Tij Kur'ânore*, Logos A, Shkup 1998, s. 87.

⁴⁷⁷ Bk. Xhemal Balla, *Hâfız İbrahim Dalliu- Jeta dhe Vepra*, A.C.F.O.S. Books, Tirane 2008, s. 14.

⁴⁷⁸ Bk. BOA. MF. MKT. 997 / 76.

⁴⁷⁹ Bk. BOA. BEO. 3887 / 291457.

⁴⁸⁰ Bk. İsmail Bardhi, "Hâfız İbrahim Dalliu", *DËA*, XV, 92.

⁴⁸¹ Bk. Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri*, s. 446.

hasta vaziyette vefat etmiştir. Dönemin rejimi tarafından Dalliu hakkında hiçbir dinî tören yapılmaması emrine rağmen, yine de bazı hocalar ve halk tarafından cenaze namazı kılınarak Tiran Mezarlığı'nda defnedilmiştir.

3.14.2. Eserleri

Hâfız İbrahim Dalliu şiir ve nesir olarak dinî, içtimaî, siyasî ve edebî eserler yazmıştır. Bunların bazıları meşhur kaynakların tercümesinden ibarettir. Bazıları ise kendi çalışmalarıdır. Eserlerinin büyük bir kısmı komünist rejim tarafından yakıldığından sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Eserlerinin bazıları şunlardır: *Ajka e Kuptimeve te Kur'âni Qerimit* (*Kur'ân-ı Kerim'in Meâllerinin Özü*), *Texhvidi i Kur'ânit* (*Kur'ân-ı Kerim'in Tecvidi*), *Besimet e Muslimanvet* (*Müslümanların İnançları*), *E Lemja e te Madhit Profit dhe Jeta e Tij* (*Büyük Peygamber'in Doğumu ve Hayatı*), *Hadithi Erbain* (*Kırk Hadis*), *Mesime Teorike dhe Praktike te Moralit Islam* (Ömer Nasuhi Bilmen'in *Yüksek İslam Ahlâkı*'nin tercümesi), *Ç'eshte İslamizma* (*İslam Dini Nedir*), *Libri i se Falmes* (*Namaz Kitabı*), *Udha Muhammedane* (*et-Tarikatü'l-Muhammediye'nin tercümesi*), *Patriotizma në Tiranë* (*Tiran'da Vatanperverlik*), *Grenxat e Kuqe të Tiranës* (*Tiran'ın Kızıl Arıları*).

3.14.3. Tecvid ve Tefsir alanındaki çalışmaları

3.14.3.1. Texhvidi i Kur'ânit

Eser iptidaiye mektebi öğrencilerine ve halk kitlelerine tecvid kurallarını pratik bir şekilde öğretmek amacıyla yazılmıştır. Müellif bu risalede meşhur Karabaş Tecvidini özetleyerek tercüme etmiştir. Risalede tecvidin konusu, harflerin mahrecleri ve sıfatları, medler, nûn-i sâkin ve tenvînin hükümleri ve bazı özel harflerin Arnavutça lisânında telaffuzunun nasıl yapıldığı gibi meseleleri örnekler ve şekiller ile anlatmıştır. 16 sayfadan ibaret olup Tiran Sancakçıyan Matbaası'nda 1337/1921 yılında basılmıştır.

3.14.3.2. Ajka e Kuptimeve te Kur'âni Qerimit

Hâfız İbrahim Dalliu Efendi'nin en önemli çalışmalarından birisi de *Ajka e Kuptimeve te Kur'âni Qerimit* (*Kur'ân ı Kerim'in Meâllerinin Özü*) adında tefsiridir.⁴⁸² Müellif bu eserde Fatiha sûresinden başlayarak Tevbe sûresinin 18'nci ayetine kadar üç cilt halinde 1.572 sayfa olarak Kur'ân-ı Kerim'in Arnavutça meâl ve tefsirini

⁴⁸² Bu eser ile ilgili daha fazla bilgi için bk. İsmail Bardhi, "İbrahim Dalliu ve Tefsirdeki Metodu", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

hazırlamıştır. Bu tefsir Arnavutluk Diyanet İşleri (Yüksek Şer’iye Meclisi) tarafından tahkik edildikten sonra onaylanmış ve Ora e Shkodres Matbaası’nda 1929 yılında basılmıştır.⁴⁸³ Eserin bir mukaddimesi ya da bir önsözü yoktur.

Müellif önce ele aldığı ayetin meâlini, nüzûl sebeplerini, “şerh” veya “açıklamalar” adı altında ayetin tefsirini ve son olarak da onun özetini vermiştir. Âl-i İmran sûresinden itibaren, Arapça bilmeyen Arnavut Müslümanlar da Kur’ân-ı Kerim’in okumasından mahrum kalmasın diye, Arapça metinden sonra Arnavut harfleriyle ayetin transkripsiyonunu da yapmıştır.⁴⁸⁴

Hâfız İbrahim Efendi, itikadî konularda daha uzun durmuş ve kelimelerin ehlinin görüşlerini ortaya koymuştur. Özellikle Allah’ın isimleri ve sıfatları meselesinde, ele aldığı ismin önce dil bakımından anlamlarını vermiş, sonra itikadî olarak hangi anlamın doğru olabileceğini açıklamıştır. Bazı konularda, müfessirlerin görüşlerini zikrettikten sonra, az da olsa, kendi fikirlerini de söylemiştir. Bazı meselelerde “Mütercimden” başlığı altında kendi açıklamalarına yer vermiştir.

(ثم استوى إلى السماء فسواهن سبع سموات) (Bakara, 2/29) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir: “Yedi gökler ile kastedilen şey bizim Güneş’in etrafında hareket eden yedi gezegenlerdir. Gezegenlerin sayısı dokuz olmasına rağmen Kur’ân’ın indirildiği zaman sadece yedi gezegenin var olduğu bilindiğinden ayette sadece yedi gök (gezegenler) zikredilmiştir.”⁴⁸⁵

Hâfız İbrahim Efendi’nin tefsiri hem rivayet hem de dirayet kabilinden sayılmaktadır. Rivayet olarak Taberî tefsirini, dirayet olarak ise başta Râzî olmak üzere, el-Hâzin el-Bağdadî (Tefsîr-i Hâzin), Beyzâvî, Nimetullah Nahcivânî ve Ebussuûd Efendi gibi müfessirlerin tefsirlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Hâfız İbrahim Efendi, tefsirinde Konyalı Mehmet Vehbi Efendi’nin *Hülâsatü’l-Beyân* tefsirinin ismini çok az zikretmesine rağmen, İsmail Bardhi iki eser arasında büyük benzerlikler bulunduğunu söylemektedir.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Bk. Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri*, s. 370.

⁴⁸⁴ Kendi ifadesine göre Hâfız İbrahim Efendi bu konuda Hind âlimlerini örnek almıştır.

⁴⁸⁵ Bk. Ajka e Kuptimeve te Kur’ani Qerimit, Shtypshkronja “Ora e Shkodres”, 1929, s. 82-83.

⁴⁸⁶ Bardhi, *Hâfız İbrahim Dalliu dhe Ekzegjeza e tij Kur’ânore*, s. 102.

Genel olarak Hâfız İbrahim Dalliü'nun tefsiri Arnavutça olarak yazılmış ilk düzenli tefsir⁴⁸⁷ çalışması olduğundan, ayrıca Şer'ie Yüksek Meclisi'nden onay aldığından dolayı farklı bir önem taşımaktadır. Buradan anlaşılacağı gibi tefsir tamamlanmış olsaydı Arnavut Müslümanların elinde önemli bir eser bulunmuş olacaktı.

3.15. STRUGALI HÜSREV AYDINLAR EFENDİ

3.15.1. Hayatı

İsmi Muhammed Hüsrev Aydınlar'dır. 1300/1883 yılında Manastır vilayeti Ohri kazası Struga kasabasına bağlı Labuništa köyünde doğmuştur. Babası Numan Efendi, annesi ise Habibe hanımdır. İlköğrenimini köyünde tamamlamıştır. Sıra ile Ohri'de Hüsrev Bey Medresesi'nde müderris Mustafa Efendi'den bir sene ve daha sonra Tiran'da, Hacı Abdurrahman Bey Medresesi'nde bir buçuk yıl kadar ders okumuştur. Hocasının ve zamanın Tiran müftüsünün tavsiyeleriyle 1910 İstanbul'a gelmiş, Karagümrük'teki Üçbaş Medresesi'ne yerleşmiştir. Rebî Molla, Kastamonulu Ahmed Efendi, Tavashlı Hâfız Hasan ve İzmirli İsmail Hakkı gibi hocalardan ders görmüştür.⁴⁸⁸ 1916 yılında Süleymaniye Medresesi Tefsir ve Hadis Şubesine kaydolmuş, 13 Mart 1919 tarihinde derece-i ûlâ ile mezun olmuştur. Tabakât-ı Kurrâ ve Tabakât-ı Müfessirîn dersini İstanbullu Mustafa Asım Efendi'den,⁴⁸⁹ Tefsir-i Şerîf dersini ise İskilipli Mehmed Atıf Efendi'den⁴⁹⁰ okumuştur. Mezun olduktan sonra hem dersiâmlığa hem de ibtidâ-i hâric payesiyle Arapça hocalığına tayin edilmiştir.⁴⁹¹ Ayrıca kısa bir müddet Tıbbiye Mektebi'nde okumuştur.⁴⁹²

Medreselerin kapatılması ve dersiâmlığın kaldırılmasına rağmen fahri olarak hizmetlerini devam ettirmiştir. 1936 yılında baskılardan dolayı memleketine dönmek bahanesiyle ailesini yanına alarak yurtdışına çıkmış ve Medine-i Münevvere'ye yerleşmiştir. Ancak ailesinin sağlık sorunları nedeniyle tekrar İstanbul'a dönmüş ve hayatının sonuna kadar hem evinde hem de camilerde, bütün baskılara rağmen ders vermeye devam etmiştir. Hocapaşa ve Camialtı Camilerinde zaman zaman hutbe vermiş,

⁴⁸⁷ Görüseli Hâfız Ali Efendi tefsirini daha erken dönemde (1910 yıllarında) yazmaya başlamıştır. Ancak elimizde tefsirinden kalan çok az bir miktar bulunmaktadır.

⁴⁸⁸ Bk. Abdullah Naim Şener, *Müslüman Yiğit Erkekler*, İstanbul 1976, s. 11-12.

⁴⁸⁹ Mustafa Asım b. Şeyh Muhammed Nasuhî el-Üsküdari (1859-1943).

⁴⁹⁰ Mehmet Atıf b. Mehmet Ali Ağa (1876-1926).

⁴⁹¹ Bk. İsam Ktp., Dokümantasyon, Hüsrev Hoca dosyası.

⁴⁹² Bk. Şener, *a.g.e.*, s. 14.

İstanbul İmam-Hatip Okulu'nun açılışından sonra iki yıl kadar burada meslek dersleri okutmuştur. Ayrıca Fâtih Camii'nde otuz yıldan fazla her gün ikindi vaktinden, Pazar günleri ise öğle ve ikindi vakitlerinden sonra ders vermiş, her seviyede talebe yetiştirmiştir. Eski İstanbul vâizlerinden Salih Şeref, Abdülhalim Akkul, İmam ve Hatip Hüseyin Karagözoğlu, Mahmut Bayram, Diyanet İşleri Başkanlığı başkan yardımcılarında Yaşar Tunagür yetiştirdiği talebelerden bazılarıdır. *Tefsîr-i Kâdî, Buhârî-i Şerîf, Şifâ-yı Şerîf, Menâr Şerhi, Hadîs-i Erbaîn, İhyâu Ulûmi'd-Dîn* gibi dersler okutmuştur. Ayrıca *Tarîkat-ı Muhammediyye* kitabını defalaraca okutmuştur.⁴⁹³ Maddi sıkıntılara, hastalığının ilerlemesi ve gözlerinin çok az görmesine rağmen vefatından üç gün öncesine kadar derslerine ara vermeden devam etmiştir. 23 Nisan 1953 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı Edirnekapı Sakızağacı Kabristanı'ndadır.⁴⁹⁴

3.15.2. Tefsir ile ilgili çalışmaları

3.15.2.1. Risâletü'l-Mevâhibi'l-İlahiyye

Hüsrev Efendi, hayatını daha ziyade ders vermek ve talebe yetiştirmek sûretiyle geçirmiştir. Bu nedenle eser yazmaya fazla vakit ayıramamıştır. Ulaşabildiğimiz tek eseri *Risâletü'l-Mevâhibi'l-İlâhiyye*'dir. Kendisi de belirttiği gibi⁴⁹⁵, bu çalışma Süleymaniye Medresesi Mutehassisîn kısmı Tefsir ve Hadis Şubesi hocaları tarafından ruûs imtihanı tekmilesi olarak kendisinden istenmiştir. Eserin müstensihlerinden ve aynı zamanda Hüsrev Efendi'nin öğrencisi olan Erzurumlu Mustafa Necati Efendi, mukaddimenin bir cümlesine düştüğü notta şu bilgileri vermektedir: Hüsrev Efendi kitabını yazmaya başladığı esnada hanımı vefat etmiş, ayrıca içindeki kitaplarıyla birlikte evi yanmış, ayrıca İstanbul düşman işgaline uğramıştır.⁴⁹⁶ Eserin hatimesinde telif tarihi olarak 8 Cemâziyelevvel 1337/9 Şubat 1919 gösterilmiştir.

Eserin önemli bir nüshası Hüsrev Efendi'nin talebelerinden Salih Şeref'in oğlu Hüsrev Bey'de bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Bu nüsha Muharrem 1359/Şubat 1940 tarihinde İstanbul'da Mimar Hayrettin Camii'nde yazılmıştır. Nüshadaki 27 Cemâziyelevvel

⁴⁹³ Bk. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi-Hayati, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 113.

⁴⁹⁴ Bk. Bekir Topaloğlu, "Hüsrev Hoca", *DİA*, XXXIX, 36-37.

⁴⁹⁵ Bk. Ohrili Mehmed Hüsrev Hoca, *Risâletü'l-Mevâhibü'l-İlahiyye* (el yazması, Hüsrev Şeref'in özel kütüphanesi), s. 5.

⁴⁹⁶ A.g.e, s. 6.

⁴⁹⁷ Bize eserin iki nüshasına ulaştırdığından dolayı Hüsrev Efendi hocanın talebesi olan Salih Şeref hoca'nın oğlu Hüsrev Şeref Bey'ye çok müteşekkiriz.

1363/20 Mayıs 1944 tarihine ait bir notta bu nüshanın müellifle birlikte asıl nüshayla mukabele edildiği ve eserin okunması ve okutulması için müstensihe icâzet verildiği kaydedilmiştir.⁴⁹⁸ Hüsrev Şeref Bey’de eserin 18 Muharrem 1340/21 Eylül 1921 tarihinde yazılmış bir başka nüshası daha vardır.

Risale Arapça olup müellif “ يا أيها الناس اعبدوا ربكم الذي خلقكم والذين من قبلكم ” (Bakara 2/21) ayetinin ahkâm, usûl, fûrû, tefsir kaideleri ve hadis ilimleri açısından tefsirini yapmıştır.

Tefsire başlamadan önce müellif tefsir ve tevilin tanımını ele almış ve bunlara dair âlimlerin görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Sonra Kur’ân’ın İslâm dinindeki yeri, onu okumanın ve öğretmenin fazileti, Kur’ân’ı bilmeden tefsire cesaret eden ve onu ezberledikten sonra ihmal edip terk edenlerin durumu, Kur’ân-ı Kerîm’in cem’i, tertibi ve yedi harf üzere nâzil oluşu gibi konulara yine ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Bu konuları ele alırken, müellif büyük ölçüde İmam Suyûtî’nin *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân* eserinden istifade etmiştir.

Bundan sonra müellif, “*Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki böylece korunmuş olursunuz*” meâlindeki Bakara 2/21 âyetinin tefsirine geçmiştir. İlk önce, müellif bu ayetin bir önceki ve bir sonraki ayetlerle münasebetlerini açıklamıştır. Özellikle Ehlisünnet ve Mutezile arasında cereyan eden tartışmalara girmiştir. Böylece kelam ilminin klasik kaynaklarından istifade ederek kâfirlerin iman ve ibadet ile muhatap olup olmadıkları, sonraki nesillerin Kur’ân’ın emirlerine muhatap oluş keyfiyeti ve bu emirlerin onları ne şekilde kapsadığı gibi meseleleri ele almıştır.

Ardından müellif, “faide” başlığı altında, müfessirler ve âlimlerin bu ayetten itikada dair istinbât ettikleri birçok meseleyi serdetmiştir. Bu konuda müellif büyük ölçüde İmam Râzî’nin *Mefâtîhü’l-Gayb* tefsirinden istifade etmiştir. Ayrıca ayette tevhid ve takva kavramlarının tanımları ve kısımlarını da açıklamıştır.

Daha sonra müellif bu ayet hakkındaki hadislerle yer vermiş, ardından rivayet tefsiri alanında meşhur olan sahabe ve tâbiûndan bahsetmiştir.

⁴⁹⁸ A.g.e, s. 152.

Müellif, bu ayetin dirayet ve rivayet tefsirini ayrıntılı bir şekilde verdikten sonra, tasavvufi tefsirine geçmiştir. Önce tasavvufi tefsirlerin hangilerinin muteber olduğundan söz etmiş ve kendisi bu konuda en çok Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri ile İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* isimli tefsirinden istifade etmiştir. Genel olarak bu konuda müellif, gerçek sufilerin kim oldukları, şeriata uygun davranan sûfilerin tefsirinin doğru ve makbul sayıldığı, şeriata aykırı davrananların tefsirinin ise, kim olursa olsun, doğru olmadığı ve reddedilmesinin gerektiğini beyan etmiştir.

Son olarak müellif tefsir ilmini öğrenme sebebi, faydası ve müfessirin bilmesi gereken ilimlerden bahsetmiştir.

3.16. DEBRELİ HÂFİZ İSMET EFENDİ

3.16.1. Hayatı

Hâfiz İsmet Dibra diye meşhurdur. 1303/1886 yılında medrese ve hocalarıyla tanınan Debre-i Bâlâ kasabasında doğmuştur. Hâfiz Celal diye meşhur olan babası Celaledin Mehmed b. Şeyh Nimetullah Efendi, kasabanın hocalarından ve Mekteb-i Rüşdiye muallimlerindedir.⁴⁹⁹

Hâfiz İsmet Efendi ilk eğitimini memleketinde almış ve Kur'ân-ı Kerim hıfzını tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul'da eğitimine devam etmiş, tamamladıktan sonra da memleketine dönmüştür. 14 Recep 1324/3 Eylül 1906 alıyyü'l-a'la derecesiyle ruus sınavını kazanarak Debre-i Bâlâ Mekteb-i Rüşdiyesi'nde muallim-i sâni olarak çalışmaya başlamıştır. 24 Zilkade 1325/29 Aralık 1907 tarihinden itibaren aynı şehirde bulunan Hacı İbrahim Efendi Camii'nde vaizlik yapmıştır.⁵⁰⁰ 1909 yılında Debre Kongresi'ne katılmıştır. Hâfiz İsmet Efendi'nin şehri olan Debre-i Bâlâ, Balkan savaşlarından sonra Makedonya sınırları içinde kalması sebebiyle İstanbul'a göç etmiş ve 1919 yılına kadar orada kalmıştır. Bu süreç esnasında İstanbul'da bulunan Arnavutluk'taki vakıflar ile ilgili belgeleri araştırmak üzere Tiran Müftülüğü tarafından görevlendirilmiştir.⁵⁰¹

Hâfiz İsmet Efendi 1926 yılında Tiran'da kurulan Keshilli i Nalte i Sheriatit (Arnavutluk Şer'iyye Yüksek Meclisi)'ne üye olarak seçilmiş ve aynı zamanda 1924

⁴⁹⁹ BOA. BEO. 1568/117597.

⁵⁰⁰ BOA. MF. MKT. 980/26.

⁵⁰¹ Bk. Faik Kasollja, "Hâfiz İsmet Dibra-Teologu, Atdhetari, Mesuesi", *A Ka Dyshim ne Qenien e Zotit*, Tirane 2007, s. 19.

yılında kurulmuş olan Yüksek Tiran Medresesi'nde Arapça hocası olarak çalışmıştır. 1929 yılında Arnavutluk Müslümanlar Kongresi tarafından bu medresenin müdürü olarak seçilmiş ve görevi Kral Ahmed Zogu tarafından onaylanmıştır. 1946 yılı sonuna kadar yürüttüğü müdürlük görevi yanında bu medresede mantık, akaid, Farsça ve tefsir gibi dersler de vermiş ve yüksek seviyeli talebeler yetiştirmiştir. Komünizm idaresi döneminde askeri bir mahkeme tarafından yargılanmış, Aralık 1946-Mayıs 1949 tarihleri arasında hapis cezası çekmiştir. Daha sonra suçsuz bulunup serbest bırakılmış ve aynı medreseye tefsir hocası olarak geri dönmüştür.⁵⁰²

Hâfız İsmet Efendi 1955 yılında Tiran'da vefat etmiştir.

3.16.2. Eserleri

Hâfız İsmet Efendi XX'nci asrın ilk yarısında Arnavutluk'ta hem dini ilimler hem de genel kültürü ile tebarüz etmiş en önemli âlimlerden birisidir. Kendisi ana dili olan Arnavutça yanında Arapça, Türkçe ve Farsça'yı ileri seviyede bilmektedir. Öte yandan tefsir, fıkıh ve mantık gibi ilimlerde uzmanlaşmış bir âlimdir. Uzun süre idarî görevler ve eğitim ile uğraştığı için, eser yazmaya fırsat bulamamıştır. Buna rağmen, dönemin bazı dinî ve sosyolojik sorunları ile ilgili makaleler kaleme almış ve bu makalelerde fikirlerini net bir şekilde ortaya koymuştur. Mesela 1920-1930 yılları arasında, başta Mehdi Fraşeri olmak üzere bazı entelektüeller, Hıristiyanlık'ta olduğu gibi İslam dininde de Avrupa prensiplerine uygun bir reform ihtiyacı olduğunu savunmuşlar ve buna dair makaleler yazmışlardır. Hâfız İsmet Efendi de bu iddialara yönelik reddiyeler yazmış ve İslam dininin ictihada ve teceddüde karşı olmadığını belirtmiştir. Ayrıca, o zaman devletin benimsediği yeni medeni kanunların İslam şeriatına uygun olması gerektiğini söylemiş, itikadî meselelerde ise reform diye bir şeyin olamayacağını ifade etmiştir.⁵⁰³ Öte yandan *Zani i Nalte dergisinde A ka Dyshim ne Qenien e Zotit* (Allah'ın Varlığında Şüphe mi Olur?) ve *Ç'eshte Kur'âni?* (Kur'ân-ı Kerim Nedir) başlıkları altında muhtelif dini makaleler de yazmıştır.

⁵⁰² Bk. Ali Basha, *Rrugetimi i Fese Islame ne Shqiperi* 1912-1967, s. 442.

⁵⁰³ Bk. Nathalie Clayer, "Adapting İslam to Europe- the Albanian Example", *İslam und Muslime in (Südost) Europa. Im Kontext von Transformation und EU-Erweiterung*, Studies on Languages and Culture in central and Eastern Europe, Band 9, München-Berlin 2010, s. 62.

3.16.3. Tefsir ile ilgili çalışmaları

3.16.3.1. A Ka Dyshim ne Qenien e Zotit?

Hâfız İsmet Efendi 1930 yıllarında Arnavut toplumunda ve özellikle gençler arasında hızlı bir şekilde yayılan Darwinist ve ateist fikirlere karşı konuşmalar ve vaazlar yapmıştır. Konuşma ve vaaz meclislerinde yapılan yaklaşık on iki ders, talebeleri tarafından not şeklinde kaydedilerek *Zani i Nalte* dergisinde neşredilmiştir. Daha sonra bu makaleler Vehbi İsmaili Efendi tarafından kitap haline dönüştürülmüş ve *A Ka Dyshim ne Qenien e Zotit?* (Allah'ın Varlığında Şüphe mi Olur?) ismiyle 1993 yılında Amerika'da neşredilmiştir. Ayrıca bu eser sadeleştirilerek 2007 yılında Tiran'da tekrar basılmıştır.

Hâfız İsmet Efendi bu konuşmalarında *قالت رسلهم أفي الله شك فاطر السموات والأرض* "Elçiler de, göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah hakkında şüphe mi olurdemişlerdi" meâlindeki İbrahim 14/10 ayetinin tefsirini yaparak yeni çıkan materyalist ve ateist fikirlere cevap vermiştir. Klasik tefsirden ziyade müellif bu ayetten hareketle ilmî ve aklî delillerle, çeşitli Avrupalı filozoflar ve ilim adamların sözleriyle Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışmıştır.

Müellif önce bu ayetin tefsiri ile ilgili uzun bir mukaddime yapmıştır. Mukaddimede Kur'ân-ı Kerim'in tevhid, diyânât ve ihbârât gibi içerdiği ana başlıkları ve onlara dair bazı ayetleri zikretmiştir. Özellikle "ihbârât" başlığından bahsederken fen ve sosyal bilimlerin ortaya koyduğu gerçekler ile Kur'ân ayetleri arasındaki ilişkileri açıklanmıştır. *ذِي الْقُرْبَىٰ* (Nahl 16/90) ayetindeki *ذِي الْقُرْبَىٰ* lafzının akrabaların dışında bütün milleti kapsadığını söylemesi dikkat çekmektedir.⁵⁰⁴ Yine tevhid konuları anlatırken fikirlerini İncil'den örneklerle desteklemiştir.

Mukaddimeden sonra ayetin tefsirine dönerek müellif, Allah'ın varlığını ispat etmek için akl-ı selim, edille-i vakîyye, imtinâ-i aklî, meslek-i hudûs, meslek-i imkân, meslek-i gâye ve meslek-i ibdâ ve ihtirâ' gibi kelimeler ve mantıkla ilgili birçok delil türüne geniş bir yer vermiştir.

⁵⁰⁴ Kasollja, *A ka dyshim ne Qenien e Zotit*, s. 58.

Daha sonra müellif, Arnavut gençler arasında yayılan Darwinist ve ateist görüşlere karşı sert bir tavır alarak onları eleştirmek adına Descartes, Newton, Müller, Aristoteles ve Platon gibi filozofların görüşlerine yer vermiş, onların görüşlerinin hangi ayetlere dayandığını zikretmiştir. Ayrıca ayetleri anlatırken sık sık İbn Arabî, İbn Sînâ, Teftazânî, Gazâlî ve İsmail Hakkı Bursevî'nin görüşlerine de yer vermiştir. Son olarak müellif söz konusu ayetin işâret, delâlet ve iktizâ yoluyla ne ifade ettiğini kısaca anlatmıştır.⁵⁰⁵ Hâfız İsmet Efendi'nin vaaz meclislerinde bu ayetin tefsirini yaparken mantık kaidelere ve filozofların görüşlerine yer vermesi ve onları ayrıntılı bir şekilde açıklaması dikkat çekmektedir. Bu durum onun sadece İslam kültür geleneğine değil aynı zamanda batı kültürüne de vakıf olduğunu göstermektedir.

3.17. GÖRİCELİ HÂFİZ ALİ EFENDİ

3.17.1. Hayatı

Göriçeli Hafız Ali Efendi 1288/1872 yılında Göriçe (Korça) kasabası, Dere Mahallesi'nde doğmuştur. Osmanlı Arşivi kayıtlarında onunla ilgili bir dosyada "Ali İzzet Efendi, muallimînden Göriçeli İlyas Hulusi Efendi'nin mahdûmudur" diye geçmektedir.⁵⁰⁶ Arnavutlar arasında Hâfız Ali Korça diye meşhurdur. Babası ve dedesi şehrin âlimleri ve ileri gelen şahsiyetlerindedir. İlk eğitimini sıbyan ve rüşdiye mektebinde almış ve özel hocalardan tefsir ve Mesnevî dersleri görmüştür. On iki yaşında iken hâfız olmuştur. Sonra Görice Medresesi'nden mezun olmuştur. Bazı kaynaklarda Ali Efendi'nin İstanbul'da eğitimini tamamladığı söylenmesine rağmen, terceme-i halinde⁵⁰⁷ kendi eğitiminden bahsederken sadece Görice Medresesi'ne kadarki eğitime yer vermiştir.⁵⁰⁸ Arapça, Farsça ve Türkçe kaynak eserlerden istifade eden Hâfız Ali Korça, İbn Rüşd, İbn Sînâ, Rûmî, Ömer Hayyâm, Sâdi Şîrâzî ve Hoca Hasan Tahsin Efendi⁵⁰⁹ gibi büyük filozoflar ve edebiyatçılardan etkinleşmiştir.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ A.g.e, s. 122.

⁵⁰⁶ Bk. BOA. DH. SAİD. d. 177 / 163.

⁵⁰⁷ Bk. BOA. MF. İBT. 22 / 55.

⁵⁰⁸ Ayrıca Osmanlı Arşivi belgelerinde belirtildiği gibi Ali Efendi ders vermeye başladığı zaman (1326/1888 yılında) yaşı 16 civarında idi. Bk. BOA. MF. İBT, 22 / 55.

⁵⁰⁹ Tabiat ilimlerine ilgisi ve vukufu ile tanınmış Osmanlı bilgini ve eğitimcisi, Dârülfünun'un ilk müdürü Hoca Hasan Tahsin Efendi Güney Arnavutluk, Çamlık bölgesi, Filat kazası, Ninat köyünde doğmuştur. Vefatı 1298/1881 yılındadır. Daha geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *DİA*, XVIII, 198-206.

⁵¹⁰ Bk. İsmail Ahmedî, *Hâfız Ali Korça – Jeta dhe Vepra*, Logos-A, Shkup 1999, s. 16 -17.

Hâfız Ali Efendi 21 Safer 1306/27 Ekim 1888 tarihinde yapılan sınavı kazanarak Görice Mektebi'nde (daha sonra idadiye olmuştur) muallim-i sâni olarak ulûm-i dinîyye, Arapça, Farsça, coğrafya, tarih ve matematik gibi dersler okutmuştur. Aynı zamanda Mirahor İlyas Bey Camii'nde vaizlik yapmıştır. 11 Muharrem 1321/9 Nisan 1903 tarihinde dersini Osmanlıca yerine Arnavutça anlattığı yönünde usulsüz bir ihbar üzerine görevinden alınmış ve Isparta İdadisi'ne görevlendirilmiştir. Mahallî yönetimin de talebi üzerine verdiği bir arzuhaldan sonra tekrar Görice'de muallimlik görevine dönebilmiştir.⁵¹¹ Yine Arnavutluk istiklali ve o dönemde yasak olan Latin harfleri taraftarı olarak 9 Rebiülâhir 1328/20 Nisan 1910 tarihinde Görice İdadisi muallimliğinden alınmıştır. Daha sonra ona mazuliyet maaşı verilmiştir.⁵¹²

Hâfız Ali Efendi, Görice temsilcisi olarak Manastır, Debre ve İlbasan Kongreleri'ne katılmış ve mekteplerde Arapça ve Osmanlıca'nın yanında Arnavutça eğitim verilmesinin gerekli olduğunu hep vurgulamıştır. Ayrıca Debre Kongresine katılan Ali Efendi, ıslah-ı medâris ile ilgili Sırât-ı Müstakim dergisinde yayılanmış bir konuşması vardır.⁵¹³ Aynı kongrede Arnavutluk'taki bütün okullarda Arnavutça'nın okutulmasını talep etmiş ve Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kullanılmasını uygun olduğunu da ifade etmiştir. Gelebilecek itirazlara karşı da, Latin harflerini kullanmaktaki gâyenin Kur'ân'ın diline veya Osmanlı'ya karşı bir tavır almak değil, sadece okuma yazmayı kolaylaştırmak olduğunu savunmuştur.⁵¹⁴ Bu duruşundan dolayı Hâfız Ali Efendi çeşitli tehditlere maruz kalmış, hatta idam cezasından ancak affedilerek kurtulabilmiştir.⁵¹⁵

Hâfız Ali Efendi 1914 yılında Milli Eğitim Bakanlığı danışmanı, 1916 yılında ise yeni kurulan Şer'iyeye Yüksek Meclisi'nin başkan yardımcısı ve İşkodra başmüftüsü seçilmiştir. Tiran Yüksek Medresesi'nin açılması için büyük çaba sarfetmiş ve o medresenin ilk hocalarından olmuştur. Hem Arapça dersi hem de medreselerin modern eğitim vermesi konusunda farklı programlar sunmuş ve medreseden mezun olan

⁵¹¹ Bk. BOA. DH. SAİD. d. 177/163.

⁵¹² Bk. *a.g.e.*

⁵¹³ Bk. İlhamî, "Debre Kongresinden bir Yaprak", *Sırât-ı Müstakîm*, cilt. II, sayı: 49, s. 368; cilt: II, sayı: 52, s. 411-412; cilt: III, sayı: 53, s. 7-11.

⁵¹⁴ Bk. H. Ali Korça, *Shtat Ęndrrat e Shqipërisë (Arnavutluk'un Yedi Rüyalari)*, Shtypshkronja e Shtetit, 1944, s. 30-34.

⁵¹⁵ Bk. H. Ali Korça, *a.g.e.*, s. 49, 54.

öğrencilerin diğer İslâm ülkelerinde yüksek öğrenim yapabilmeleri için çaba göstermiştir.

Eleştirici yazılarından dolayı Arnavutluk devletinin farklı siyasi iktidarları Hâfız Ali Efendi'ye pek olumlu bakmamışlardır. Yazdığı *Shtat Ĕndrrat e Shqipërisë* (Arnavutluk'un Yedi Rüyası) isimli eserinden dolayı Emin-i Fetvâ (Şer'iyeye Yüksek Meclisi) görevinden alınmış ve sadece Tiran Medresesi'nde Arapça ve Mantık hocası olarak çalışmıştır. Ayrıca Tiran Edhem Bey Camii'nde müderrislik ve hatiplik yapmıştır.

Bolşevizm tehlikesine karşı *Bolshevizma Asht Çkatërimi i Njerëzimit* (Bolşevizm İnsanoğlunun Helâkıdır) isimli eserinden dolayı komünistler tarafından 1949 yılında yaptığı görevlerden alınmış ve önce Durrës (Dıraç) sonra Kavaya şehrine sürgün edilmiştir.⁵¹⁶ Gözetim altında olmasına rağmen orada da talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Hâfız Ali Efendi ağır geçim sıkıntısı içerisinde 31 Aralık 1956 tarihinde vefat etmiştir. Büyük bir kalabalığın katılımıyla cenaze namazı Hâfız Sabri Koçi Efendi tarafından kılınmıştır.⁵¹⁷

3.17.2. Eserleri

Hâfız Ali Efendi dinî, edebî ve siyasî konularda şiir ve nesir olarak çeşitli eserler yazmıştır. Kendisinin de belirttiği gibi yazdığı eserleri 10.000 sayfayı aşmaktadır.⁵¹⁸ Yukarıda zikredilen eserlerin yanında *Tefsiri i Kur'ânit* (Kur'ân Tefsiri), *Jusuifi me Zelihane* (Yusuf ve Züleyha), *Trëndafilishta e Sadiut* (Sâdî Şîrâzî'nin *Gülüstan*'ın tercümesi), *Rubaijjati Hajjam* (Ömer Hayyam'ın *Rubâiyyat*'ın tercümesi), *Mevludi*, *Treqint-e-tri Fjalet te İmam Aliut* (Hz. Ali'nin 303 Sözü), *Historija e Shenjtë edhe Katër Halifetë* (Kutsal Tarih ve Dört halife), *Përhapja e Islamit*, (İslamiyyet'in Yayılışı), *Gramatika dhe Sintaksa-Shqip*, *Arabisht* (Arapça-Arnavutça Nahiv ve Sarfi), *Vuajtjet dhe Dënimet e Mija me Vdekje* (Çektiğim Sıkıntılar ve İdâm Cezâlarım) gibi eserler yazmıştır.⁵¹⁹

Ayrıca Hâfız Ali Efendi'nin makaleleri Arnavutça olarak *Dielli*, *Korça*, *Zani i Naltë*, *Diturija* ve *Koha* gibi dergi ve gazetelerde, Türkçe olarak *Sîrât-ı Müstakîm*,

⁵¹⁶ Bk. Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri*, s. 447.

⁵¹⁷ Bk. İsmail Ahmedi, *Hâfız Ali Korça – Jeta dhe Vepra*, s. 52, 53.

⁵¹⁸ Bk. Ali M. Basha, *a.g.e.*, s. 208.

⁵¹⁹ Bk. Kultura Islame, Shtator 1939- Gusht 1940, ALSAR, c. II, s. 104-105.

Akşam, *Aks-i Sadâ*, Farsça olarak *Hallâc* ve Arapça olarak *es-Siyâse* gibi yayın organlarında çıkmıştır.⁵²⁰ *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde yer alan bir makalesinde *Sabır ve Sebât Mûcib-i Zafer'dir*⁵²¹ başlığı altında “ألف يغلبوا ألفين بإذن الله” (Enfâl, 8/66) ayet-i kerimesinin tefsirine dayanarak Osmanlı'nın ve özellikle Rumeli'nin geçtiği zor durumları ele almış, sabır, cihad ve sebat çağrısında bulunmuştur.

3.17.3. Tefsir ile ilgili eserleri

3.17.3.1. Tefsiri i Kur'ânit

Hâfız Ali Efendi'nin Arnavutça olarak yazılmış *Tefsiri i Kur'ânit* adlı bir tefsiri vardır. Müellif, Arnavut halkı da Kur'ân-ı Kerim'nin meâlini anlasın diye bu eseri kaleme almıştır. Eserin yaklaşık 2.000 sayfadan oluştuğu iddia edilirse de araştırmacılar onun çoğunun kaybolduğunu düşünmektedirler.⁵²² Hâfız Ali Efendi 1920 yılında *Kur'âni i Madhnueshëm e Thebi i Tij* (Kur'an-ı Kerim ve Onun Özü'dür) adında Arnavutça bir tefsir yayınlamaya başlamıştır. Mukaddimede müellif yıllarca tefsir ile uğraştığını ve uzunca bir tefsir yazdığını söylemektedir. Ancak maddi sıkıntılardan dolayı yazdığı uzun tefsirinden kısaltarak sadece Fatiha sûresi ve Bakara sûresinin ilk 37 ayetlerini ihtiva eden kısımları basabilmiştir.⁵²³ Fatiha sûresi tefsirini ayrıntılı bir şekilde yapmıştır. Bakara sûresinde ise tefsirden ziyade ayetlerin Arnavutça meâlini vermiştir.⁵²⁴ Fatiha sûresinde müellif ibadet-i içtimaiye, istiâne-i içtimaiye, hidayet-i içtimaiye, in'am-i umûmi, gazab-i umûmi ve dalalet-i umûmi gibi terimler üzerinde durmuştur. Genel olarak müellif Fatiha-i Şerîfe sûresi tefsirini yaparken ağırlık olarak içtimaî, ilmî ve tasavvufî tarzda bir tefsir yöntemi kullanmıştır.

Hâfız Ali Efendi ayrıca *Zani i Naltë* dergisinin farklı sayılarında bazı sûreler ve ayetlerin tefsirini yapmıştır.⁵²⁵ Böylece Fâtiha, Duhâ, Alak, Kadr, Zilzâl, Tekâsür, Hümeze, Mâûn, Nasr, İhlâs, Felek ve Nâs sûrelerinin tefsirini ele almıştır. Müellif nuzûl sebebini zikrettikten sonra ayetlerin tefsirini kısa bir şekilde yapmış ve en sonunda özet

⁵²⁰ Bk. İsmail Ahmedî, “Korça, Hâfız Ali”, *DİA*, XXVI, 197.

⁵²¹ Bk. Göriçeli Hafız Ali, “Sabır ve Sebât Mûcib-i Zaferdir”, *Sebilür-Reşâd*, sayı 35, s.167-168.

⁵²² Bk. Kultura İslame, II, 104; Hajreddin Hoxha, *Modern Döneme Ait Arnavut Âlimlerinin Tefsir Çalışmaları* (XIX, XX. Yüzyıllar), çev. Ermal Nurja, Mitrovica 2016, s. 142.

⁵²³ Hâfız Ali Korça, *Kur'âni i Madhënushim e thebi i Tij*, Shtypshkronja Ora e Shkodrës, Shkodër 1926.

⁵²⁴ İsmail Ahmedî, *Hâfız Ali Korça – Jeta dhe Vepra*, s. 103.

⁵²⁵ Belli ki müellif yazdığı bütün tefsirini basamayınca, bazı kısa sûrelerin tefsirini bu dergide yayınlamıştır.

olarak o sûrenin tefsirini yazmıştır. Yine aynı derginin çeşitli sayılarda Peygamber'in (a.s.) nübüvveti ile ilgili, "De ki: "Ey insanlar! Gerçekten ben göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın hepinize gönderdiği elçisiyim" meâlindeki A'raf sûresinin 157'nci ayetini ele almıştır. Bu konuda tefsirden ziyade müellif tarihi ve mantikî gerçeklere dayanarak ve Batılı filozof ve tarihçilerin sözlerinden alıntı yaparak Hz. Peygamber'in (a.s.) nübüvvetinden bahsetmiştir.

Tefsirini yaptığı sûrelere bakıldığı zaman Ali Efendi'in büyük ölçüde Râzî, Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ gibi müfessirlerin fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Bu durum dönemin birçok Osmanlı müfessiri gibi onun da içtimaî tefsir anlayışından etkilendiğini göstermektedir. Mesela Kadir sûresinde "bin aydan daha faziletli" ifadesinin, sayısal bir değer bildirmeyip çokluk ifade ettiğini, Peygamber'in (a.s.) kesinlikle sihirden etkilenmediğini, dünyamızda olduğu gibi diğer gezegenlerde de hayvan ve canlıların yaşadıklarını söylemesi yanında İsrailiyyâtın kullanılmasına karşı çıkması da onun bu ekole bağlı olduğunun bir göstergesidir.⁵²⁶

Müellif, görüşlerini desteklemek için çeşitli ayet ve hadisler kullanmış ve zaman zaman kendi yazdığı şiirler ile anlatımına çeşitlilik katmıştır.

⁵²⁶ Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Hajreddin Hoxha, *Modern Döneme Ait Arnavut Âlimlerinin Tefsir Çalışmaları (XIX, XX. Yüzyıllar)*, s.145-158.

SONUÇ

İslamiyet'in Balkanlar'a girişi daha önceye rastlansa da yayılışı ve yerleşmesi Osmanlılar ile birlikte olmuştur. Osmanlı idaresinde İslamî eğitim ve ilmî çalışmalar neşet etmiş, ardından kurumsallaşma başlamıştır. Osmanlı tarihi çalışmalarında Arnavut asıllı isimler daha çok devlet yönetimindeki icraatları ile öne çıkmışlardır. Ancak bu isimlerden birçoğunun ilmî sahada da ortaya koyduğu eserler vardır. Bunlar arasında özellikle tefsir ilmine dair çalışmalar oldukça dikkat çekmekle birlikte bunlara dair çalışmalar henüz oldukça yetersiz durumdadır.

Osmanlı'daki medrese sistemine göre Balkanlar'daki medreselerin çoğunluğu yirmili-otuzlu orta seviye medrese olduğu anlaşılmaktadır. Ancak az sayıda da olsa İsa Bey, Hüsrev Bey ve İshak Bey medreseleri gibi yüksek seviye medreselerin de faaliyette olduğu bilinmektedir. Bu medreselerde dönemin önde gelen uleması ders vermiş, buradan mezun olan öğrenciler Osmanlı ilmiye sınıfının üst kademelerinde görev almışlardır. İshak Bey ya da İsa Bey Medresesi'nde eğitim gören Üsküplü Altıparmak Efendi'nin medrese eğitim seviyelerinin hepsini memleketinde tamamlayıp onun akabinde İstanbul ve Kahire'de uzun zaman ders vermesi ve çok eser yazması bu örneklerden bir tanesidir.

Bu çalışma sırasında müfessirlerin çoğunlukla medrese sistemi içinden yetişmiş olduklarını gördük. Bununla birlikte bazı müfessirlerin medrese dışından olduğuna da şahit olduk.

Lütfi Paşa, Molla Fevrî, Âbidin Paşa ve Köprülüzâdeler gibi Enderun kökenli isimlerin de tefsir ve Kur'an ilimlerine dair çalışmaları olduğunu ortaya çıkardık. Bu şekilde daha önce tespit edilmemiş bazı eserlerin de gün yüzüne çıkması mümkün olmuştur.

Medreselere ilaveten tekkeler ve camilerde de önemli bir tefsir faaliyetinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinin ortaya koyduğu üzere birçok Balkan şehrindeki merkez camilerinde ve tekkelerde tefsir dersi okutulmuştur. Hatta bazı tekke şeyhlerinin telif ettiği tefsir çalışmaları ortaya konmuştur. Bu veriler özellikle

günümüzde Arnavutluk ve civarındaki tekkelerin genel durumunu değerlendirdiğimizde bizlere ışık tutucu mahiyettedir. Yine arşiv verilerine göre müelliflerimizin çoğu Üsküp, Debre, Yanya, Prizren, İlbasan, Prizren, İşkodra ve Priştine gibi önemli şehirlerde doğmuş veya yetişmiştir. Bu tablo da bize belirli bölgelerde ilmî faaliyetlerin daha yoğun olduğunu ve oradaki ders veren hocaların ilmî seviyelerinin yüksekliğine işaret etmektedir.

Bu çalışmada incelenen eserler klasik ve modern dönemde yazılmış tefsirler olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayırım yazılan eserlerin muhtevasını anlamak açısından yardımcı olmuştur. Klasik dönemde yazılmış eserler belirli kaynaklar üzerine bina edilmiş ve ibka anlayışını yansıtmıştır. Modern çalışmalar ise daha esnek bir çatıya sahip olmakla birlikte daha çeşitli konulara temas etmişlerdir. Klasik dönemde yazan Fevrî, Altıparmak ve Ömer Fani Efendi gibi âlimler çalışmalarında daha ziyade *Beyzâvi Tefsiri*'ne ve ona yapılan haşiyelere ağırlık vermişlerdir. Buradaki dil, kelam ve mantık ilimlerine dair ayrıntılar da öne çıkmıştır. Batınî-işarî tefsir yapanlar tefsir usulünden ve zâhirî ilimlerden çok uzaklaşmamışlardır. Yine klasik dönemde tespit ettiğimiz eserler ağırlıklı olarak Arapça yazılmıştır. Buradan da hitap ettikleri kitlenin ilmiye sınıfı olduğu anlaşılmaktadır. Tercüme, meal ve şerh şeklinde yazılan eserler halk kitlelerine yönelik olduğundan Osmanlıca yazılmıştır. Kur'an ilimleri ve tecvide dair eserler ise genelde Osmanlıca yazılmış ve geleneksel pratik tecvid kuralları, kurrâ ve kıraetlere yönelik ilmî meseleleri içermiştir. Bu dönemde ele aldığımız âlimler arasında, tam bir tefsir yazan olmamıştır. Ancak tefsirci kimliğine sahip olan ve tacü'l-müfessirîn diye nitelendirilen Debrevi Ömer Fânî Efendi'nin yaklaşımı da dikkat çekmektedir.

Modern dönemde yazılan eserleri incelediğimizde ekseriyetle Türkçe kullanıldığını görmekteyiz. Az da olsa XIX ve XX. yüzyılda Arap harufatını kullanarak Arnavutça yazılan eserlere de rastlanmaktadır. Ancak 1912 yılından sonra yaşamış ve Arnavutluk'ta bulunmuş müellifler Latin harufatı ile Arnavutça yazmışlardır. Arnavut âlimler Arnavutça bir meal çıkarmak için çabalarda bulunmuş ise de bu sadece kısmen gerçekleşmiştir. Tefsirle ilgili çalışmaların, yeni milli uyanışı destekleme ve kısmen de güçlenmeye başlayan ateist ve laik akımlara karşı koyma adına telif edildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, bu dönemde Melamiyye tarikatına mensup olan Prizrenli Ömer Lütfi Paçarrizi, Abdürrahim Prizrenî ve Üsküplü Hafız Ferid gibi müelliflerin işarî-batınî tefsirleri de mevcuttur.

Modern dönemdeki müelliflerin kimileri eserlerini medrese ders müfredatı, kimileri huzur dersi takrirleri, kimileri de mezuniyet tezi olarak hazırlamışlardır. Bunların yanında birçok müellif yaptığı tefsir çalışmalarında bir taraftan Osmanlı uleması arasında cereyan eden ilmî tartışmalara yer verirken diğer taraftan Müslümanların yaşadıkları dinî ve ictimâî sorunlara yer verdikleri de net olarak görülmektedir.

Tezimiz, tefsir ve Kur'ân ilimleri alanında eser veren Arnavut asıllı müelliflerle sınırlı olduğu için araştırma sürecinde karşılaştığımız ancak burada yer veremediğimiz bazı önemli âlimler ve müellifler vardır. Bu isimler hakkında da ayrıntılı çalışmalar yapılması Arnavut asıllı müelliflerin genel olarak bütün İslam ilimlerine yapmış oldukları katkıları göstermesi bakımından bu çalışmayı tamamlayıcı bir nitelik taşıyacaktır. Bu isimlerin başında Dukaginzadeler Yahya Bey ve Ahmed Bey, Priştineli Mesihî, Prizrenli Sûzî, Nehârî, Şem'î ve Âşık Çelebi, Üsküplü İshak Çelebî, İşkodralı Âcizî Süleyman Efendi, Leskovikî Rauf Efendi, İlbasanlı Derviş Sîneçâk ve İlbasanlı Selim Rûhî Baba, İşkodra valisi Buşatlı Mustafa Paşa (Şerifi), Tiranlı Şehîdî Edhem Bey, Fraşırlı Mehmed Naim ve Şemseddin Sâmi Bey gibi Arnavut asıllı zevat özellikle edebiyat alanında şöhret kazanmışlardır. Bunların yanında birkaç padişaha danışmanlık yapan ve Osmanlı idaresine yönelik önemli eserler yazan Göriceci Koçi Bey, Cerrah Paşa Camii imamı Hurpişteli Mustafa Sâfi Efendi, İstanbul kadısı Dukaginzâde Osman Efendi, Saray imamı Keçi Mehmed Efendi, Üsküp Müftüsü Yekçeşim Pir Mehmed Efendi, Yanyalı filozof Esad Hoca, Filatlı Hoca Hasan Tahsin, Göriceci mutasavvıf Ali Örfî Efendi, Şeyhülislam Abdurrahman Nesîb Efendi, Fatih mucîz hocalarından Radomirî (Prizren) Hüseyin Necmeddin ve Yakovalı Ali Murtaza Efendi, Sadrazam Ferid Paşa'nın kardeşi olan Avlonyalı tarihçi Süreyya Bey, Debreli filozof Rıza Tevfik gibi şahsiyetler de yer almaktadır. Yine zikredilmesi gerekir ki Osmanlı'nın son döneminde İstanbul'da hocalık ve dersiamlık yapmış çok sayıda Arnavut asıllı âlimler de bulunmaktadır.

Son olarak, tefsir ve Kur'an ilimleri alanına katkıda bulunan Arnavut asıllı âlimler ve hocalara dair yaptığımız bu çalışmamız daha ziyade bir panorama teşkil etmektedir. Bu konuda tespit ettiğimiz müellifler veya tespit edebilecek yeni müellifler ile ilgili daha ayrıntılı çalışmalar ve ilmî araştırmalar devam etmelidir. Bu çalışmaların da sadece tefsir alanı ile sınırlı olmayıp diğer alanları da kapsamaları gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Abay, Muhammet**, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992.
- , “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile ilgili Eserler Bibliyografyası”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 1999, Sayı: 249, s. 249-303.
- Âbidîn Paşa**, *Âlem-i İslamiyyet: Müdafaâ*, İstanbul: Tahir Beğ Matbaası, 1315/1898.
- , *Meâlî-i İslamiyye*, İstanbul: Ma'lûmât Kütüphanesi; Tahir Beğ Matbaası, 1318/1900-1901.
- , *Saâdet-i Dünya*, Rodos: Vilayet Matbaası, 1312/1894
- , *Terceme ve Şerhi Kasîde-i Bürde*, İstanbul: Kütüphane-i İrfan; Mahmûd Beğ Matbaası, 15 Ağustos 1321/28 Ağustos 1905.
- , *Türkçe bir Tarz-ı Nevîn Nahv-i Arabî*, Rodos: Vilayet Matbaası, 1312/1894-1895.
- Afyoncu, Erhan**, “Müteferrika”, *DİA*, XXXII, 182-185.
- Ahışhalı, Recep**, “Ruûs”, *DİA*, XXXVII, 272-273.
- Ahmedi, İsmail**, “Korça, Hâfız Ali”, *DİA*, XXVI, s. 197.
- , *Hâfız Ali Korça – Jeta dhe Vepra*, Shkup: Logos-A, 1999
- Aksoy, Hasan**, “Fevrî'nin Kırk Hadis Tercümesi”, İstanbul: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, Sayı: 13, 14, 15, s. 121-130.
- Akün, Ömer Faruk**, “Hoca Tahsin”, *DİA*, XVIII, 198-206.
- Albayrak, Sadık**, “İskilipli Mehmed Atıf Efendi”, *DİA*, XXII, 583-584.
- , *Son Devir Osmanlı Uleması*, tashih İzzet Akyol; Ebru Akyol, İstanbul: İBB-Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.

- Ali b. Mustafa İlbasanî**, *el-Âdâbu'l-Kur'âniyye alâ Menheci'l-Hanefiyye fî Nehci'l-Mustafeviyye*, Gâzî Hüsrev Beg Kütüphanesi, nr. 964/2.
- Ali Murtaza İlbasanî**, *Zübdetü'l-Besmele* (el yazması), Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmaniye, nr. 4575.
- *Zübdetü'l-Besmele (Risâletü'l-Besmele)*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet: 1 Cemazîelâhir 1305/14 Şubat 1888.
- Altıkulaç, Tayyar**, “İzmîrî, Mustafa”, *DİA*, XXIII, 530.
- Altıparmak Mehmed Efendi**, *Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî*, Dersaadet: Şirket Sahafîyye Osmaniyye Matbaası, 1305/1888.
- , *Tefsîru mâ Kâne ale'n-Nebiyi min Harec*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 139m1.
- , *Terceme-i Sittîn li-Câmi'i'l- Besâfîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebî Abdullah, nr. 188.
- “Arnavut Hurûfi”, *Tanin* gazetesi, Dersaadet: 1 Safer 1328/29 Kanunisânî 1325/11 Şubat 1910, nr. 518, s. 2.
- Arslan, Ahmet Turan**, *İmam Birgivi-Hayatu, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- , *Son Devir Huzur Hocalarından-Beyşehirli Ahmed Nûri Efendi*, İstanbul: Alemdar Ofset, 2008.
- Âşık Çelebî**, *Meşa'irü's-Şu'arâ Tezkiresi*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Atâi, Nevizâde**, *Hadâikü'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâik*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268/1851.
- Atay, Hüseyin**, “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler”, Ankara: *Vakıflar Dergisi*, 1981, XIII, s. 171-235.
- , *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Ateş, İbrahim**, “Medresetü'l-Vaizîn”, Ankara: *Diyanet Dergisi*, 1988, XXIV/4, s. 25-40.

- Ayaz, Kadir**, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcâzet ve Kütüphane)”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 307-340.
- Ayvansarayi, Hüseyin**, *Hadikatü'l-Cevami'*, haz. Ahmet Nezh Galitekin, İstanbul: İcâret Yayınları, 2001.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı**, *Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2000.
- Azamat, Nihat**, “Muhammed Nûrû'l-Arabî”, *DİA*, XXX, 560-563.
- Bağdath İsmail Paşa**, *Hediyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l- Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, haz. Rifat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- , *İzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn*, Tashîh Kilisli Rifat Bilge, Beyrut: Daru İhyâu't-Turâs el-Arabî, (t.y.).
- Baktır, Mustafa**, “Suffe”, *DİA*, XXXVII, 469-470.
- Balla, Xhemal**, *Hâfiz İbrahim Dalliu- Jeta dhe Vepra*, Tirane: A.C.F.O.S. Books, 2008.
- Baltacı, Cahid**, “Arpalık”, *DİA*, III, 392-393.
- , *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Bardhi, İsmail**, “İbrahim Dalliu ve Tefsirdeki Metodu”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- , *Hâfiz İbrahim Dalliu dhe Ekzegjeza e Tij Kur'ânore*, Shkup: Logos A, 1998.
- Basha, Ali M.**, *Rugetimi i Fese İslame ne Shqiperi (1912-1967)*, Tirane: 2011.
- Batman, Mustafa Murat**, *Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usûlü Örneği: Debrelî Vildan Faik Bey (1853-1925) ve el-Multekat fi Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Beydili, Kemal**, “Tepedelenli Ali Paşa”, *DİA*, XL, 476-479.

Bilge, Mustafa, “Arnavutluk”, *DİA*, III, 383-390.

---, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

Bolat, Ali, Abdurrahim B. Ali Prizrenî ve Kevser Sûresi Tefsiri, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. 12, sayı: 3, s. 27-37.

Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.

Câfer es-Sâdık, *Menâfiu'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. el-Ka'bi Ali Musa, Kerbela, el-Emânetü'l-Âmme li'l-Atabeti'l-Hüseyniyyeti'l-Mukaddese, Üçüncü Basım, 2015.

Celâlzade, Koca Nişancı Mustafa Çelebî, *Tabakâtü'l-Memâlik fi-Derecâti'l-Mesâlik*, Wiesbaden: 1981.

Clayer, Nathalie, “Adapting İslam to Europe-the Albanian Example”, *Islam und Muslime in (Südost) Europa. Im Kontext von Transformation und EU-Erweiterung*, München-Berlin: Studies on Languages and Culture in Central and Eastern Europe, Band 9, 2010.

Çabuk, Vahid, *Osmanlı'da Bir Sadrazam Ailesi-Köprülüler*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015.

Çelik, İsa, *Âbidîn Paşa (1259/1843-1324/1906)'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2001.

Çiftoğlu, Arzu, *Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensûr Yusuf ve Zeliha'sı Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Dalliu, H. İbrahim, *Ajka e Kuptimeve te Kur'âni Qerimit*, Shtypshkronja “Ora e Shkodres”, 1929.

Dariü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, Dersaadet: Ahmed Kamil Matbaası, 1330/1912.

Debreli Hoca Abdülkerim Efendi, *Mîzânü'l-Hurûf ve Şifâü'l-Ebdân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, nr. 762.

- Dede, Mevlüt**, *Üsküp Vakıfları-Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Demir, Ziya**, *XIII-XVI. Yüzyıl Arası Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Dibra, Haxhi Vehbi**, *Ç'urdhnon Kur'âni*, KMSH, Tirane: 2014.
- Ebu'r-Rızâ zâde Rızâ**, Yanyalı Ömer Lütfi Efendi, "1293 Ramazanı Huzur-ı Şâhâne'de Takrîr Edilen Tefsir Dersi", İstanbul: *Mekârim-i Ahlâk Dergisi*, 1906, sayı: 5, s. 35-38.
- el-Haddâd, Mahmûd**, *Tahrîcu Ehâdisi İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Riyad: Darü'l Âsime li'n-Neşr, 1987.
- el-Hulvî, Mahmûd Cemâleddin**, *Lemezât-ı Hulvîyye ez-Lemeât-ı Ulviyye*, haz. Mehmet Serhat Tayşi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1993.
- el-Maliki, Seher**, *Şerhu'l-İfâdeti'l-Muknia: Dirâse ve Tahkîk*, Basılmamış Doktora tezi, Mekke, Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 2015.
- el-Mar'aşli, Yusuf**, *Nesrü'l-Cevâhir ve'd-Dürer fi Ulemâi'l-Karni'r-Râbi' Aşer*, Beyrut: Darü'l-Maarife, 2006.
- el-Muradi, Muhammed Halil Ebu'l-Fadl**, *Silkü'd-Dürer fi A'yani'l-Karni's-Sânî Aşer*, el-Matbaa el-Mîriye el-Âmire, 1301/1883, Tıpkıbasım.
- Emecen, Feridun**, "Mustafa I", *DİA*, XXXI, 272-275.
- Erken, Kemal**, *Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007
- Evlîyâ Çelebî**, *Seyahatname*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315/1897-1898.
- Eyice, Semavi**, "Gâzî Hüsrev Bey Külliyesi", *DİA*, XIII, 454-458.
- Fânî, Ömer Efendi**, *Beyânü Ahvâli Tefsîri'l-Kâdi fi Âyâti'l-Mevâzîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 1965.

- , *el-Hucetü'n-Neyyire fi Beyâni't-Tarîkati'l-Münîre*, İstanbul Üniv. Kütüphanesi, AY.
- , *Fethü'l- Gıtâ an Vechi'l-Azrâ*, Darü'l-Kütüp el-Mısriye, nr. 1/39.
- , *Fethü'l- Gıtâ an Vechi'l-Azrâ*, İstanbul Üniv. Kütüphanesi, A. 2134.
- Fedâî, Abdurrahim b. Ali**, *Sûre-i Kevser Tefsîri*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 580.
- Fevrî**, *er-Risâletü'l-Kalemiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Paşa Kol., nr. 03415.
- , *Kühl-i Dîde-i A'yân*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 2873.
- , *Risâle-i Seyfiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Paşa Kol., nr. 03415.
- Gelibolulu Mustafa Âli**, *Kitâbu't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Tıpkıbasım, 2009.
- Gökdemir, Ahmet**, *Ali b. Süleyman El-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tarîki Kurrâları*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Gölpazarlı Mehmed Selîm Efendi**, *Düreru'l-Ferâ'id ve Gururu'l-Fevâ'id*, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi, nr. 1605.
- Gölpınarlı, Abdülbaki**, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Güldöşüren, Arzu**, "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, Sayı: 48, 2015, s. 117-148.
- , "Vildan Faik Efendi", *DİA*, XLIII, 108-109.
- Güleç, İsmail**, "Prizrenli bir velî: Abdurrahim Fedâî ve Risâle-i İydiyyesi", ed. Deniz Ekinci vd. İstanbul: *Balkan Studies II History & Literature*, Cyril and Methodius University, s. 45-53.
- Gündüz, Mahmud**, "İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler", Ankara: 1978, *Vakıflar Dergisi*, sayı: 11, s. 165-200.
- Hacı Halife**, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Rıfat Kilisli, Beyrut: Dâru'l-İhyâ li't-Turâsi'l-Arabî, (t.y).

Hâfız, Nimetullah, “Ömer Lütfi’nin Tarih Eserleri”, Ankara: 1998, *VIII Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, II, s. 1200-1222.

Hâfız, Tacida Zubzeviç, *Ömer Lütfi Divanı*, Prizren: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2008.

Hammer, Joseph von Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. Mehmed Ata, İstanbul 1330/1911.

Hoxha, Hajreddin, *Modern Döneme Ait Arnavut Âlimlerinin Tefsir Çalışmaları* (XIX, XX. Yüzyıllar), çev. Ermal Nurja, Mitrovice: 2016.

<http://corpus.quran.com/qurandictionary.jsp?q=Elm>. (Erişim Tarihi: 01.01.2020)

İbn Kemal Paşa, *Tefsiru Sureti'l-Mülk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr.1602, vr.102-104.

İbrahim Sıdkı, “Şâfiye li'l-Marîz ve Kâfiye li'l-Murîd”, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Ef, nr. 590.

---, *Mecmûa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 990.

İdiz, Ferzende, *Ömer Fânî Efendi ve Tasavvufa Dair Üç Eseri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1998.

İlhâmî, “Debre Kongresinden bir Yaprak”, *Sırât-ı Müstakim*, c. II, sayı: 49, s. 368; c: II, sayı: 52, s. 411-412; c: III, sayı: 53, s. 7-11.

İlmiye Salnamesi, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1335/1916.

İpşirli, Mehmet, “Enderun”, *DİA*, XI, 185-187.

---, “Ferhad Paşa”, *DİA*, XII, 383-384.

---, “Lütfi Paşa”, *DİA*, XXVII, 234-236

---, “Âsafnâme”, *DİA*, III, 456.

---, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 327-333.

- İpşirli, Mehmet, Demir, Ziya**, “Sâdî Çelebî”, *DİA*, XXXV, 404-405.
- İsen, Mustafa**, *Sehi Bey Tezkiresi Heşt- Behişt*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- İşkodra Salnamesi*, İşkodra Vilayeti Matbaası, Sene 1299-1316/1881-1898.
- İşkodralı Yusuf b. İsmail**, *Risâle fi't-Tefsîr*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, nr. 107.
- İzeti, Metin**, *Balkanlarda Tasavvuf*, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Kaduku, İbrahim Hakkı**, *Mi'yârü Âsâri'l-Ahyâr fîmen teşebbehe bi'l-Ecânib ve'l-Ağyâr*, İskenderiye: Matbaatü'r-Rüşdiyât, 1939.
- Kaleshi, Hasan**, “Disa Aspekthe të Luftës për Alfabetin Shqiptar në Stamboll”, Prishtinë: *Gjurmime Albanologjike*, nr.1, 1969
- , “Yugoslavya’da İlk Türk Kütüphaneleri”, Ankara: *Türk Kültürü*, 1965, c. IV, sayı: 38, s. 168-171.
- , *Prizren kao Kulturni Centar za Vreme Turskog Perioda*, Prishtine: Albanoloska Istraouvijanja, 1962.
- Kalpaklı, Mehmet**, “Fevrî”, *DİA*, XII, 505-506.
- , *Divan Şiirinin Edisyonunda Bilgisayar Kullanımı Metoduna Giriş ve Fevrî Divanı'nın Elektronik Formu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Karaismailoğlu, Adnan**, “Altıparmak Mehmed Efendi”, *DİA*, II, 542.
- Karakaya, Yahya**, *437 Numaralı Nüfus (Medrese Yoklama) Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2016.
- Kasollja, Faik**, *Hâfiz İsmet Dibra-Teologu, Atdhetari, Mesuesi-A Ka Dyshim ne Qenien e Zotit*, Tirane: 2007.
- Kazıcı, Ziya**, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Kayhan Yayınları, 2016.
- Kevserî, Mehmed Zâhid**, *et-Tahrirü'l-Vecîz fîmâ Yebtegîhi'l-Müstecîz*, Kâhire, Matbaatü'l-Envâr, 1360/1940.
- Kiel, Machiel**, “Aljamiado”, *DİA*, I, 85-86.

- Korça, H. Ali**, “Sabır ve Sebât Mûcib-i Zaferdir”, *Sebilür-Reşâd*, sayı: 35, s. 167-168.
- Korça, H. Ali**, *Kur’âni i Madhënushim e Thebi i Tij*, Shkodër, Shtypshkronja Ora e Shkodrës, 1926.
- , *Shtat Ëndrrat e Shqipërisë* (Arnavutluk’un Yedi Rüyaları), Shtypshkronja e Shtetit, 1944.
- Kosova Salnamesi*, Kosova Vilayeti Matbaası, 1296-1318/1878-1900 yıllar arasındadır.
- Köksal, Asım Cüneyd**, *Osmanli Bilgeleri*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017.
- Köprülü, Fuat**, “Lütfi Paşa”, *Türkiyât Mecmûası*, İstanbul: Darü’l-Fünûn Türkiyyât Enstitüsü, Matbaa-i Âmire, 1935, I, s. 119-151.
- Köprülüzade, Abdullah Paşa**, *Dürriyât: Nuhbetü’l-Eş’âr*, Süleymaniye Kütüphanesi. Nurosmaniye Kol., nr. 3792.
- , *el-İfâdetü’l-Muknia fî Kiraeti’l-Eimmeti’l-Erbaa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kol., nr. 21.
- , *Şerhü’l-Kasîdeti’l-Aynîyye l’İbni Sîna*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kol., nr. 389.
- Köprülüzade, Abdurrahman Paşa**, *İcazât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi Kol., nr. 646.
- Köprülüzade, Esad Paşa**, *el-Ferâidü’l-Haseniyye fî Halli’l-Müşkilâti’l-Hafîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, nr. 352.
- , *el-Muîn fî Şerhi’l-Erbaîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, nr. 352-009.
- , *Mersiyye-i Numân Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, nr. 360-015.
- Köprülüzade, Numan Paşa**, *Kelimâtu Sehl et-Tüsterî ve Kerâmâtuhû*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, nr. 121.
- , *Risâletu Köprülüzâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan Koleksiyonu, nr. 8-007, 96-104 vr. arasındadır.
- , *Risâletü’l-Adl fî Beyani Hâli’l-Hıdr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Mehmed Asım Bey, nr.148.

Krasniqi, Nehat, *Kontribute Albanologjike*, Prishtine: 2011.

---, “Tahir Efendi Gjakova-Nismëtar i përkthimit të pjesëshëm të Kur’anit në gjuhën shqipe”, *Kur’âni te Shqiptaret-30 Vjet nga Perkthimi i Pare i Kur’ânit ne Shqip*, Prishtine: Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, 2016, s. 27-41.

Kumbaracı-Bogoyeviç, Lidiya, *Üsküp’te Osmanlı Mimari Eserleri*, çev. Suat Engüllü, İstanbul: Enka, 2008.

Kutluer, İlhan, “İlim”, *DİA*, XXII, s. 109-114.

Luli, Faik; Dizdari, İslam; Bushati, Nexhmi, *Ne Kujtim te Brezave*, Shkoder 1997.

Lütfi Paşa, *Havass-ı Kur’ân-ı Şerîf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi, nr. 6385.

---, *Hayat-ı Ebedî*, Süleymaniyye Kütüphanesi, Ali Emiri SRY Koleksiyonu, nr. 257.

---, *Tevhîd ve Müteşâbihât Beyanında*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Koleksiyonu, nr. 820.

Maarif Salnamesi, Darü’l-Hilafe, Matbaa-i Âmire, Sene 1316-1321/1898-1903.

Manastır Salnamesi, Manastır, 1292-1314/1875-1896.

Mansûrî, Ali b. Süleyman, *İcâzetnâme Sûreti*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kol, nr. 24.

Mardin, Ebul’ula, *Huzûr Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi-Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966.

Mecdî, Mehmed Efendi, *Hadâiku’ş-Şekâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Mehmeti, Sadik, “Një Autor Shqiptar nga Prizreni që ka Shkruar në Gjuhën Arabe”, Prishtinë: *Buletin i Fakultetit të Studimeve Islame*, nr. 1, 2010.

Moacanin, Nenad, “Foça”, *DİA*, XIII, 166-167.

Mufaku, Muhamed, *es-Sekâfetü’l-Albaniyye bi’l-Ebcediyyeti’l-Arabiyye*, Kuveyt: el-Meclisu’l-Vatanî li’s-Sekâfeti ve’l-Funûn ve’l-Âdâb, 1983.

Muhammed, Suâd Mâhir, *Mesâcidu Mısır ve Evliyâüha’s-Sâlihûn*, Kahire: el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1983.

- Müstakimzade Sa'deddîn**, *Tercüme-i Ahvâl-i Şuyûh-ı Ayasofya*, Süleymaniyye Kütüphanesi, Esat Efendi, nr. 1716.
- Namlı, Ali**, *Osmanlı'da Tefsir Dersi Geleneği, Saray-Tekke-Medrese*, İstanbul: Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2018.
- Neziri, Besir**, *Fevrî Ahmed Efendi'nin Ahlâk-ı Süleymânî Adlı Eseri Vr.2a-Vr.38b - (İnceleme-Metin-Dizin)*, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Njeqind Personalitete Shqiptare te Kultures Islame-Shekulli XIX-XX*, Tirane: Komuniteti Mysliman i Shqiperise, 2012.
- Mensur, Nuredin**, "Balkanlar'da (Makedonya'da) İslamiyetin Yayılmasında Tekke, Zaviye ve Ziyaretgâhların Önemi", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, TİKA, II, s. 161-184.
- Ohrili Mehmed Hüsrev Hoca**, *Risâletü'l-Mevâhibü'l-İlahiyye*, el yazması, (Hüsrev Şeref'in özel kütüphanesi).
- Okay, M. Orhan**, "Beyatlı Yahya Kemal", *DİA*, VI, 35-39.
- Okiç, Muhammed Tayyip**, "Gâzî Hüsrev Bey", *DİA*, XIII, 453.
- , *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959.
- Okumuş, Ömer**, "Abdurrahman Câmi", *DİA*, VII, 94-99.
- Orhun Hayri, Belek Mehmet, Kasaroğlu Celal**, *Meşhur Valiler*, Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valiler Bürosu, 1969.
- Osmanzâde Tâib Ahmed**, *Hadîkatü'l Vüzerâ*, İstanbul, 1271/1854-1855.
- Öngören, Reşat**, "Arnavutluk'taki Tasavvuf Faaliyetlerinin Karakteri", İstanbul: *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebligleri*, IRCICA, 2006, s. 343-363.
- Özaydın, Abdülkerim**, "Mîr-i alem", *DİA*, XXX, 123-124.
- Özcan, Abdülkadir**, "Köprülüzâde Numan Paşa", *DİA*, XXVI, 265-267.
- , "Çuhadar", *DİA*, VIII, 381-382.
- , "Devşirme", *DİA*, IX, 254-257.

---, “Kapıcı”, *DİA*, XXIV, 345-347.

Özcan, Tahsin, “Mehmed Nuri Efendi”, *DİA*, XXVIII, 503-504.

Özel, Mustafa, “Debreli Vildan Faik-Nahl /16 Suresinin 90. Ayetinin Tefsiri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, s. 139-151.

Özergin, Mustafa Kemal, “Eski bir Ruzname’ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, İstanbul: *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1974, sayı 4, s. 269-287.

Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik bir Bakış”, İstanbul: *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları –I*, 2011, s. 91-160.

Paçarizi, Ymer Lutfi, *ed-Dürrü’l-Yetîm fî Tefsîri Elif Lâm Mîm; Ziyâu’l-Budûr fî Telmîhâti Ayeti’n-Nûr; İcrâü’l-Fülk fî Âyeti’l-Mülk*, Biblioteka e Arkivit të Kosovës, Fondi i dorëshkrimeve Orientale, nr. i sig. 29, nr. i inventarit 6207.

Pajaziti, Ali; Selimi, Nasir; Zufëri, Rasim: *Shqiptarët e Rekës së epërme përballë sfidave të kohës*, Gostivar-Shkup: Universiteti i Evropës Juglindore, 2014.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.

---, *Sicill-i Osmanî Zeylî*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.

Pala, İskender, “Âbidîn Paşa”, *DİA*, I, 310.

Peçevi, İbrahim, *Tarih-i Peçevi*, haz. Bekir Sıdkı Baykal, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.

Prifti, Kristaq, “Popullsia Myslimane në Ballkan në Fund të Shek. XIX dhe në Fillim të Shek. XX.” *Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarë*, Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, 1995, s. 159-161.

Priştineli, İlyas Efendi, *Huzur Dersi Takrirleri*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 7317.

Prizrenî, Mahmûd b. Süleyman, *Risâle-i Tecvîd*, H.Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Koleksiyonu, nr. 6.

---, *Tecvid Risâlesi*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, nr. 141.

- Redzepe, Nasir**, “Üsküp İsa Bey Medresesi’nin dünü ve bugünü”, *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*, İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi (DEM), 2015.
- Refî, Hâfız**, *Tecvid*, Dersaadet: Mahmud Beğ Matbaası, Recep 1309/Ocak 1892.
- Rexhepi, Resul ve Mehmeti, Sadik, H.** *Rrystem Efendi Shporta- Jeta dhe Vepra (1864-1937)*, Prishtine: Dituria Islame, 2010.
- Škrijelj, Redžep**, “Yeni Pazarlı Alhamiyado Edebiyatçısı Tahir Efendi Boşnak”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (SSAD)*, Temmuz 2017, sayı: I, c. I, s. 1-14.
- Stylos, Niko**, *Preveziani Abedin Pasha Dino-Poezitë e Tij Greqisht dhe Dinat (Dinot)*, Botimet “Pa Kufinj” Mulheim A. D. R., 2013.
- Şemsettin Samî**, *Kamûsu’l-A’lâm*, İstanbul: Mehran Matbaası, 1306/1889.
- Süreyya, Mehmed**, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbaya, Türk Tarihi Vakfı, İstanbul, 1996.
- Şakâik-i Numâniye ve Zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, 1989.
- Şenel, Abdülkadir**, “Molla Miskîn”, *DİA*, XXX, 259.
- Şener, Abdullah Naim**, *Müslüman Yiğit Erkekler*, İstanbul: 1976.
- T. Bahri**, “Arnavutluk’ta Medreseler”, *Sebilü’r-Reşâd [Sırât-ı Müstakîm]* c. XXIV, sayı: 622, s. 379.
- Taneri, Aydın**, “Çaşnigir”, *DİA*, VIII, 232.
- Taşköprizade**, *eş-Şakâiku’n-Nu’mânîyye fî Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, thk. Ahmet Suphi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985.
- Tayşi, Mehmed Serhat**, “Feyzullah Efendi”, *DİA*, XII, 527.
- Tekindağ, Şehabettin**, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul: 1973.
- Temizer, Aydın**, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, sayı: 28 (2013/2).

---, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri II, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. XVII, sayı: 31 (Haziran 2015).

Topaloğlu, Bekir, “Hüsrev Hoca”, *DİA*, XXXIX, 36-37.

Topçu, Sultan Murat, *Gücün Mimariye Yansıması-Köprülüler*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2015.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

---, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Üsküplü Hafız Ferid, “Kur’ân-ı Celilülünvân İlm-i Heyetin Keşfiyât-ı Ahîresiyle Terakkiyât-ı Âtiye-yi Beşerîyeyi İhtivâ Eder”, *Sırât-ı Müstakim*, c. II, sayı 51, s. 392-393.

---, “Âlem-i İslâm, Mekke-i Mükerrreme”, *Sırât-ı Müstakîm Koleksiyonu*, Bağcılar Belediyesi, III, sayı 72, s. 299.

---, “Ef’âl-i İlâhîyye Ayn-ı Hikmettir Lâkin Hikmetle Talîl Edilemez”, *Sırât-ı Müstakim*, c. II, sayı 45, s. 291-292.

---, “Sükkân-ı Semâ”, *Sırât-ı Müstakîm*, c. III, sayı: 59, s. 107-108.

---, “Ufak Bir Mev’izem”, *İşhad*, İstanbul 5 Eylül 1329, nr.79, sayı 2, s. 1748-1749.

---, “Kur’an, Fen”, *Hikmet*, İstanbul: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, 1910, I, sayı: 27, s. 7.

---, “Hakikat-i İlâhîyye İdrâk Olunamaz”, *Sırât-ı Müstakim*, II, sayı 44, s. 281-282.

---, *Sual ve Cevaplı Tecvid*, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, Üçüncü baskı, 1318/1900-1901.

---, *Şerh-ü Kasîdeti'l-Lâmiyye li-Mehmed Ferid mine'l-Melamiyye*, Kosova Matbaası, 4 Haziran 1313/16 Haziran 1897, Birinci Baskı.

Vırmiça, Raif, *Hacı Mehmet Tahir Efendi-Menakıb*, Prizren: Yeni Dönem Yayınları, 2001.

Vildan Faik, “Bir Sada-yı Hâtîfî”, *Beyanu’l-Hak*, sayı: 4, s. 65, 30 Ramazan 1326/26 Ekim 1908.

---, “Devr-i İstibdâta Söylenmiş bir Müsâmere-i Semâviye”, *Beyânu’l-Hak*, sayı: 3, s. 16, 23 Ramazan 1326/19 Ekim 1908.

---, “Kerem, Semâhat, Sahâ, Cûd”, *Beyanu’l-Hak*, sayı 5, s. 88-89, 7 Şevval 1326/2 Kasım 1908.

---, *el-Mevâizu’l-Hisân fîma Kurrîre Beyne yedeyi’s-Sultân*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve şürekâsı, 1912.

---, *el-Mültekat fi Üsuli’t-Tefsir*, Selim Ağa Kütüphanesi, nr. 126.

---, *İnnallahe Ye’murü bi’l-Adli Âyetinin Tefsîri*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu, nr. 122.

---, *Tavdîhü’l-Mübhemât fîmâ Verede fi’l-Kur’âni mine’l-Kelimât*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu, nr.125.

---, *Tebyînü’l-Edevât fî-mâ Verede fi’l-Kur’âni mine’l-Kelimât*, Selim Ağa Kütüphanesi, nr. 123.

---, *Tefsir-i Sûre-i Kâf*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu, nr. 129.

Vildan Fâik’in vefat ilanı: *İkdam Dergisi*, Salı 15 Zilhicce 1343/7 Temmuz 1925, 10146, s. 3.

Yanya Salnamesi, Yanya Vilayeti Matbaası, 1288-1319/1871-1901.

Yanyalı, Hacı Ömer Lütfi Efendi, *Huzur Dersleri*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed kitaplığı, nr. 3525.

---, *Mecmûatü’l-Dürûs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı, nr. 262.

Yıldırım, Ahmet, “Balkanlarda İslami İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Alimler”, *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Ankara: TİKA Yayınları, 2016, III, s. 81-115.

Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: (XVII. Yüzyıl)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001.

Yûnûs-zade Ahmed Vehbi, “Yerdekilerin Gökdekilerle Âtiyen Muhâbere ve Muvâsale İhtimali”, *Sırât-ı Müstakîm*, III, sayı: 56, s. 57-59.

Yücer, Hür Mahmûd, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

---, *Mefhûmu'l-Ferâiz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Koleksiyonu, nr. 289.

Zani i Nalte, “Mevlana Haxhi Vehbi Dibra ndrroi jete”, Tirane: Prill 1937, viti i XII, nr. 4, s. 98-120.

Zihnî Üskübü, Mustafa Efendi, *Usul-i Tecvid*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, nr.137.

Arşiv Belgeleri

Osmanlı Arşivi, BEO. 1568/117597, 3887/291457; C. MF. 123/6116, 137/6815, 43/2109, 84/4175; DH. SAİD. d. 1/252, 135/243, 177/163; MF. İBT. 22/55; MF. MKT. 997/76, 122/58-1,2, 638/15-1, 2, 3, 4, 327/8-1, 17/89, 228/12, 682/64, 980/26; TS. MA. d. 7057; TS. MA. e. 598/112; Y. MTV. 149/33.

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, nr. 56780; Sayısal Arşiv ve E-Kaynaklar Kütüphanesi, nr. 40.

İSAM Kütüphanesi, Hüsrev Aydınlar dosyası.

İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Dosya nr. 183, 1188, 3591, 4881; Dersiam Maaş Defterleri.

EKLER

A. Huzur Dersleri'ne Katılan Arnavut Asıllı Hocalar

Osmanlı döneminde Kur'an'a ve Tefsir ilmine karşı gösterilen saygının bir göstergesi de 165 sene boyunca (1759-1924) devam eden huzur dersleridir. Bilindiği üzere her Ramazan ayında ve Padişah'ın huzurunda yapılan bu derslerde sadece bir veya birkaç ayetin tefsiri yapılıyordu. Padişah ve diğer devlet erkânından sonra, bu ilmî meclislerin en önemli katılımcıları mukarrirler (Tefsir dersini takrir eden âlimler) ve muhataplar (soru soran ve ya müzakereciler) gelmektedirler. Mukarrirler ve muhataplar, ilmî mertebeleri ve liyakâtları dikkate alınarak, şeyhülislam tarafından seçilip padişah tarafından onaylanıyordu. Son dönemde (XIX. Yüzyıl) mukarrir ve muhataplar İstanbul ruûsunu almış, herhangi bir resmî vazifesi olmayan, İstanbul'da ikamet eden ve meşhur medreselerde ders veren âlimler arasından seçiliyordu. Huzur Dersleri'ne katılan hocaların çeşitli ilmî alanları yanında, doğal olarak Tefsir alanında uzmanlığı muhakkak vardı.

Osmanlı Devleti'nin her bölgesinden gelip bu derslere katılan olduğu gibi Rumeli kökenli olup da mukarrir ve muhatap olarak bu derslere katılan çok sayıda hoca olmuştur. *Huzur Dersleri, Son Osmanlı Dönemi Alimleri, Sicill-i Osmanî ve Zeyilleri* adlı eserlerin yanında Meşihat Arşivleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi gibi kaynaklara bakarak tespit ettiğimiz Huzur Dersleri meclislerine katılan Arnavut kökenli alimler şunlardır:

İsim	Muhataplık Dönemi	Mukarrirlik Dönemi	Mülâhazalar
1. Manastırlı Hafız Hüseyin Efendi	?-1225 (?-1810)		
2. Manastırlı Hafız Mustafa Efendi	1225-1240 (1810-1825)		1240 (1825) yılında vefat etmiştir

3. Manastırlı Muhammed Emin Ef.	1228-1242 (1813-1827)	1243-1247 (1828-1832)	
4. Pirlepelı Ahmet Efendi ⁵²⁷	1228 sonra - 1242 (1813 sonra-1827)		
5. Manastırlı Recep Efendi	1235-1252 (1820-1836)		1252/1837 yılında Hac'da vefat etmiştir
6. Yakovalı İbrahim Efendi ⁵²⁸	1243-1254 (1828-1838)	1254-1265 (1838-1849)	İzmir kadılığına tayin
7. İskenderiyeli (İşkodralı) İbrahim Efendi ⁵²⁹	1245-1262 (1830-1846)		1262/1846 yılında vefat etmiştir
8. Priştineli Ahmed Hulusi Efendi ⁵³⁰	1257-1278 (1841-1862)		Yenişehir Fener kadılığına tayin
9. Yakovalı Ali Fikri Efendi ⁵³¹	1261-1277 (1845-1861)	1277-1291 (1861-	İrade-i Seniyye ile af

⁵²⁷ Müderris, 1239/1823-24yılında evkaf müfettişi, sonra Mahreç mollası oldu. 1241/1825-1826 senesinde Bektaşilerin ahvaline tahkiki için Rumeli'ye gönderildi. 1246/1830-1831yılına kadar bu görevde bulundu. Rebiulevvel 1251/Temmuz 1835'de Şam mollası ve 1252/1836yılında Medine-i Münevvere mollası oldu. Bir sene uzatılmakla taltif edildi. 1253/1837yılında İstanbul payesi olup 3 Rebiulevvel 1256/5 Mayıs 1840tarihindevefat etti. Oğlu mevalîden Abdür-rauf Efendi'dir. Bk. *Sicilli Osmanî*, I, 293.

⁵²⁸ Müderris ve Huzur-ı Hümâyün mukarriri idi. Zilkade 1260/Kasım 1844'de terfian Süleymaniye müderrisi olup Ramazan 1265/Temmuz 1849'de ise ruûsu Darülhadis diye belirtilmiştir. 1265/1849 yılında İzmir kadılığına atılınca mukarrirlikten ayrılmıştır. 1271/1854-1855yılındavefat etmiştir. Vefa yakınında defnedildi. Oğlu İsmail Hakkı Efendi, mevalîden olup 1275/1858-1859 yılında vefat etmiştir ve yanında medfundur. Bk. *Sicilli Osmanî*, I,162; *Huzur Dersleri*, II-III, s. 862-863.

⁵²⁹ Bu müellif ile ilgili bu çalışmamızda bilgi verilmiştir.

⁵³⁰ Darü'l-Hadis Süleymaniyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. 1278/1862 yılında Yenişehir-i Fener (Larissa-Yunanistan) kazasına kadı olarak atanmıştır. Bk. BOA, A.DVN, 177/23.

1874)			
10 Kalkandelenli Numan Efendi ⁵³²	1272-1290 (1856-1873)		1290/1873-1874 yılında vefat etmiştir
11 Priştineli Muslihuddin Efendi	1278-1283 (1862-1867)		1283/1867 yılında vefat etmiştir
12 Yanyalı el-Hac Ömer Lütfi Efendi ⁵³³	1282-1293 (1861-1876)	1293-1298 (1876- 1881)	Medine, Medrese-i Mahmudiyye'ye tayin
13 Priştineli el-Hac İlyas Efendi ⁵³⁴	1286-1299 (1869-1882)	1299-1307 (1882- 1890)	1307/1890 yılında vefat etmiştir
14 Ohrili Hafız Mustafa Efendi	1286-1286 (1869-1869)		1286/1869 yılında vefat etmiştir
15 İşkodralı Recep Vehbi Efendi	1287-1308 (1870-1891)		

⁵³¹ Ulemadan Ali Fikri Efendi'dir. Mucâz talabeleri arasında Tikveşli Yusuf Efendi de vardır. Oğlu Ahmed Şükrü Efendi ulemadan ve Adliye Nezaret-i Celîle'si müsteşarlarındandır. Muhatap ve mukarrir olarak 1277-1291 yılları arasında Huzur Dersleri'ne katılmıştır. 1291/1874-1875 yılında irade-iseniyye ile afvedilmiştir. Cemazeyilâhir 1293/Temmuz 1876'de vefat etmiştir. Fâzıl bir zattı. Edirnekapısı dışında İbrahim Halebi civarında İbni Kemal'e giden yolun solundaki mezartaşı kitabesinde şöyle yazmaktadır: "Hüvellahülbâkî. Meşâhir-i Ulemâ-yı a'lâm ve efâhîm-i esâtize-i kirâmdan üstazü'l-kül Mevlâna el-merhûm Yakovalı el-Hac Ali Fikri Efendi'nin ruh-ı pürfütûhuna el-Fatiha. Sene 1293, 23 Cemazeyilâhir". Bk. *Sicilli Osmani*, III, 573; *Huzur Dersleri*, II-III, 189;862.

⁵³² Numan Sabit b. Muhammed Saîd Efendi'dir. Tikveşli Ebubekir Fevzi Efendi ve Yerköyly Ali b. Muhammed Efendi mucâzlarındandır. Talebelerinden İvraçalı (Bulgaristan) Süleyman Hulusi Efendi'dir. Bk. *İcazename*, Süleymaniyye Ktp, Yazma Bağışlar Kol., nr. 05764/1.

⁵³³ Bu müellif ile ilgili bu çalışmamızda bilgi verilmiştir.

⁵³⁴ Bu müellif ile ilgili bu çalışmamızda bilgi verilmiştir.

16 Debreli Talip Tefvik Efendi ⁵³⁵	1291-1298 (1874-1881)	1298/1881 yılında vefat etmiştir
17 Debreli İbrahim Hulusi Efendi ⁵³⁶	1291-1293 (1874-1876)	1293/1876 yılında vefat etmiştir
18 Yanyalı Murtaza Efendi	1294-1297 (1877-1880)	1297/1880 yılında vefat etmiştir
19 İlbasanlı Abdülkerim Nadir Ef. ⁵³⁷	1296-1298 (1879-1881)	1298/1881 yılında vefat etmiştir
20 Kalkandelenli Recep Rüşdü Ef. ⁵³⁸	1297-1312 (1877-1895)	1312/1895 yılında vefat etmiştir
21 İpekli Mehmet Tahir	1304-1305	1305/1888

⁵³⁵ Elmaszâde diye meşhurdur. Karinâbâdi Ali Efendi şâkirdlerinden bir dersiâmdır. Cuma günü, 10 Cemaziyelâhir 1299/29 Nisan 1882 tarihinde vefat etmiştir. Edirnekapı’da medfundur. Mezartaşı kitabesinde şöyle yazmaktadır: “Hüve’l-Hayyü’l-lezî la yemûtu. Karînabâdi Abdurrahman Efendi merhumun telâmiz-i güzidelerinden ve Fatih mucîz dersiâmlarından ve kibâr-ı müderrisinden Debrevî Elmas-zâde Talib Tefvik Efendi ruhiyçün Fatihâ”. Bk. *Sicilli Osmani*, III, 251; *Huzur Dersleri*, II-III, 234; 922-923.

⁵³⁶ Fatih Camii Şerif mucîz dersiâmlarındadır.

⁵³⁷ Fatih Camii Şerif Hadis ilminin mucîz hocalarından Seyyid Abdülkerim Nadir Efendi’dir.

⁵³⁸ Tüccardan Osman Ağa’nın oğludur. Gurre-i Recep 1250/3 Kasım 1834 tarihinde Kalkandelen’de doğmuştur. İlk eğitimini memleketinde aldıktan sonra 1272/1855-1856 yılında İstanbul’a gelerek Fatih Camii Şerif Medresesinden icazet almıştır. 1286/1869-1870 yılında Fatih Camii Şerifi’nde ders vermeye başlamış, 1304/1886-1887 senesinde ise icazet vermiştir. 1295-1878 yılında Huzur Dersleri’ne muhatap olarak katılmıştır. 1308/1890-1891 yılında ise Meclis-i Mesalih Talebe azalığına seçilmiştir. Fatih Türbe-i Şerifi’nde ve Fetvahane’de Buhâri-i Şerîf, Eyüp Sultan’da ise Şifâ-i Şerîf okutmuştur. 5 Ramazan 1310/23 Mart 1893 tarihinde müderrislik rütbesi Paye-i Mahreç payesine kadar çıkmıştır. 19 Şaban 1312/15 Şubat 1895 tarihinde vefat etmiştir. Talebelerinden Alasonyalı Ali Zeynelabidin Efendi’dir. Bk. *Meşihat Arşivi*, Dosya nr. 121.

Efendi ⁵³⁹	(1887-1888)	yılında vefat etmiştir
22 Prizrenli Zeynelabidin Efendi ⁵⁴⁰	1305-1328 (1888-1910)	1328/1910 yılında vefat etmiştir
23 Ohrili Muhammed Ali Necati Ef. ⁵⁴¹	1306-1328 (1889-1910)	1328/1910 yılında vefat etmiştir
24 İlbasanlı Ali Murtaza	1306-1318	1318/1901

⁵³⁹ Muhammed Tahir b. Nureddin Ağa'dır. İpek sancağı Şuşisa köyündendir. Mehmet Akif Ersoy'nin babasıdır. Yaklaşık 1244/(1829) yılında doğmuştur. Memleketinden sonra İstanbul'a gelerek Yozgatlı Mahmud Efendi'den ders görmüş ve icazet almıştır. Ayrıca Şerif Efendi'den mucâz olmuştur. Pek temiz ve titiz bir zât olduğundan ona "Temiz Tahir Efendi" de deniyordu. Ailesi Buhara'dan gelen kendisi Anadolu'da doğan Emine hanımla evlenmiş ve bu evlilikten Şevval 1290/Aralık 1873 yılında Mehmet Akif dünyaya gelmiştir. Mehmet Akif *Sahafat* kitabında babası hakkında: " Babam, Fatih müderrislerinden İpekli Hoca Tahir Efendi merhumdur ki benim hem babam hem hocamdır. Ne biliyorsam kendisinden öğrendim" söylemektedir. İpekli Tahir Efendi Ramazan 1304/Mayıs 1887'da Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmış, 1305/1888 yılında ise vefat etmiştir. bk. *Huzur Dersleri*, II-III, 967;968.

⁵⁴⁰ Terzi Bahtiyar Ağa'nın oğludur. Takriben 1252/1836-1837 yılında Prizren'in Saraçhane mahallesinde doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde bulunan Mehmet Paşa Medresesi'nde almıştır. Ardından İstanbul'a gelerek Fatih civarında Otlukçu Yokuşu yakınında Abdürrahim Efendi Medresesi'ne girmiş Yanyalı Ömer Lütfi Efendi'den 1286/1869-1870 yılında icazet almıştır. Fatih Camii Şerif, Eyüp Askeri Rüşdiyyesi, Fatih Askeri Rüşdiyye Mektebi Kavaidi Osmanî gibi okullarda ders vermiştir. 1313/1895-1896 yılında yaşlılığı dolayısıyla muallimlikten istifa etmiş Bab-i Fetva'da Buhari-i Şerif kariliğine tayin olmuştur. 1328/1910-1911 yılında derecesi Hâmise-i Süleymaniyye idi. 19 Temmuz 1327/1 Ağustos 1911 tarihinde vefat etmiştir. Bk. *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV, 397-398; *Huzur Dersleri*, II-III, 1076-1077.

⁵⁴¹ 1253/1837-1838 yılında Ohri kasabası'nın Sazlık mahallesinde doğmuştur. Babası Mektebi İptidai muallimi Muhammed Nazif Efendi'dir. Memleketinde okuduktan sonra 1275/1858-1859 yılında İstanbul'a gelerek Bayezid Camii Şerifi dersiamlarından Vezirköprülü Hasan Hilmi Efendi'den icazet almıştır. 1290/1873-1874 yılında tadrisebaşlamış, 1306/1888-1889'da ise icazet vermiştir. 1328/1910-1911 yılında Musıla-i Süleymaniyye derecesine çıkarılmıştır. Ayasofya Camii Şerifi'nde Buhari-i Şerif kıraat vazifesi verilmiştir. 29 Zilhicce 1328/1 Ocak 1911 tarihinde vefat etmiştir. Bk. *Huzur Dersleri*, II-III, 1074.

Efendi ⁵⁴²	(1889-1901)	yılında vefat etmiştir
25 İlbasanlı İbrahim Hakkı Efendi ⁵⁴³	1308-1318 (1891-1901)	1318/1901 yılında vefat etmiştir
26 Üsküplü Muhammed Rif'at Ef. ⁵⁴⁴	1309-1319 (1892-1901)	
27 Kalkandelenli Mustafa Safi Ef.	1311-1315 (1894-1898)	
28 Yakovalı Abdullah Efendi	1313-1315 (1896-1898)	
29 Ergirili Ahmed Reis Efendi ⁵⁴⁵	1316-1332 (1899-1914)	1329/1914 yılında vefat

⁵⁴² Fatih Cami-i Şerifi dersiamı İlbasanlı Ali Murtaza Efendi ile ilgili bu çalışmamızda bilgi verilmiştir.

⁵⁴³ Fatih Cami-i Şerifi dersiamlarından. Muharrem 1292/Mart 1875 tarihinde müderrislik payesini kazanmıştır. İcazet vermek suretiyle Fatih mucîz dersiamları sınıfına girmiştir. Rütbesi Musıla-i Sahn İstanbul Müderrisliği payesine kadar çıkmıştır. 26 Zilhicce 1318/16 Nisan 1901 tarihinde vefat etmiştir. Edirnekapı dışında “Mısır Tarlası” denilen yerde Huzur Dersleri muhataplarından İpekli Bayram Sa'di Efendi'nin kabri yanındaki defnedilmiştir. Mezartaşı kitabesinde şöyle yazmaktadır: “Hüvelbâkî. Fatih dersiamlarından İlbasanlı Müftizâde el-Hac İbrahim Hakkı Efendi'nin ruhiyçün rızaen lillahi teâlâ el-Fatiha”. Bk. *Son Devir Osmanlı Uleması*, II, 158; *Huzur Dersleri, II-III*, 281; 964.

⁵⁴⁴ 12 Safer 1311/25 Ağustos 1893 tarihinde Huzur Dersleri Beşinci Dersinin muhatabı olarak Dördüncü Osmanî nişanıyla taltif edilmiştir. Bk. *BOA, İ.TAL 29/25*.

⁵⁴⁵ Ahmed Reis b. Selman Ağa'dır. 1260/1844-1845 yılında Ergiri'de doğmuştur. Ergiri müftüsü Debrelî Yunus Efendi'den icazet aldıktan sonra 1279/1862-1863 yılında İstanbul'a gelmiştir. Süleymaniyye Camii Şerifi'nde ders veren Fetvâ Emîni, Nurî Efendi'den 1290/1873-1874 yılında icazet almıştır. Şevval 1292/Ekim-Kasım 1875 tarihinde Fatih Camii Şerifi'nde ders vermeye başlamıştır. 1296/1878-1879 yılında Fetvahane Pusula Odası'na müsevvid olarak atanmıştır. Gurre-i Cemazievvel 1318 Musıla-i Süleymaniyye payesine terfi olmuştur. 6 Şevval 1316/17 Şubat 1899 tarihinde Huzur Dersleri muhatabı olarak dördüncü Nişan-i Osmanî ile taltif olmuştur. 28 Kanunievvel 1329/10 Ocak 1914 tarihinde vefat etmiştir. Bk. *Meşihat Arşivi*, Ergirili Ahmed Reisi Efendi, Dosya Nr. 27; *BOA, İ.TAL.,166/34*.

		etmiştir
30 Yakovalı Adem Nuri Efendi ⁵⁴⁶	1317-1332 (1900-1914)	1333/1914-1915 yılında vefat etmiştir
31 İpekli Bayram Sa'di Efendi ⁵⁴⁷	1317-1334 (1900-1916)	1334/1916 yılında vefat etmiştir
32 Yakovalı Hacı Abdürrahim Efendi ⁵⁴⁸	1320-1334 (1902-1916)	1334/1916 yılında vefat

⁵⁴⁶ Esnaftan Mustafa Ağa'nın oğlu olup 1262/1845-1846 yılında Yakova'da doğmuştur. Memleketinde sonra İstanbul'a gelerek Fatih Camii'nde Huzur Dersleri mukarrirlerinden Priştineli el-Hac İlyas Efendi'den icazet almıştır. İmtihanla Fetvahane Pusula Odasına ve daha sonra Fetva Odasına ve İ'lamat Şer'iyye İsti'nâf Mukayyidliğine memur edilmiştir. Gurre-i Cemazeyielâhir 1318/26 Eylül 1900 tarihinde Mûsıla-i Süleymaniyye payesine kadar terfi olmuştur. Huzur Dersleri'ne 1317-1332 (1900-1914) yılları arasında muhatap olarak katılmıştır. Fetvahane'de müsevvid ve Fatih Camii Şerif'te dersiam iken 23 Muharrem 1333/11 Aralık 1914 tarihinde vefat etmiştir. Edirnekapı dışında Mısır Tarlası olarak bilinen mezartaşı kitabesinde: "Huzûr-ı Hümâyûn dersi muhataplarından Fatih muciz dersiamlarından Yakovalı el-Hac Adem b. Abdullah Efendi'nin ruhiyçün el-Fatiha" yazmaktadır. Bk. *Huzur Dersleri*, II-III, 1099; *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 156-157.

⁵⁴⁷ İpekli Bayram Sa'di b. Adem Ağa'dır. 1260/1844-1845 yılında doğmuştur. Fatih dersiamlarından. 27 Ramazan 1317/29 Ocak 1900 tarihinde bazı diğer hocalarla beraber Huzur Dersleri muhatapları olarak dördüncü rütbelerden Osmani ve Mecidi Nişanları ile ihsan buyurulmuştur. 21 Recep 1328/15 Aralık 1908 tarihinde müderrislik payesi Sahn-i Semân Derecesi idi. 1334/1916 yılında vefat etmiştir. *Meşihat Arşivi*, Dosya nr. 3417.

⁵⁴⁸ Yakova'da Atik Mahallesi imamı ve müderrisi Muhammed Efendi'nin oğlu olup 1266/1849-1850 yılında doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde babasından almıştır. 1278/1861-1862 İstanbul'a gelerek Amca Hüseyin Paşa Medresesi'ne girmiş Priştineli İlyas Efendi ve İstanbullu meşhur Şevket Efendi'lerden icazet almıştır. Fatih Camii'nin dersiamı ve müderrisi olup iki defa icazet vermiştir. 1320-1334 (1902-1916) yılları arasında Huzur Derslerinde muhataplık yapmıştır. 1325/1907 yılında Musıla-i Süleymaniyye derecesiyle İstanbul'da Valide Sultan Medresesi müderrisliğine tevcih edilmiştir. Meşihati İslamiyye Ders Vekâleti Meclisi Mesalihi Talebe azalığında bulunmuştur. Arnavutluk isyanı sırasında İstanbul'dan Yakova'ya gönderilen heyet-i nâsihaya katılmıştır. Hacc farızasını ifa ettikten sonra altmış yedi yaşındayken Aralık 1918'de

33 Pekinli Mustafa Sâfi Efendi ⁵⁴⁹	1323-1326 (1905-1908)	1326/1908 yılında vefat etmiştir
34 Debreli Vildan Faik Efendi ⁵⁵⁰	1324-1327 (1906-1909)	1327-1341 (1909-1923)
35 İlbasanlı İbrahim Hakkı Efendi ⁵⁵¹	1329-1334 (1911-1916)	
36 Prizrenli Hüseyin Necmeddin Ef. ⁵⁵²	1334 (1916)	1933 yılında vefat etmiştir

vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine Edernekapı mezarlığına defnedilmiştir. Bk. *Huzur Dersleri*, II-III, 363; 1099-1100.

⁵⁴⁹ İsmi Mustafa Sâfi b. Muhammed Ağa'dır. 1264/1847 yılında Manastır'a bağlı Pekin'de (İlbasan'a yakın) doğmuştur. Memleketinde ilk bilgileri ve bir müddet medresede tahsil almıştır. 1287/1870-1871 yılında İstanbul'a gelerek Fatih Camii dersiamlarından İlbasanlı Abdülkerim Nadir Efendi'den icazet almıştır. 1298/1880-1881 ruusu kazanarak Fatih Camii Şerifi'nde ders vermeye başlamıştır. Recep 1305/Mart-Nisan 1888 tarihinde Fetvahane Pusula Odası'na girmiştir. Müderrislik payesi yükselerek Safer 1324/Mart-Nisan 1906 tarihinde Musıla-i Sahn'a kadar terfi olmuştur. 1323-1325 (1905-1907) yılları arasında Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmıştır. 18 Rebiulevvel 1326/20 Nisan 1908 tarihinde vefat etmiştir. Mezartaşı kitabesinde: "Fetvahane müsevvidlerinden ve Fatih dersiami mucizlerinden Pekinli Mustafa Sâfi Efendi'nin ruhuna el-Fatiha". Bk. *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV, 118; *Huzur Dersleri*, II-III, 1076.

⁵⁵⁰ Bu müellif ile ilgili bu çalışmamızda bilgi verilmiştir.

⁵⁵¹ Saniye-i el-Hac Beşir Ağa medresesinde ders veriyordu. 9 Zülkâde 1325/14 Aralık 1907 tarihinde hareket-i dâhil müderrislik derecesine nail olmuştur. Bk. *İlmiyye Salnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İşaret Yayınları, İstanbul 1998, s.108.

⁵⁵² Sadık Ağa'nın oğlu olup 1274/1857-1858 yılında Prizren sancağının Loma kazası Radomir köyünde doğmuştur. İstanbul'a geldikten sonra Reisü'l-Kurrâ Hafız İsmail (Büyük) Efendi Hafızlık yapmış ve Alasonyalı Ahmed Hamdi Efendi, Şehrî Ahmed Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Nevrekoplu Mahmud Hamid Efendi'den der almıştır. Fatih dersiamlarından Cum'ali Mustafa Hakkı Efendi'ye 20 sene mülazemet yapmış ve ondan icazet almıştır. 3 Safer 1317/13 Haziran 1899 tarihinde Fatih Camii'nde, 11 Safer 1324/6 Nisan 1906 tarihinde Rabia-i Muharrem Efendi Medresesi'nde, 18 Zilhicce 1332/7 Kasım 1914 tarihinde ise Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde Usûl-i Fıkıh müderrisliğini yapmıştır. Fetvahane Fetva Odası ikinci sınıf müsevvitliğinde ve Devâir-i Vilâyât İstifâ Memurluğu'nda da çalışmıştır. 3 Aralık 1933 tarihinde

37 Debreli Musa Kazım Efendi ⁵⁵³	1334-1337 (1916-1919)	
38 Priştineli Ahmed Tevfik Efendi ⁵⁵⁴	1337 (1919)	
39 Kalkandelenli Muhammed Hürşid Efendi ⁵⁵⁵	1340/1922	1928 yılında vefat etmiştir

Yukarıdaki listeye göre 5'i mukarrir sıfatıyla olmak üzere bu derslere 39 Arnavut asıllı hoca katılmıştır. Bunlardan tefsir ile ilgili eserine ulaşabildiğimiz mukarrirlerden Yanyalı Ömer Lütfi Efendi, Priştineli İlyas Efendi ve Debreli Vildan Faik Efendi'ye ve muhataplardan İşkodralı İbrahim Sıdkı Efendi ve İlbasanlı Ali Murtaza Efendi'ye bu çalışma içerisinde yer verdik.

Görüldüğü üzere Manastır, Priştine, Yakova, İşkodra, İlbasan, Debre ve Yanya gibi şehirlerden gelen hocalar, doğdukları yerde iyi bir medrese eğitimi aldıktan sonra, İstanbul'un özellikle Fatih medreselerinde eğitimlerine devam etmiş, birçok islamî ilimler yanında tefsir ilminde de iyi bir konuma gelmişlerdir. Ayrıca bu

vefat etmiştir. *Alâka Şerhi, Şerhu'l-Burhân ve Şerhu'l-Menâr* adında üç eserleri vardır. Bk. *Son Devir Osmanlı Uleması*, II, 143-144.

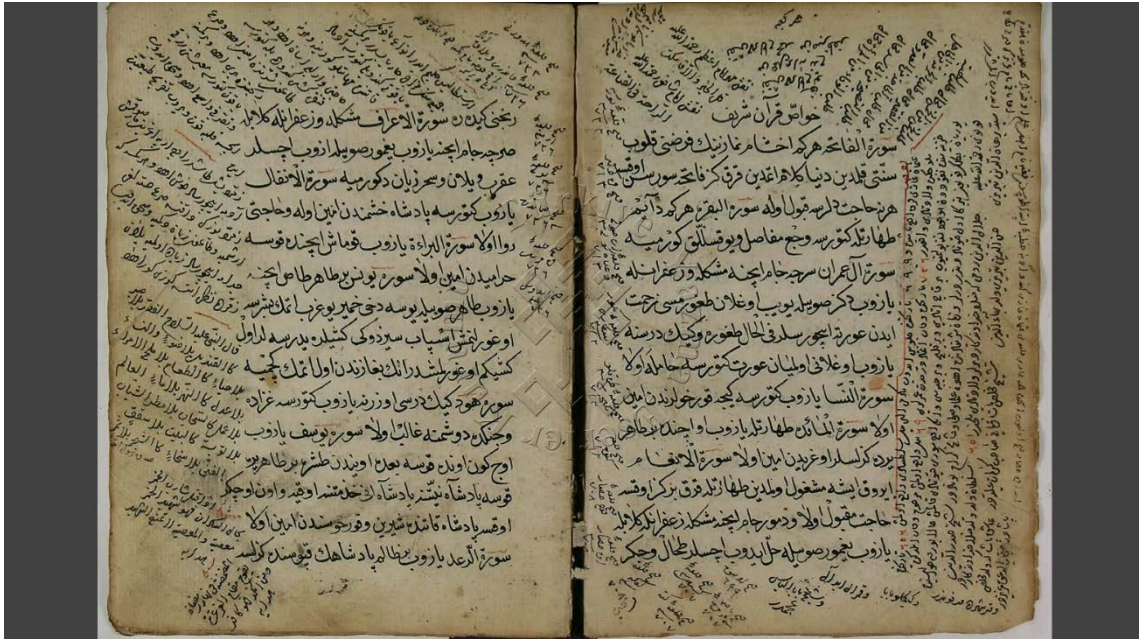
⁵⁵³ Rabia-i Yakup Paşa Medresesinde ders veriyordu. Şaban 1326/Haziran 1908'de derecesi İptida-i Hâriç idi. Bk. *İlmiyye Salnamesi*, s.125.

⁵⁵⁴ Sâniye-i Şeyh Feyzullah Efendi Medresesi'nde ders veriyordu. 9 Zülkade 1325/14 Aralık 1907 tarihinde Hareket-I Hâriç müderrislik derecesine nail olmuştur. Bk. *İlmiyye Salnamesi*, s. 122.

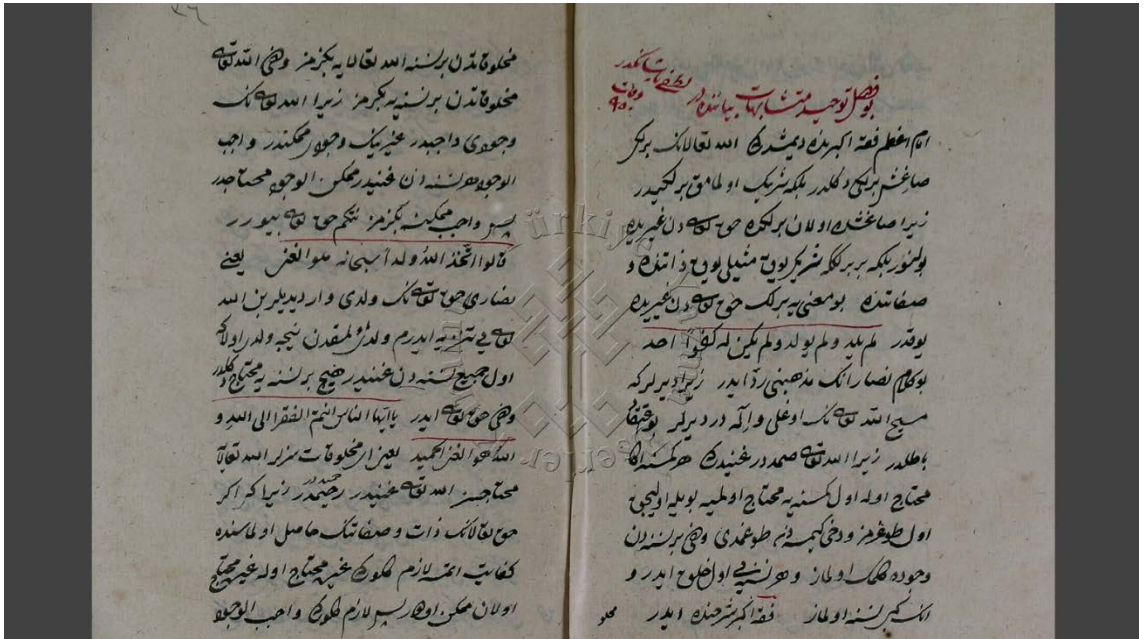
⁵⁵⁵ Tüccardan Nureddin Beyzâde İsmail Bey'in oğludur. 1286/1869-1870 yılında Kalkandelen'de doğmuştur. İlk tahsini memleketinde yapmış, sonra İstanbul'a gelerek Fatih Camii Şerifi dersiamlarından Hoca Rahmi Efendi'den icazet almıştır. 1320/1902-1903 yılında dersiamlığa seçilmiş, 1322/1904-1905 yılında ise Fatih Camii Şerifinde tedrise başlamıştır. Ayrıca Darümualliminin Âli Edebiyat Şubesinden iyi derecede mezuniyet ruûsunu almıştır. 1324/1906-1907 yılında Mahmudiye Rüşdiyesi'ne muallim-i sâlis, 1325/1907-1908 yılında Fatih Rüşdiyesi'ne muallim-i sâni, 1326/1908-1909 yılında İptidai Hâriç derecesiyle Ebubekir Efendi Medresesi müderris-i sânilige ve 1330/1911-1912 yılında da Emirgan İnâs Numûne Mektebi'ne kıraat, imla ve sarf dersleri muallimliğine tayin olmuştur. Son olarak Suadiyye Camii Şerifi vaizliğinde bulunmuş ve 8 Haziran 1928 tarihinde Erenköy'de vefat etmiştir. Bk. *Huzur Dersleri*, II-III, 1053-1054; *Son Devir Osmanlı Uleması*, III, 210.

listeye göre Arnavut kökenli hocalar daha yoğun bir Şekilde Huzur Dersleri'nin son dönemlerine katılmıŐlardır.

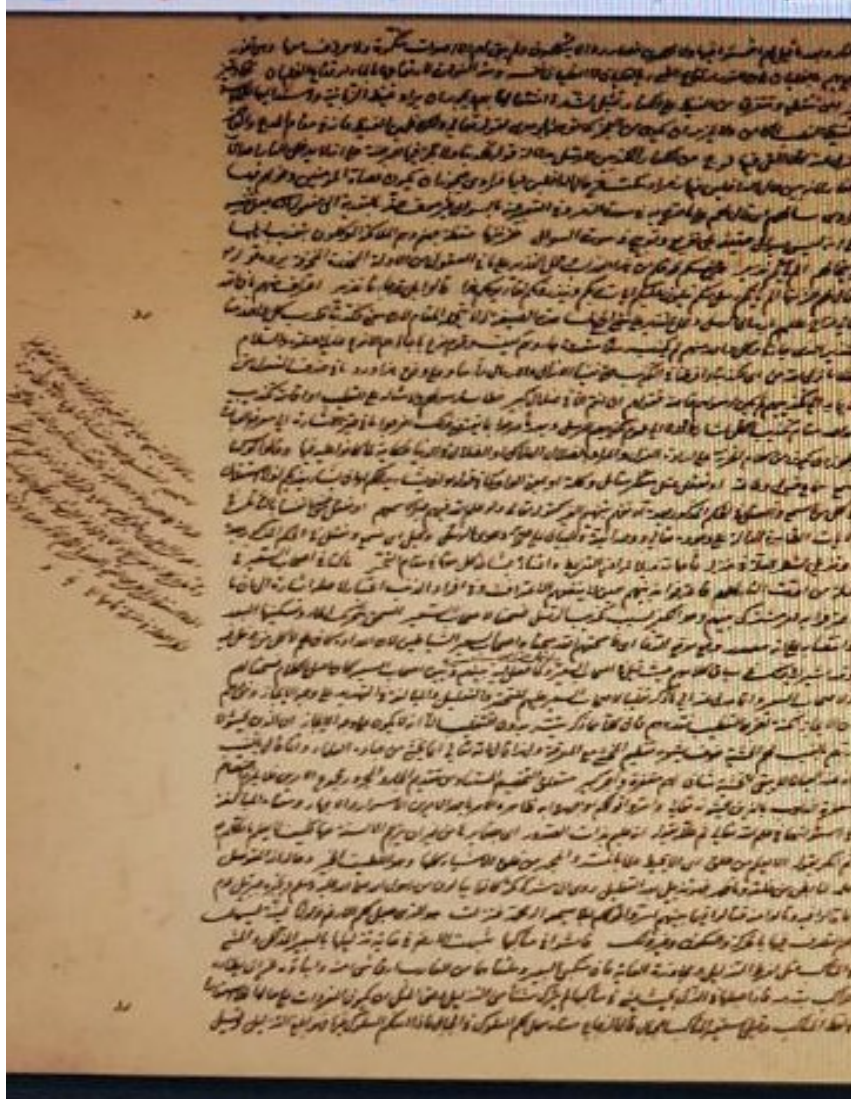
B. Belgeler

Lütfi Paşa'nın *Havâss-ı Kur'an-ı Şerîf* adlı eseri (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi, nr. 6385)

Lütfi Paşa'nın *Tevhid ve Müteşabihât* adlı eserinin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Ali Emiri SRY Koleksiyonu, Nr. 257)

Molla Fevrî'nin el yazısı ve İbn Kemal'in Tebareke (Mülk) suresi tefsirine düştüğü not.

(Süleymaniye Ktp, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr.1602, vr.102-104.)

Zihni Üskübî'nin *Usûl-ı Tecvid* adlı eseri (Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Nr.137.)

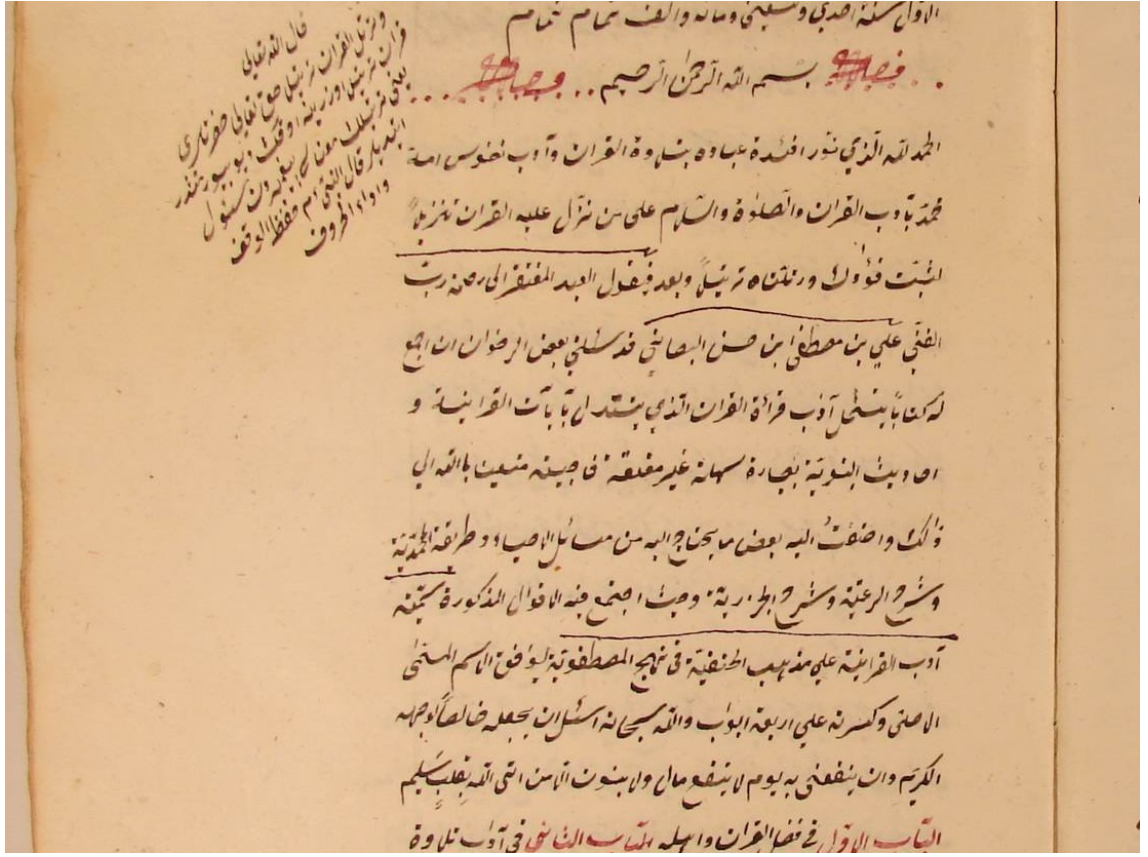
Köprülüzade Esad Paşa'nın *el-Ferâidü'l-Haseniyye* adlı eseri (Süleymaniye Ktp., Hacı Ahmed Paşa, Nr. 352)

Mahmud b. Süleyman Prizrenî'nin *Tecvid Risâlesi* adlı eseri (H.Selim Ağa Ktp, Kemankeş Koleksiyonu, Nr. 6)

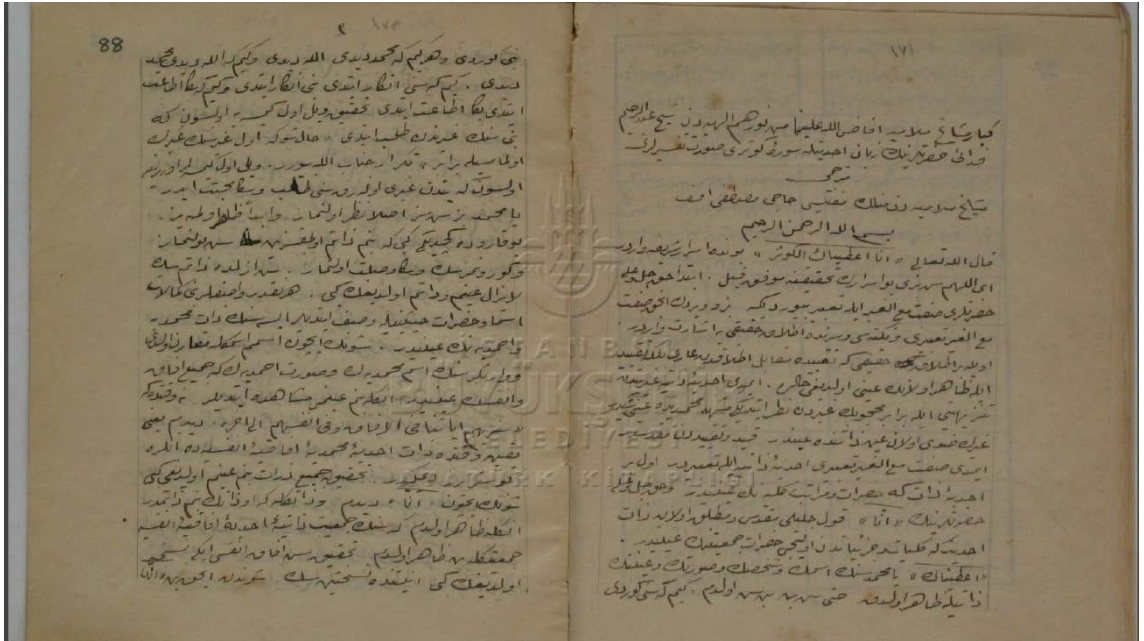
İşkodralı İbrahim Sıdkı Efendi'nin *Şafiye li'l-Marîzi* adlı Mecmûası'ndan ilk sayfa (Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, nr. 313)

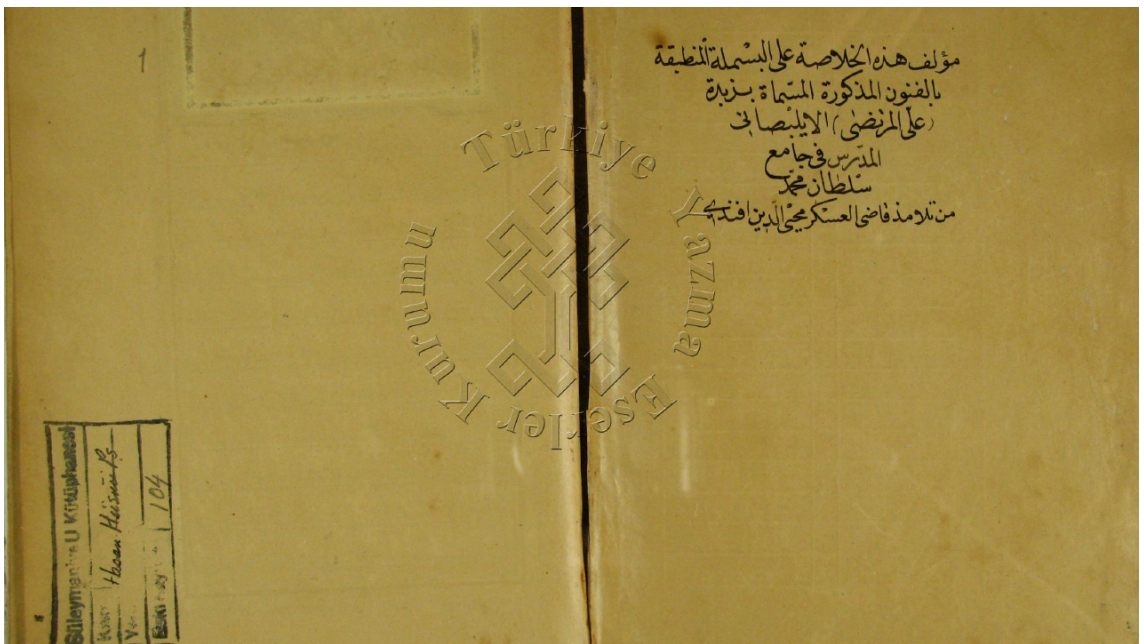
Ali b. Mustafa el-İlbasanî'nin *el-Âdâbu'l-Kur'aniyye* adlı eserinin ilk sayfası (Gazi Hüsrev Beğ Ktp., Nr. 964/2.)

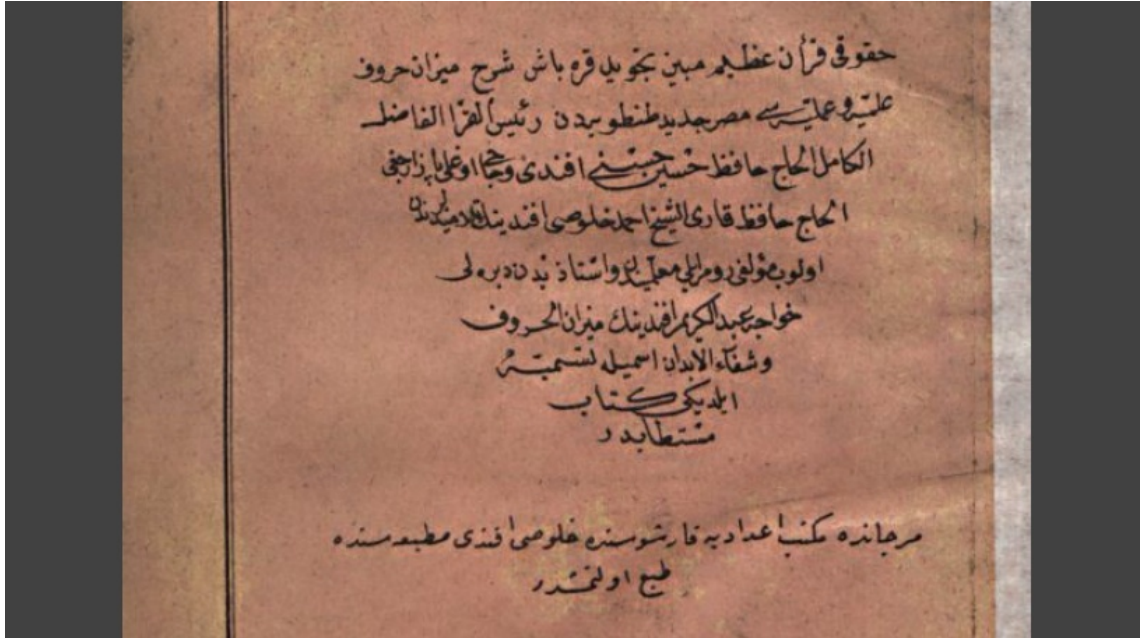
Priştineli İlyas Efendi'nin işlediği *Huzur Dersleri Takrirleri*'nden son sayfası (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr.7317)

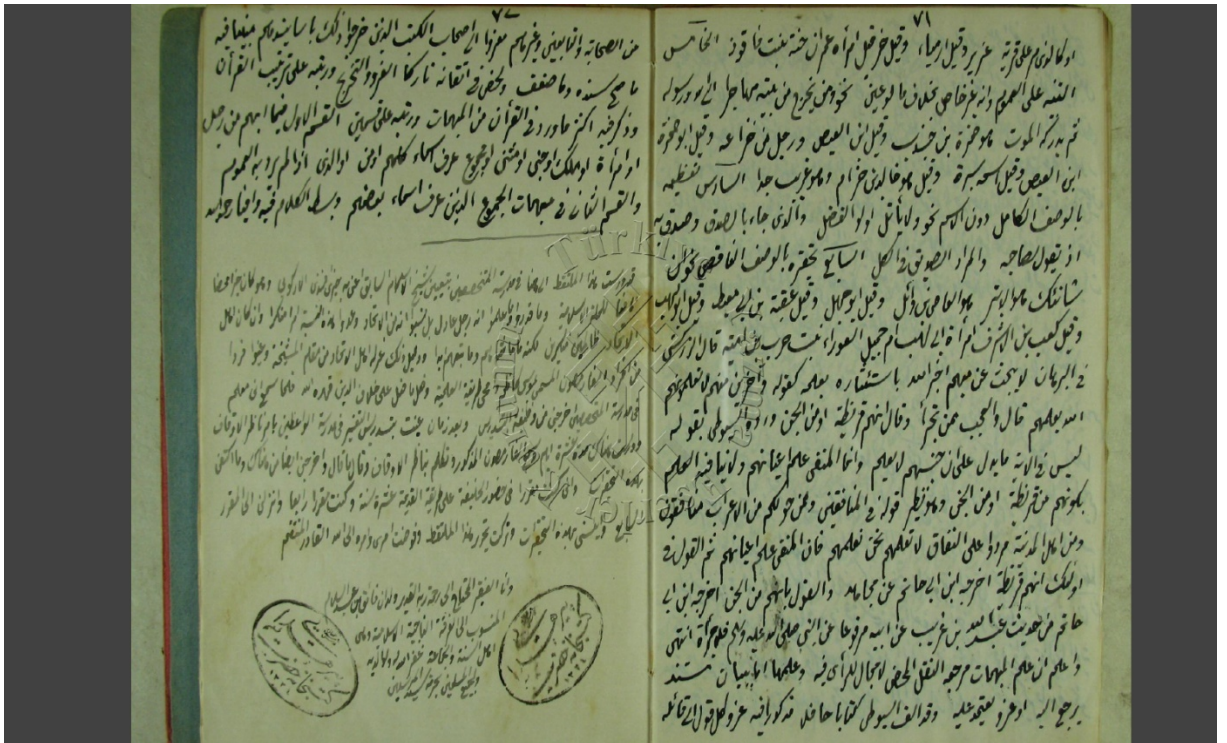
Prizrenli Abdurrahim Efendi'nin Kevser Suresi tefsiri (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 580)

İlbasanlı Ali Murtaza Efendi'nin Zübdetü'l-Besmele adlı eserinin iç kapağı (Süleymaniye Ktp, Nurosmeniye, Nr. 4575.)

Debreli Hoca Abdülkerim Efendi'nin *Mizânü'l-Hurûf* adlı eserinin iç kapağı (Süleymaniye Ktp, Tahir Ağa Tekkesi, nr. 762)

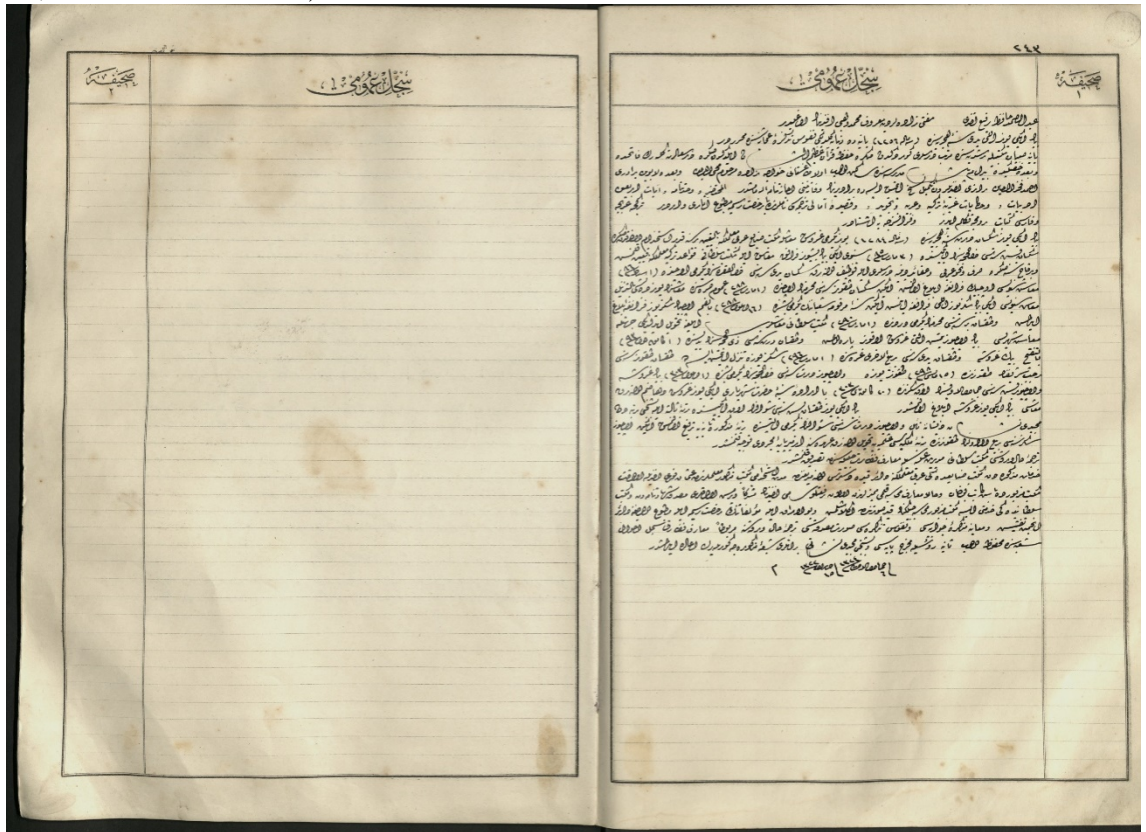

Vildan Faik Efendi'nin *Tefsir Usulü* adlı risalesinin son sayfası (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi Koleksiyonu, Nr. 126)

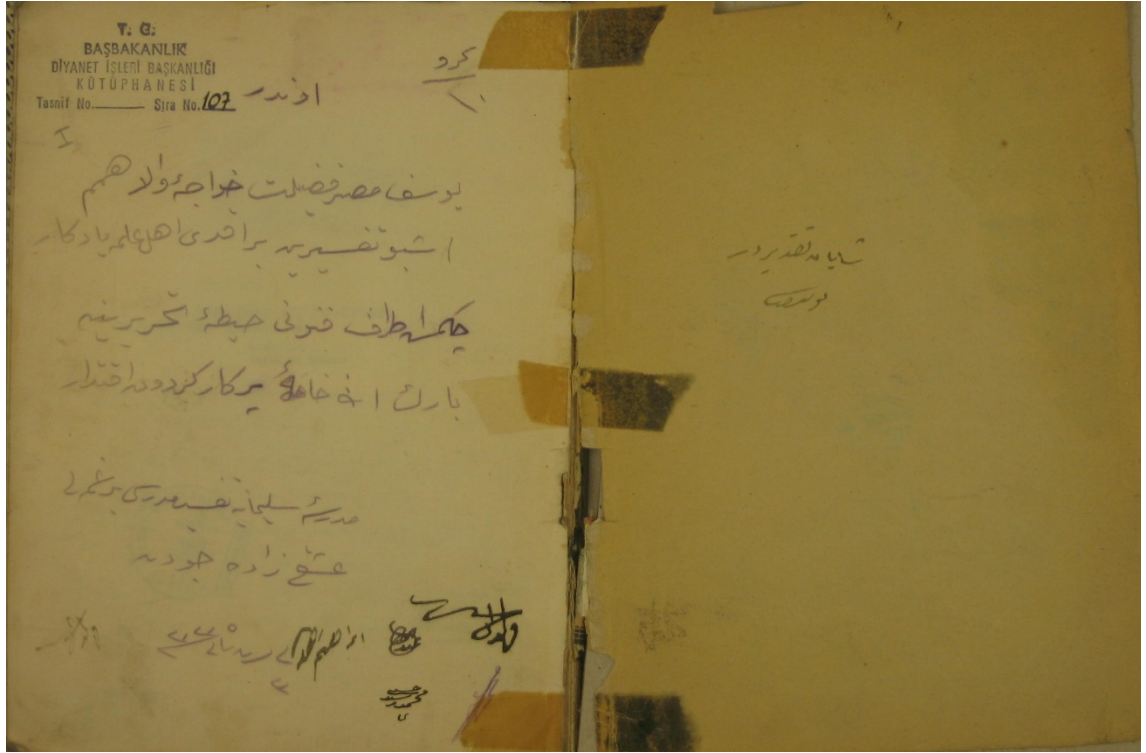
الدر التبر في تفسير الم
 مرآة الرحمن الرحيم
 يا من اسبح علينا نعمة طاهرة والمنة . وجعل انفسنا في عشق
 ذاته قاطبة صل وسلم على رسولنا الاعظم الذي هو منبع
 اسرار كنوزه المطلق وعلى الله واصحابه ذوي العرفان
 والاحترام الذين هم نجوم الهداية وعيون الاسلام
 اتابعه فيقول العبد الفقير الى لطف ربه القدير . ان
 اريد ان افسر في التبر ليعتطف الاخوان منه النعمة .
 بلسان الحقيقة . على ما استفكت من افواه رجال الطريقة
 فنقول { المر } يعني الانسان الجامع لذاته وصفاته و
 افعاله تعالى تكون خلقته مباحثا المحضرت الالهية
 بدليل « خلق الله آدم على صورته » فان الالف تشير
 الى الحضرة ذاته القيوم به جميع الاسماء الالهية .
 واللام الى الحضرة صفاته . والميم الى حضرة افعاله .
 والجامع الكل هو المسمى بالانسان الكبير على ما
 لا والالها بعد قرآنه هذا الكتاب { ذلك } هذا
 الانسان الكبير المسمى بنسخة الكبرى عند الصوفية .
 { الكتاب } الذي لا يغا در من اسرار الحق صغيرة ولا كبيرة .
 الا

الاخصا ما يكونه انموذج العالم وبرناج الكبير كاشار
 اليه لسان الخا غير بقوله .
 انا الفكر والتبع المثالي
 صروح الروح لارواح الازلي
 { الارباب في } اكونه متعشا في لوح نفسه وبعنا بحيث
 لا يدخل فيه الشك ولا يعترا الوهم لمن الملح باسراياته . وانفس
 في بخاراتها تجذباته . كما هو ظاهر عند اهل الكشف واليقين
 { هدى } عين الهدى يرشد الطالب الحقيرة الالهية والوصلة
 الزمانية فيصل الى غايتهم المرمي . ومكانته الربيعي سطا لعة انوار
 السنية ومطالبا لساره الخفية { اللقيين } الذين جعلوا
 قباب هذه الاسماء الالهية وقاية لنفسه واستتروا تحت
 ويطلعون الى سائر الملكوت وخباياته وكغز الجبروت
 وخباياته { الذين يؤمنون بالغيب } الذي يلوح آثاره
 الى لوح نفسه من كثر قلبه ثم يظهر في كل وقت الى العالم الكون
 كما يظهر الثبات وازهار الجنينة من تحت الارض الى العين
 الناس تجسم البشر كالارض واناره كتابته وازهاره
 كما قال الله تعالى بحججه « وكذلك نرى ابراهيم ملكا رب
 السموات والارض ولكن من المؤمنين » وهذا الكون يكون
 الاشياء وسرازمه . الظاهر آثاره الى العالم الكيانه فالوجه
 يرى انه من الغيب الغيب الذاتية والطبيعي . الطبيعة .

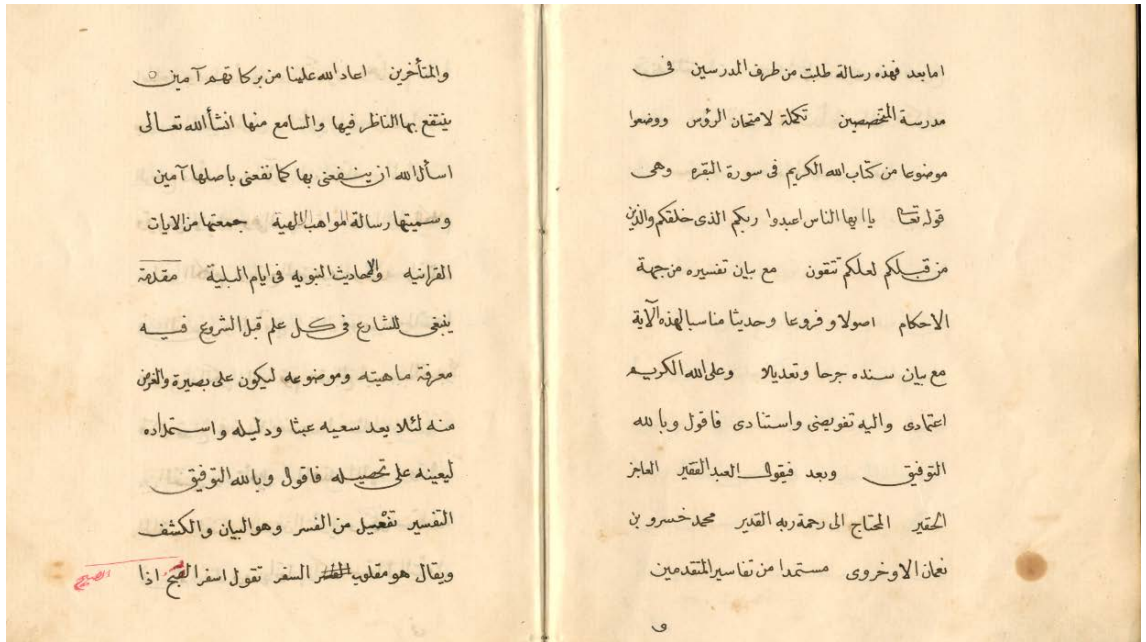
Prizrenli Ömer Lütfi Paçarizi'nin *ed-Dürri'l-Yetûm fî Tefsîri Elif Lam Mim* adlı tefsir risalesi (Biblioteka e Arkivit të Kosovës, Fondi i dorëshkrimeve orientale, nr. i sig. 29, nr. i inventarit 6207)

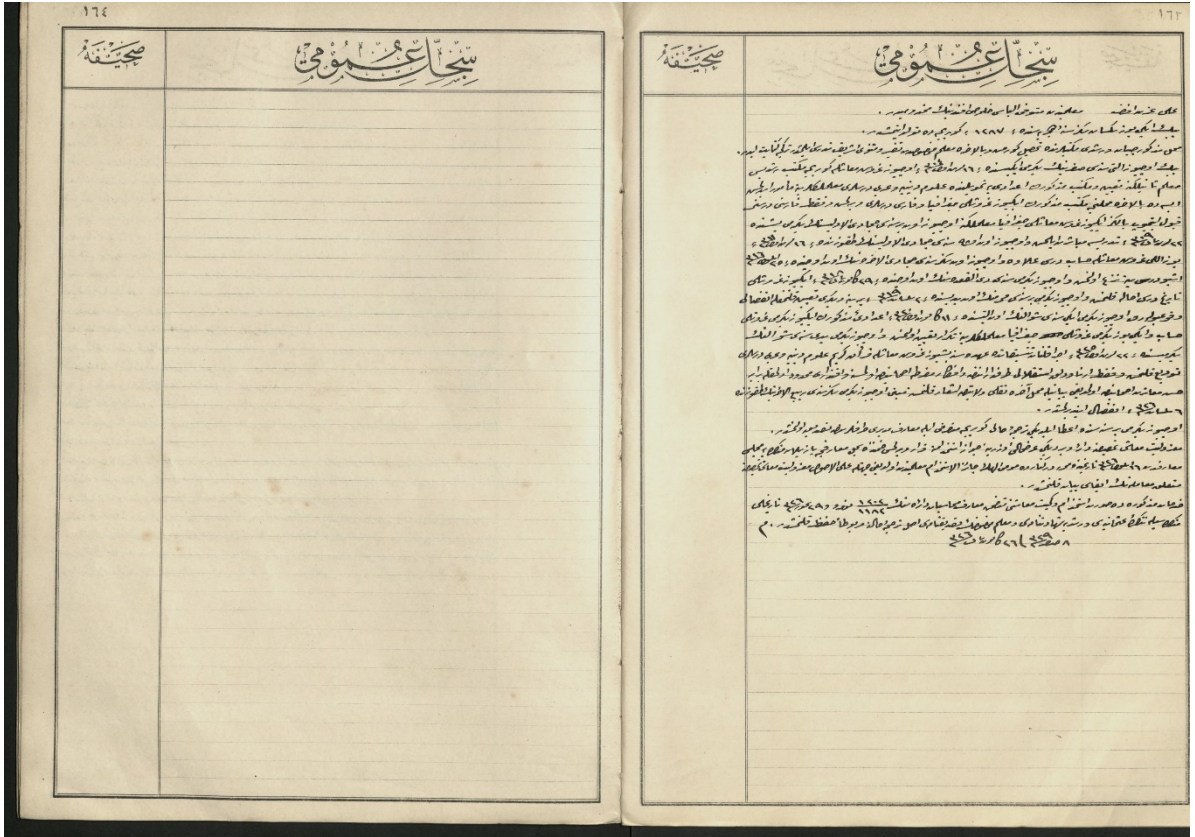
Yanyalı Hafız Refii Abdussamed Efendi'nin tercüme-i hali (BOA, DH. SAİD. d. 135/243)

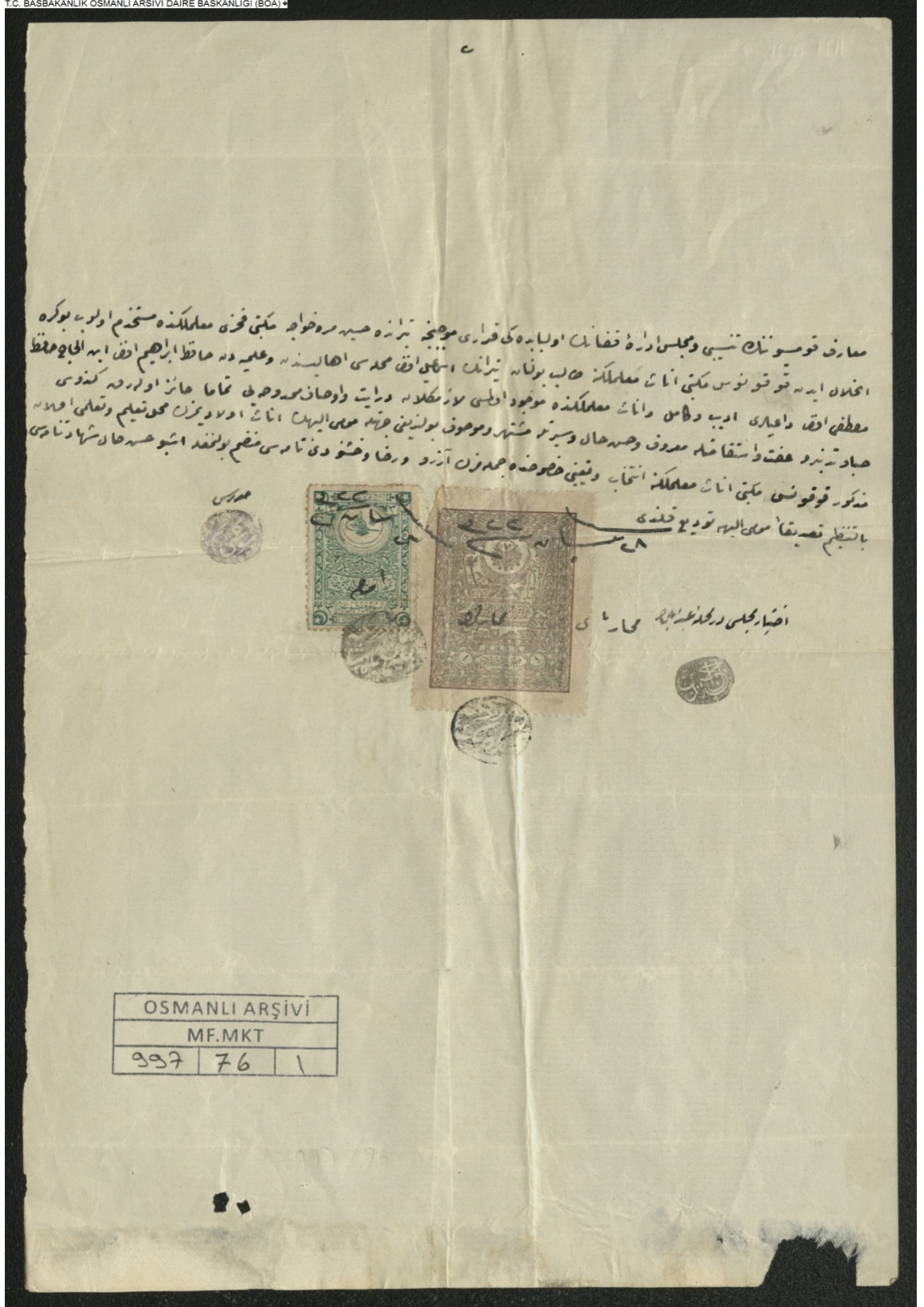
İşkodralı Yusuf Efendi'nin *Tefsir Risâlesi*'nin kapak kısmı (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Kayıt nr. 107.)

Hüsrev Aydınlar Hoca'nın *Risâletü'l Mevâhib el-İlâhiye* adlı tefsir risalesi (oğlu Hüsrev Şeref'in özel kütüphanesi)

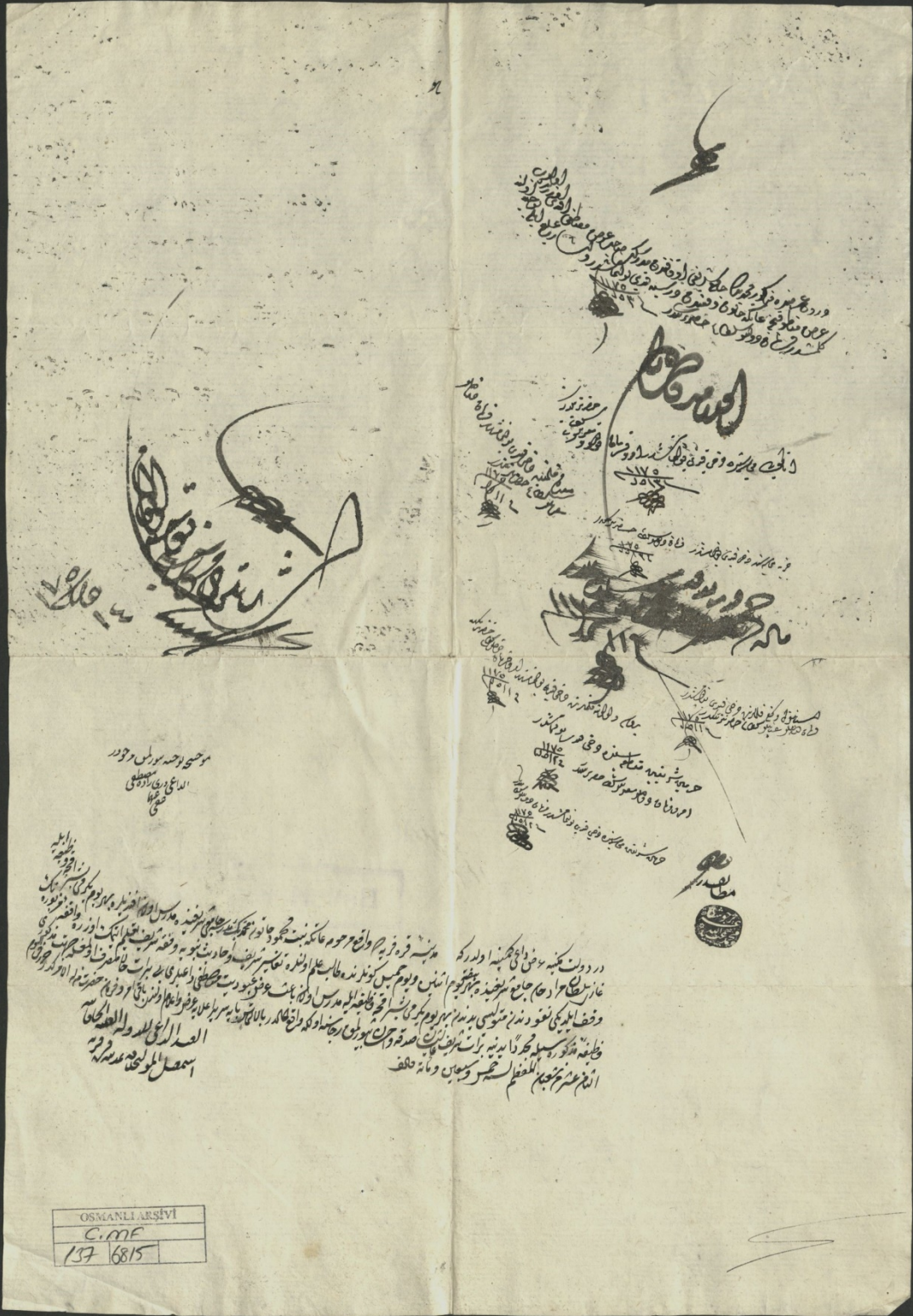

Hafız Ali Korça'nın tercüme-i hali (BOA, DH. SAİD. d. 177 / 163)

MF.MKT.00997.00076.001

İbrahim Dalliü Efendi'nin Tiran İnas Mektebi'ne tayini (BOA, MF. MKT. 997 / 76.)

OSMANLI ARSIVI
C.MF
137 6815

C.MF.00137.06815.001

Karaferye'de Mehmed Bey ve Atike Hatun Camii'nde perşembe ve pazartesi günleri tefsir dersi yapılmasına dair bir vesika (BOA. C. MF. 137/6815)

کتابخانه
مکتبہ عثمانیہ
۱۱۷

معارف نظارت جدیدہ

اقدم ختوی

دو لغو

تفسیر مسکری قومیہ جو عالیٰ بن علی بن سعادت عثمانی بن مکی ایک اذنی ختوی طرز تفسیر جدیدہ میں ترتیب و تحریر بہ نسبت ابوبکر بن ابی کمال طبع و تشریح حضرت
اعطی با عرض حال سندہ عاقبت جزو اول کتب برای تہذیب لغت و دایرہ و دیگہ ۱۹۹۵ء تا پہلی دہائی نوادہ مذکورہ دستوری موقوفہ تہذیب لغت جہتہ لدی اللہ سالیہ
قرآن کریم میں علم حضرت انکنت تفسیر و بیان تہذیب لغت اولیٰ باکشت بر صورتہ ترجمہ ابنتش اولیٰ لغت طبع و تشریح حضرت اعظم اصولاً و قطعاً جائز اولیٰ میر جعفری فادہ سنی مؤرخ اعظم
اولیٰ مذکورہ کتب صورتی مطلوبہ و جزو مذکور و شی عادیہ تفسیر صوبہ و اور بری قلمند مال مذکورہ بظاہر ابغای تفسیر نہت بولسچی فادہ مذکورہ جوابیہ تاوری رقم اولیٰ اقدم
حجہ ۱۳۱۰ھ و ۱۳۱۱ھ

OSMANLI ARŞIVI
MF.MKT
429 1

MF.MKT.00429.00001.001

Şemseddin Sami Fraşeri'nin *Tefsîr-i Cedîd* isimli tefsirine basım izni verilmemesine dair bir belge (BOA. MF. MKT. 429/1)